

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ  
ІНСТИТУТ МОВОЗНАВСТВА ім. О. О. Потебні

Кваліфікаційна наукова  
праця на правах рукопису

**ПАУК МАРИНА МИХАЙЛІВНА**

УДК 811.161.2'367'37:398.9

**ДИСЕРТАЦІЯ**  
**СИНТАКСИС І СЕМАНТИКА ОБМЕЖУВАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ В**  
**УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ**

10.02.01 – українська мова  
філологічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

Паук М. М.

Науковий керівник –  
головний науковий співробітник  
Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України  
доктор філологічних наук, професор  
Бріцин Віктор Михайлович

Київ – 2018

## АНОТАЦІЯ

*Паук М.М.* Синтаксис і семантика обмежувальних синтаксем в українських прислів'ях. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 10.02.01 – українська мова. – Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України, Київ, 2018.

У дисертації досліджено реалізацію одного з провідних принципів побудови українських прислів'їв – використання в їх складі різноманітних обмежувачів сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою паремій. Завдяки цим обмежувачам прислів'я набувають афористичності й образності, вони є засобом подолання парадоксальності або ж, навпаки, тривіальності змісту предикативної основи, зняття логічної категоричності.

Компоненти, які виконують функцію обмежувачів, у переважній більшості випадків істотно відрізняються своїми семантичними і граматичними ознаками від усталених рубрикаційних об'єднань синтаксичних компонентів речення. Тому в дослідженні окремий розділ присвячений опису синтаксичних і семантичних властивостей обмежувачів. Основною рисою, яка визначає їхню специфіку, є синкретичне поєднання в них декількох функцій, що виявляється в поєднанні в них ознак звичайних членів речення з ознаками детермінантів і топіків, прислівних відношень з відношеннями до всього речення-прислів'я.

У дисертації послідовно розглянуто всі синтаксеми, які набувають обмежувальних функцій, визначено їхню частотність. Дослідження засвідчило, що найпоширенішою групою обмежувачів у складі українських прислів'їв є атрибутивні обмежувачі. Вони мають форму узгоджених, рідше – неузгоджених, означень при різноманітних синтаксемах. Дуже частотними є також випадки семантичного розщеплення препозитивних словоформ, які зазвичай належать до субстантивованих прикметників, унаслідок актуалізації атрибутивної семи такі словоформи набувають детермінантних (або топікових) функцій.

Аналіз показав, що препозитивні синтаксеми в складі прислів'їв демонструють різні потенційні можливості до набуття додаткових функцій обмеження сфери справедливості суджень, що містить предикативна основа. Крім особливостей синтаксемних функцій на розвиток цієї їх здатності накладають помітний відбиток і синтаксичні фактори – структура речення, його модальність, а також фактори семантичні – референтність – нереферентність паремійного вислову, належність позначуваного в реченні до суджень тощо.

Найменш налаштованими на передачу обмежувальних відношень є суб'єктні синтаксеми, у складі яких у дисертації виділено три розряди: первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами називного відмінка в двоскладних реченнях, первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами давального або знахідного відмінка в формально безособових реченнях, і вторинні суб'єктні синтаксеми, що з'явилися в результаті заміщальних перетворень первинних синтаксем в узагальнено-особових реченнях. Участь суб'єктних синтаксем у виконанні обмежувальних функцій у складі прислів'їв спостерігається у разі виконання досить жорстких умов. Обмежувальні функції отримують лише ті іменники, які несуть у своїй семантиці яскраву ознаковість. Інша можливість використання суб'єктних синтаксем для формування обмежувальних відношень передбачає наявність при них означень. Ці означення на семантичному рівні одержують предикатні властивості, позначаючи ознакову сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. При цьому суб'єктні синтаксеми виконують посередницьку роль, виступаючи трансмітерами атрибутивних обмежувачів.

Крім суб'єктних синтаксем у їх різноманітних модифікаціях (опосередкований суб'єкт неактуальної дії, суб'єкт-джерело походження когось або чого-небудь, суб'єкт невід'ємної приналежності, суб'єкт-носія якості, властивості, внутрішнього стану тощо) семантичні перепони до набуття обмежувальних функцій мають і багато інших, менш поширених синтаксем: каузативи (зовнішні й внутрішні), дименсиви локативні, фінітиви, директиви, адресати, об'єкти, каузатори реактивної дії, інструментиви, фабрикативи,

деліберати тощо). Вони спираються на ті ж, що і суб'єктні синтаксеми, способи подолання цих перепон для вираження обмежень сфери справедливості суджень.

Навпаки, ряд синтаксем через свою семантику потенційно налаштовані на виконання додаткових обмежувальних функцій у складі прислів'їв. До них належать синтаксеми зумовлювальної відсутності, авторизатори, критерії оцінки, суб'єктні локуси, суб'єкти-учасників подій, синтаксеми способу дії, посесивні суб'єкти, локативи, темпоративи, кондиціональні каузативи. У разі наявності при цих синтаксемах означень функцію обмеження сфери справедливості судження перебирають на себе означення.

Деякі синтаксеми, наприклад, дестинативи, потенсиви, демонструють невиразну здатність виступати в обмежувальній функції. способу дії, посесивний суб'єкт. Вони фіксуються переважно в поєднанні з узгодженими означеннями або ж виражаються субстантивованими прикметниками.

Дослідження препозитивних словоформ у складі прислів'їв, виражених простими реченнями, дозволило поглибити уявлення про синтаксемний репертуар української мови, виділити нові синтаксеми або ж подати детальніші рубрикації синтаксем. Так, у межах інструментивів виділено предметні контактні інструментиви, речовинні неконтактні інструментиви, каузативні предметні інструментиви, інструментиви *Articuli Corporis* інструментиви *nomina animalibus*, абстрактні інструментиви.

У ряді випадків суттєво переглянуті традиційні уявлення про систему значень відмінкових словоформ. Зокрема, розгляд препозитивних форм знахідного безприйменникового у складі прислів'їв дав підстави для коригування усталеної думки про те, що вони є засобом вираження лише семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану. У разі використання цієї препозитивної форми в узагальнено-особових і безособових реченнях, вона, забезпечуючи семантичну достатність предикативного мінімуму, підвищує свій синтаксемний ранг і перетворюється на суб'єкт квалітативної ознаки. Відмінною від традиційних уявлень є і характеристика давального відмінка, у дисертації доведено, що в формах давального відмінка співіснують три типи синтаксемних

функцій: суб'єктна, об'єктна й адресатна. З них адресатну функцію можна вважати суміжною з об'єктною.

Досліджений матеріал підтвердив теоретичну продуктивність поглядів, що формально односкладні речення з семантико-синтаксичної точки зору, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. У дисертації зроблена спроба розвинути цю точку зору, застосувавши концепцію зміни семантико-синтаксичного рангу синтаксичних одиниць, яка, зокрема, використовується в синтаксичних описах рядом лінгвістів США.

У дисертації виокремлено і досліджено новий різновид синтаксичних одиниць, який суттєво відрізняється від тих, що традиційно виділяється в синтаксисі. Ці одиниці демонструють подібність до дуплексивів, детермінантів і топіків, а отже подальший розвиток ідей, висловлених у дисертації, передбачає висвітлення теорії членів простого речення не тільки стосовно української мови, але й залучення інших слов'янських мов.

У дисертації було розглянуто обмежувальні синтаксеми в складі прислів'їв, виражених простими реченнями. Спостереження над прислів'ями засвідчує, що принцип обмеження сфери справедливості судження широко застосовується і в прислів'ях, виражених складними реченнями. А отже, вивчення його реалізації в складних реченнях є найближчим новим завданням в межах опису обмежувачів.

Дослідження українських прислів'їв, що містять у своїй структурі обмежувальні одиниці, створює теоретичне підґрунтя для опису паремій в інших мовах. Це дає підстави сподіватися, що дисертація матиме теоретичне і практичне значення не лише для українського мовознавства.

**Ключові слова:** прислів'я, предикативна основа, синтаксема, обмежувальна функція, детермінант, топік.

## SUMMARY

**M.Pauk. Syntax and Semantics of Restrictive Syntaxemes in Ukrainian proverbs. Manuscript.**

Thesis for a Candidate Degree in Philology: Speciality 10.02.01 – the Ukrainian language. – O.O.Potebnya Institute of Linguistics of the Ukrainian National Academy of Sciences. – Kyiv, 2017.

The thesis gives a systematic analysis of restrictive syntaxemes in structure of Ukrainian proverbs for the first time in linguistics, with the use of large actual material, which is selected out by the way of continuous selection. It has been proved, that the restriction of sphere of fairness of judgement, expressed by the predicative centre of proverb, is one of the leading principles, with the help of which proverbs acquire figurativeness and aphoristic character. So far as restrictive syntaxemes demonstrates specific syntactic properties, that differ them from traditional varieties of semantic and syntactic units, theoretical issues of their syntactic and semantic qualifications have been considered in the thesis. It was shown, that these units in the overwhelming majority reveal signs of syntactic duplexes, which are, as a rule, generally correlated with the phenomena that refer to determinants and topics in linguistic literature. Prepositiveness is a formal sign of the syntaxemes.

The ability of prepositive forms of genitive, dative, accusative, instrumental and prepositional cases of nouns, as well as adverbs, to acquire restrictive functions has been determined in separate chapters. Lexical-semantic conditions of their appearance in the form of a nominative case are outlined. A great deal of attention has been paid to the issue of semantic and syntactic factors that prevent the emergence of restrictive functions in prepositive syntaxemes.

The thesis has theoretical and practical significance for paremiology and opens prospects for a typological description of proverbs. The obtained results also give new data on the repertoire of syntactic functions of sentence members in the Ukrainian language.

**Key words:** proverb, predicative centre, syntaxema, restrictive function, determinant, topic.

## СПИСОК ПРАЦЬ ЗДОБУВАЧА З ТЕМИ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Паук М. М. Принципи побудови українських прислів'їв. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 33. С. 138 – 151.
2. Паук М. М. Синтаксичні засоби афористичності в українських прислів'ях. *Система і структура східнослов'янських мов : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 10. С. 159 – 168.
3. Паук М. М. Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій. *Philologi : Science And Education a New Dimension / The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe*. 2017. Issue 125. V. (35). С. 47 – 50.
4. Паук М. М. Метамова опису обмежувальних синтаксем у складі паремій. *Термінологічний вісник : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 4. С. 97 – 103.
5. Паук М. М. Функції препозитивних форм давального відмінка в структурі українських прислів'їв. *Наукові праці : наук. журн. Чорном. нац. ун-ту ім. Петра Могили (Філологія. Мовознавство)*. 2017. Т. 299. Вип. 287. С. 78 – 82.
6. Паук М. М. Функції препозитивних форм знахідного відмінка в структурі українських прислів'їв. *Мова і культура : Науковий журнал*. 2017. Вип. 20. Т. I (186). С. 150 – 157.
7. Паук М. М. Обмежувальні синтаксеми орудного безприйменникового відмінка в складі українських прислів'їв. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 44. С. 257 – 261.
8. Паук М. М. Обмежувальні функції форм місцевого відмінка в українських прислів'ях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету "Педагогіка та психологія"*. 2017. Вип. 2(6). С.180 – 184.
9. Pauk M. M. Descriptive metalanguage of restrictive syntaxemes as component of paremias. *Terminologichnyi Visnyk: Collected papers*. 2017. – Vol. 4. P. 18 – 19. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Chronicle/Pages/default.aspx>.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                   |        |
|-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|
| ВСТУП .....                                                                                                                       | с.11   |
| РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ОПИСУ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ .....                | с. 16  |
| 1. 1. Принципи побудови українських прислів'їв.....                                                                               | с. 16  |
| 1. 2. Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій (логіко-граматична інтерпретація)..... | с. 29  |
| 1. 3. Метамова опису обмежувальних синтаксем у складі паремій.....                                                                | с. 35  |
| Висновки до розділу .....                                                                                                         | с. 43  |
| РОЗДІЛ 2. СИНТАКСЕМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА .....                                                                                      | с. 45  |
| 2.1. Синтаксеми родового безприйменникового.....                                                                                  | с. 45  |
| 2.2. Синтаксеми форм <i>без + родовий відмінок</i> .....                                                                          | с. 56  |
| 2.3. Синтаксеми форм <i>від + родовий відмінок</i> .....                                                                          | с. 64  |
| 2.4. Синтаксеми форми <i>для + родовий відмінок</i> .....                                                                         | с. 70  |
| 2.5. Синтаксеми форми <i>до + родовий відмінок</i> .....                                                                          | с. 73  |
| 2.6. Синтаксеми форм <i>з + родовий відмінок</i> .....                                                                            | с. 76  |
| 2.7. Синтаксеми форм <i>проти + родовий відмінок</i> .....                                                                        | с. 85  |
| 2.8. Синтаксеми форми <i>у (в) + родовий відмінок</i> .....                                                                       | с. 85  |
| Висновки до розділу .....                                                                                                         | с. 100 |
| РОЗДІЛ 3. СИНТАКСЕМИ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА .....                                                                                    | с. 103 |
| Висновки до розділу .....                                                                                                         | с. 118 |
| РОЗДІЛ 4. СИНТАКСЕМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА.....                                                                                     | с. 119 |
| 4.1. Синтаксеми знахідного відмінка безприйменникового.....                                                                       | с. 122 |
| 4.2. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником <i>в (у)</i> .....                                                             | с. 122 |
| 4.3. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником <i>за</i> .....                                                                | с. 124 |
| 4.4. Синтаксеми форм знахідного відмінка з прийменником <i>на</i> .....                                                           | с. 126 |
| 4.5. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником <i>під</i> .....                                                               | с. 130 |
| 4.6. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником <i>про</i> .....                                                               | с. 131 |



|                                                                                                          |        |
|----------------------------------------------------------------------------------------------------------|--------|
| Висновки до розділу.....                                                                                 | с. 132 |
| РОЗДІЛ 5. СИНТАКСЕМИ ОРУДНОГО ВІДМІНКА.....                                                              | с. 134 |
| 5.1. Синтаксеми орудного відмінка безприйменникового.....                                                | с. 134 |
| 5.2. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником <i>з (із)</i> .....                                | с. 143 |
| 5.3. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником <i>перед</i> .....                                 | с. 147 |
| 5.4. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником <i>під</i> .....                                   | с. 147 |
| Висновки до розділу .....                                                                                | с. 148 |
| РОЗДІЛ 6. СИНТАКСЕМИ ФОРМ МІСЦЕВОГО ВІДМІНКА.....                                                        | с. 150 |
| 6.1. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником <i>в (у)</i> .....                                | с. 150 |
| 6.2. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником <i>на</i> .....                                   | с. 154 |
| 6.3. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником <i>при</i> .....                                  | с. 159 |
| Висновки до розділу.....                                                                                 | с. 160 |
| РОЗДІЛ 7. СЛОВОФОРМИ НАЗИВНОГО ВІДМІНКА З ОБМЕЖУВАЛЬНИМИ<br>ФУНКЦІЯМИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ... .. | с. 162 |
| 7.1. Обмежувальні словоформи називного відмінка з актуалізованою<br>атрибутивною семою.....              | с. 164 |
| 7.2. Словосполучення називного відмінка іменників з означеннями з<br>обмежувальними властивостями.....   | с. 174 |
| Висновки до розділу.....                                                                                 | с. 187 |
| РОЗДІЛ 8. ПРИСЛІВНИКОВІ Й ЧИСЛІВНИКОВІ ОБМЕЖУВАЛЬНІ<br>СИНТАКСЕМИ .....                                  | с. 189 |
| 8.1. Препозитивні прислівникові синтаксеми.....                                                          | с. 189 |
| 8.2. Препозитивні числівникові синтаксеми.....                                                           | с. 192 |
| Висновки до розділу.....                                                                                 | с. 194 |
| ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ .....                                                                                  | с. 195 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....                                                                      | с. 199 |

## СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- СУМ** – Словник української мови в 11 томах. – К.: Наук. думка, 1970 – 1980.
- УПП** – Українські прислів'я та приказки / Упорядкування С. В. Мишанича та М. М. Пазяка. Київ : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1984. 391 с.
- Ном.** – Українські приказки, прислів'я, і таке інше: зб. О. В. Марковича та ін./ уклад М. Номис; упорядкування, примітки, вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 764, [2] с.
- Паз.** – Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру / упор. М. М. Пазяк. К. : Наук. думка, 1990. 528 с.

## ВСТУП

**Актуальність** дисертації. Прислів'я є типовим для всіх мов і народів засобом образного вираження людського досвіду про навколишній світ, традиційні цінності і моральні основи людського буття. Тому дослідження цього різновиду паремій є традиційним об'єктом досліджень у філологічних науках - фольклористиці, етнології, лінгвістиці, культурології, літературознавстві, семіотиці. Особливо широкого розвитку набула лінгвістична пареміологія. «Пареміологічний бум у лінгвістиці, який фразеологи пророкували 30 років тому, – зазначає В. М. Мокієнко, – перевершив усі сподівання. <...> Пареміологи-лінгвісти вже немало зробили для визначення статусу паремій, їх розмежування та виявлення функціональних потенцій, вивчення їх синтаксичних, лексичних, стилістичних та соціолінгвістичних параметрів, жанрової специфіки тощо» [67, с. 6, 10]. За цей період лінгвістичному опису прислів'їв у різних мовах, насамперед російській, було присвячено більше 150 дисертаційних досліджень, опубліковані ґрунтовні монографічні праці (Г. Л. Пермяков [83; 82], З. К. Тарланов [113], Л. Б. Савенкова [96], М. Ю. Котова [51], П. Дюрчо [144], О. І. Селіверстова [97; 98; 99], Г. Д. Сидоркова [105], С. В. Сидорков [104], Н. М. Семененко, Г. М. Шипіцина [103], С. С. Єрмоленко [36], З. Г. Коцюба[52]). Значний інтерес в останні роки викликали когнітивні аспекти дослідження прислів'їв, пов'язані з вивченням потенціалу цих одиниць у розкритті народного світосприйняття, базових концептів культури; багато праць присвячено також функціонуванню паремій у сучасних літературних мовах, засобах масової інформації.

Однак, незважаючи на велику кількість праць у галузі лінгвістичної пареміології, багато питань структурної організації прислів'їв не одержало належного висвітлення. Можна констатувати, що реалізація завдань, накреслених Г. Л. Пермяковим щодо побудови структурної типології паремій (див. [82, с. 79 – 106]), ще тільки розпочинається.

Дисертація присвячена детальному опису на матеріалі української мови одного з провідних типологічних принципів організації прислів'їв. Цей принцип, виділений В. М. Бріциним, полягає в тому, що в багатьох прислів'ях спостерігаємо обмеження сфери справедливості судження, вираженого їхньою предикативною основою. За нашими підрахунками, він використаний приблизно в десятій частині українського паремійного фонду.

Аналіз реалізації зазначеного принципу на матеріалі української мови відкриває широке поле для проведення масштабних зіставно-типологічних досліджень прислів'їв у різних мовах і культурах. Вивчення синтаксем з обмежувальними функціями у складі українських паремій важливе й для поглиблення уявлень про синтаксемний репертуар української мови та можливі семантичні перетворення синтаксем.

**Зв'язок дослідження з науковими програмами, планами, темами.** Дисертація виконана в межах теми «Мова як чинник духовного розвитку суспільства», яка розроблялася в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (протокол № 8 від 24. 11. 2011 р. засідання Вченої ради Інституту мовознавства про відкриття теми; номер державної реєстрації 0112U000754). Тему дисертації затверджено на засіданні бюро Наукової ради з проблеми «Закономірності розвитку мов і практика мовної діяльності» при Відділенні ЛММ НАН України (протокол № 4 від 10 грудня 2015 р.).

**Мета** дисертаційного дослідження – повний опис репертуару препозитивних синтаксем з ознаками детермінантів (топиків) у складі прислів'їв.

Досягнення поставленої мети зумовило необхідність розв'язання таких **завдань**:

- розглянути теоретичні засади синтаксичного членування речення, виділення синтаксем, детермінантів і топиків;
- дослідити синтаксеми, що розвивають у собі функції обмежувальних одиниць, з'ясувати наявність у них ознак дуплексивів;
- дати повний опис граматичних властивостей обмежувальних синтаксем у структурі прислів'їв;

- сформувати реєстр обмежувальних синтаксем, що вживаються в прислів'ях, та здійснити їхню класифікацію;
- встановити синтаксичні й лексико-синтаксичні передумови появи обмежувальних функцій у синтаксем;
- описати граматичні причини, що перешкоджають появі обмежувальних функцій у синтаксем;
- вивчити кількісні характеристики препозитивних синтаксем, які виконують у складі прислів'їв роль обмежувачів.

**Об'єктом** аналізу є українські прислів'я у формі простого речення, які містять у своїй структурі актуалізовані препозитивні синтаксеми з ознаками детермінантів (топиків).

**Предметом** опису постали процеси набуття синтаксемами у складі прислів'їв детермінантних (топикових) ознак та взаємодія цих обмежувальних синтаксем із предикативною основою прислів'їв.

**Наукова новизна** дисертації полягає в тому, що обмежувальні синтаксеми, які розвивають у структурі прислів'їв детермінантні (топикові) функції, у мовознавстві ще зовсім не досліджено, новими є і спостереження над процесами дуплексивізації аналізованих синтаксем, аналіз факторів, що сприяють або ж, навпаки, перешкоджають розвитку в синтаксем обмежувальних функцій.

**Теоретичне значення** виконаного дослідження полягає у всебічному описі одного з важливих принципів творення українських прислів'їв, визначенні репертуару синтаксем, здатних набувати обмежувальних функцій, і умов появи у синтаксеми властивостей детермінанта (топіка). Дисертація є теоретичним внеском у лінгвістичну пареміологію, поглиблює уявлення про синтаксемний склад українського речення й процеси, що відбуваються в ньому, створює підґрунтя для майбутніх типологічних описів прислів'я на матеріалі різних мов світу.

**Практичне значення** праці полягає в тому, що результати проведеного дослідження можуть бути використані у вишівській практиці під час викладання курсів з лексикології і граматики сучасної української мови, у проведенні

спецкурсів і спецсемінарів з актуальних проблем синтаксису. Результати дисертації можуть бути використані в лексикографічній практиці, зокрема для укладання словника прислів'їв української мови.

**Матеріал дослідження** – близько півтори тисяч українських прислів'їв. Зокрема, було проаналізовано всі паремії, вміщені в збірку «Українські прислів'я та приказки» / упорядкування С. В. Мишанича та М. М. Пазяка. Київ : Вид-во «Дніпро», 1984. 391 с. (УПП), частково залучені матеріали збірок «Українські приказки, прислів'я, і таке інше» / уклад М. Номис; упорядкування, примітки, вступна ст. М. М. Пазяка. Київ : Либідь, 1993. 764, [2] с., «Прислів'я та приказки : Людина. Родинне життя. Риси характеру» / упор. М. М. Пазяк. К. : Наук. думка, 1990. 528 с.

**Методологічна основа і методи.** Основним методом, застосованим у роботі, є описовий. Використані також методика компонентного й дистрибутивного аналізу, аналіз словникових дефініцій. Вони допомогли у визначенні інвентаря синтаксем, що набули обмежувальних функцій. Для виявлення у синтаксем додаткових функцій детермінанта (топіка) широко використано методики трансформаційного аналізу. У дисертації застосовано різні прийоми кількісної характеристики обмежувальних синтаксем.

**Особистий внесок** здобувача полягає в тому, що дисертація і статті, що відбивають її основні результати, написані одноосібно й без співавторів.

Апробація результатів дисертації здійснена на наукових і науково-практичних конференціях, а також семінарах: VI та VII Міжвузівських науково-практичних семінарах «Тенденції та перспективи формування професійної лексики» (м. Ірпінь, Університет державної фіскальної служби України, травень 2016 р. та 2017 р.), Scientific and Professional Conference Philology and Linguistics in the Digital Age (Budapest, FiLiDA, March 2017), XXV та XXVI Міжнародних конференціях «Мова і культура» (Київ, Інститут мовознавства НАН України, Київський національний університет, червень 2016 та 2017 р.), III Міжнародній конференції «Українська мова і культура: здобутки та перспективи» (Київ, Національний авіаційний університет, лютий 2016 р.), Міжнародній науковій

конференції «Мова і сучасність» (Київ, Інститут української мови НАН України, квітень 2017 р.), II Міжнародній науковій конференції «Слов'янські студії» (Миколаїв, Чорноморський національний університет імені Петра Могили, квітень, 2017 р.), VII Міжнародній науковій конференції «Мова, культура і соціум у гуманітарній парадигмі» (Кам'янець-Подільський, Кам'янець-Подільський національний університет, жовтень 2017 р.).

**Публікації.** Основні положення дисертаційного дослідження викладені в 9 статтях автора, серед яких - 7 у виданнях, затверджених ВАК України як спеціалізовані, 1 - в зарубіжному виданні. Теоретичні положення дисертації викладені також в інших виданнях, матеріалах і тезах конференцій в Україні та Угорщині.

**Структура і обсяг дисертації.** Дисертація складається зі вступу, восьми розділів, загальних висновків, списку використаної літератури (150 позицій), списку умовних скорочень використаних джерел. Загальний обсяг дисертаційної роботи – 210 сторінок, обсяг основного тексту дисертації – 198 сторінок.

# **РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ПИТАННЯ ЛІНГВІСТИЧНОГО ОПИСУ ОБМЕЖУВАЛЬНИХ СИНТАКСЕМ У СТРУКТУРІ УКРАЇНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ІВ**

## **1.1. Принципи побудови українських прислів'їв**

Незважаючи на вражаючу кількість прислів'їв, їхню смислову і структурну багатоплановість цей витвір усної народної творчості має багато типових рис у побудові. Зокрема, про це свідчить ряд останніх праць, зокрема, великі монографічні праці З. К. Тарланова [113], Н. М. Семененко й Г. М. Шипіциної [103], О. І. Селіверстової [97; 98]. Це зумовлює можливість створення їх класифікацій, сформованих на різноманітних основах, що і відбивають наявні підходи до опису паремій. Зокрема, серед основних теоретичних засад характеристики прислів'їв у слов'янському мовознавстві можна виокремити такі підходи: традиційний, при якому паремійні вислови досліджуються як одиниці фразеології, лінгвокультурологічний, де вони розглядаються як елементи мови і культури, фольклорний, що зосереджений на розгляді їх як жанру фольклору, структурний, який прагне до розгляду паремії як одиниць мови, думки і фольклору. Названі підходи, що розкривають різні аспекти природи прислів'я, безумовно, є взаємодоповнювальними. Наприклад, як було продемонстровано Л. А. Джелаловою, традиційні лінгвістичні методи можуть добре поєднуватися з ідеями і методами Г. Л. Пермякова, спрямованими на розкриття логічних особливостей паремій, і підходами Ю. М. Караулова, сформованими для виявлення їх концептуальних (образних) складових [34, с. 6 - 7].

Обстоюючи думку про необхідність комплексного опису українських паремій, слід наголосити на тому, що ця комплексність не може бути механічним поєднанням різних напрямів опису. Методика аналізу паремії має спиратися на певні ієрархічно пов'язані уявлення про структуру, семантику, культурологічний потенціал і особливості функціонування паремійного фонду української мови. Побудова такої методики, безперечно, передбачає виділення



ключових ознак прислів'я, які і мають становити основу комплексного опису. Логічним у пошуку центральних діакритичних рис прислів'їв є розгляд основних визначень прислів'їв, представлених у науковій літературі. Проаналізуємо деякі з них.

В енциклопедії «Українська мова» зазначається: «Прислів'я – стійкий вислів переважно фольклорного походження, в якому зафіксований практичний досвід народу та його оцінка різних подій і явищ. Прислів'я, на відміну від приказок, - це самостійні судження, інтонаційно й граматично оформлені як прості («Дружній череді і вовк не страшний») або складні («Біда тому воліві, котрого корова коле») речення. Найчастіше прислів'я виникають унаслідок спостережень за певними часто повторюваними подіями та явищами і виділення в них характерного й особливого» [124 с. 530]. У наведеному визначенні діакритичними характеристиками прислів'я стають такі ознаки: прислів'я є стійкими і самостійними судженнями в формі речень, у них закріплено певні народні узагальнення і народний досвід.

У «Словнику української мови» прислів'я тлумачать як «влучний образний вислів, часто ритмічний за будовою, який у стислій формі узагальнює, типізує різні явища життя (СУМ, т. 8, с. 24). У цьому визначенні з попереднім спільними елементами є вказівка на узагальнення, типізацію, властиві прислів'ям, новим же щодо попереднього визначення є вказівка на образність прислів'їв.

У визначенні, сформованому О. О. Бірюковою, читаємо: «Прислів'я – це стислий, влучний, образний, здебільшого народний вислів, який стосується характеристики різноманітних явищ життя <...> їх уживають у мові для розкриття явищ життя й побуту, різних типових життєвих обставин і ситуацій. Це, як правило, завершені, логічно вмотивовані двочленні, римовані речення» [15, с. 137 – 139]. Тут спостерігається своєрідне об'єднання вище наведених визначень, однак тут ознаки «приналежність до фольклору» і «двочленні римовані речення» подаються як факультативні.

Подібне варіювання щодо встановлення облігаторних ознак прислів'я спостерігається в характеристиках цього фольклорного жанру і в інших

культурах. Досить яскраво це видно при зіставленні визначень поняття прислів'я в російських і білоруських енциклопедіях і словниках (див., наприклад, [142, с. 145; 17, с. 1056; 10, с. 341; 57, с. 389; 94, с. 338 – 339; 108, с. 107]).

Порівняння різноманітних визначень прислів'їв дає підстави для виділення таких важливих і облігаторних ознак цієї одиниці: на синхронному рівні прислів'я сприймається як стійкий вираз, воно виражене реченням (простим чи складним), є судженням, що узагальнює народний досвід, має образний, афористичний характер.

Проаналізуємо виділені центральні і облігаторні ознаки прислів'їв докладніше. Вказівка на те, що речення-прислів'я є стійкими виразами, які передають судження, в котрих узагальнюється народний досвід, виявляється досить значущою рисою не тільки для характеристики семантики всього прислів'я, ці ознаки визначають і особливості модальної, синтаксичної й семантичної будови прислів'їв.

Як засвідчує розгляд українських паремій, усі вони, будучи стійкими виразами, мають властивість бути відтворюваними, а не створюваними в процесі спілкування. На відміну від звичайних речень, використовуваних мовцем для передачі своїх різноманітних перцептивних і ментальних реакцій на дійсність, вони є усталеними формами позначення народного досвіду.

Ця відмінність створює суттєві розходження в модальності речень-прислів'їв і звичайних речень. Твердження про модальну специфіку прислів'їв базується на теоретичних засадах розуміння модальності, сформульованих В. М. Бріциним [20; 21]. У його теорії, названій когнітивною, модальність визначається як категорія, що описує ментально-чуттєві ракурси відбиття мовцем дійсності або впливу на неї [21, с. 137]. А отже, вона полягає в пошуку відповіді на питання, який різновид думки відбиває зміст речення: чи це відбиття різноманітних перцептивних реакцій мовця, чи це результат його ментальної діяльності (спогади, судження, переконання, припущення, тощо).

Спроби приписати прислів'ям модальні пресупозиції, характерні для речень, за допомогою яких мовець відбиває свою реакцію на дійсність,

натикаються на явні логічні суперечності. Наприклад, як зазначає В. М. Бріцин, у реченні *Хлопчик малює* залежно від контексту можуть бути експліковані різноманітні модальності: *Я бачу, чую, відчуваю, знаю, вірю, переконаний, припускаю, планую, передбачаю, що хлопчик малює* [21, 137]. Вони відбивають можливі форми думки мовця про навколишню дійсність: мовець, сказавши, що хлопчик малює, може відбити в реченні ситуацію, яку він бачить, або ж моделює ментально. Ці експлікації виявляються неможливими для прислів'їв. Покажемо це на прикладі прислів'їв *Бідному у багатого жить – або плакать, або тужить* (УПП: 16); *У ворожки хліба трошки* (Ном.: 47); *У бідного щодня піст* (УПП: 16). Безумовно, ці вислови не можна витлумачити як перцептивні, а, значить, приписати їм модальність зорового, слухового, смакового тощо відчуття: (?) *Я бачу, чую, що (Бідному у багатого жить – або плакать, або тужить; У ворожки хліба трошки; У бідного щодня піст)*. Відтворені мовцем прислів'я не відбивають ситуацій, які він безпосередньо фіксує органами чуття.

Логічніше такі вислови пояснити як ментальні побудови: *Я знаю, вірю, переконаний, припускаю, що*. Однак і в цьому випадку з'являються внутрішні протиріччя модальної інтерпретації, пов'язані з тим, що мовець не є творцем логічних висновків і узагальнень, відбитих у прислів'ях. Він, використовуючи паремію, передає не своє знання про зв'язки, властиві навколишній дійсності, а знання уже сформованих народом уявлень про типові відношення, характерні для дійсності. Тому денотатом його ментальної діяльності, строго говорячи, будуть не самі відношення в дійсності, а знання існуючих народних мовних узагальнень щодо цих відношень. Тому модальна експлікація вжитого мовцем прислів'я буде мати такий вигляд *Я знаю, що вважають, що [зміст прислів'я]*.

Аналогічне модальне тлумачення мають і прислів'я з присудками в наказовому способі: *Коли йдеш до вовка на обід, бери пса з собою* (УПП: 60); *Зимою бійся вовка, а літом – мухи* (УПП: 71); *Посій впору, будеш мати зерна гору* (УПП: 78). Безумовно, вони не передбачають модальних експлікацій на зразок: *Я вимагаю, раджу, щоб*. Наявність у них модальності загальноприйнятого узагальнюючого судження призводить до трансформації

семантики наказовості, яка пов'язана з формами наказового способу, в семантику необхідності. Пор.: (?) *Вимагають, радять, щоб, коли йдеш до вовка, брав пса з собою;* (?) *Вимагають, радять, щоб зимою боявся вовка, а літом – мухи;* (?) *Вимагають, радять, щоб посіяв впору - Вважають, що коли йдеш до вовка, **треба** брати пса з собою; Вважають, що зимою **треба**оятися вовка, а літом – мухи; Вважають, що **треба** посіяти впору, і тоді будеш мати зерна гору.* Перетворення семантики наказовості зумовлено як відсутністю визначеного суб'єкта, що здійснює спонукання, так і узагальненістю і невідомістю суб'єкта впливу. У регулярно представлених реченнях з семантикою необхідності спостерігаємо виразну узагальненість: виражена в них необхідність стає певним правилом поведінки для всіх.

Таким чином, відтворюваність прислів'їв, зумовлює таку їхню рису, що їх зміст не є породженням мислення мовця, мовець лише відтворює певні істини, які не мають свого конкретного суб'єкта-творця, він має узагальнений характер.

Ця особливість модальності прислів'їв зумовлює специфіку їхньої предикатної і аргументної семантики. Невизначеність суб'єкта-творця зумовлює нереперентність як аргументів ситуацій, названих у прислів'ї, так і всієї ситуації в цілому (див. ознаки реперентності у викладі Н. Д. Арутюнової [7, с. 179 - 204]). Наприклад, у прислів'ї *Без вола хата гола* (УПП: 18) аргумент-носій ознаки *хата* не позначає якусь конкретну будівлю, а *віл* – це не конкретно названа тварина. Тут йдеться про будь-яку хату і будь-якого вола. Спроба надати цим аргументам реперентних властивостей, тобто ввести в речення члени, які надають аргументам властивість позначати одиничний конкретний предмет, призводить до зміни статусу висловлювання: воно перетворюється з прислів'я у звичайне речення. Наприклад: *Без цього вола хата гола; Без вола ця хата гола; Без цього вола ця хата гола.* Як показують прислів'я, в них ознаки реперентності втрачають навіть власні імена людей, яким у звичайних реченнях така властивість притаманна. Наприклад, у прислів'ях *На бідного Хому і дерево пада* (УПП: 16); *Без Кіндрата пуста хата* (УПП: 85); *Для нашого Федота не страшна робота* (УПП: 103) імена є засобом називання якоїсь невизначеної або

ж нереферентно визначеної особи. Останнє пов'язано з закріпленістю за деякими іменами певних народних уявлень про риси людини, яка носить це ім'я. Наприклад, Хома – це невдаха, про що свідчать і наведені вище прислів'я. Цю рису на матеріалі російських прислів'їв відзначає і О. О. Бірюкова: «навіть наявність власного імені в прислів'ї не дозволяє говорити про якийсь конкретний суб'єкт: *Хороша дочка Аннушка, когда хвалит мать да бабушка. Аннушкой* тут може бути будь-яка людина, не тільки жіночої, але й чоловічої статі. Такий ступень взаємозамінності, узагальнення характерний тільки прислів'ям» (переклад мій – М.П.) [15, с. 138];

Щоправда, втрата референтності не стосується всіх власних назв, вона не відбувається у географічних назвах, назвах святих. Наприклад: *На кого біда нападе, то до Києва іде, а як біда минеться, то він і з Броварів вернеться* (УПП: 36); *Як прийде Ілля, то наробить у полі гнилля* (УПП: 75); *Як Михайло закує, то Микола розкує* (УПП: 76); *Як Кузьма з медом, то Михайла з ледом* (УПП: 76).

Послідовне нереферентне прочитання аргументів прислів'їв, за деякими щойно наведеними винятками, корелює з відсутністю в складі прислів'їв речень, що передають конкретні ситуації реальної дійсності. Іншими словами, можна констатувати, що в складі прислів'їв денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають певні узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, прояви, які не пов'язані з реальністю відношеннями прямого відбиття певних ситуацій. Такі предикати, використовуючи термінологію О. М. Селіверстової [100, с. 86 – 157], можна позначити як предикати класу дій, процесів, станів тощо, ознакою яких є те, що їхні денотати не лежать на часовій осі, а виражають певні узагальнені якості аргументів.

Найпоширенішою формою присудків у прислів'ях є теперішній час. Наприклад: *Зімою сонце світить, та не гріє* (Ном.: 67); *За одного винуватого десять невинних покутує* (УПП: 33); *Хто дримає, той щастя не має* (УПП: 48); *Хто рано встає, тому щастя є* (УПП: 48); *Чуже щастя коле очі* (УПП: 48). Неважко помітити, що в усіх наведених прислів'ях присудки передають не

одиночні, а повторювані дії або процеси, які стосуються нереферентних аргументів, тобто в прислів'ях спостерігаємо певні узагальнення.

Аналогічні властивості спостерігаються і в прислів'ях, у яких присудок має форму минулого або майбутнього часу. Наприклад: *З Богом не будеш позивацьця* (Ном.: 40); *Золотий ключ кожний замок відкриє* (УПП: 32); *Синиця шкоду робить, а журавель попадеться* (УПП: 33); *Пан завинив, а бідного повісили* (УПП: 33); *Коза з вовком судилася, та й ратичок лишилася* (УПП: 48). Тут також відбувається формування узагальнень, а не відтворення якихось конкретних ситуацій, орієнтованих у часі щодо мовця, адже, як було показано вище, мовець за допомогою прислів'їв відтворює не ситуації, які він спостерігає, а народні уявлення про відношення, які властиві дійсності. Відсутність суб'єкта, відносно якого здійснюється часова орієнтація змісту прислів'я, призводить до відчутного нівелювання часових розбіжностей. Про це, зокрема, свідчить можливість часового варіювання. Наприклад: *Золотий ключ кожний замок відкриє* (УПП: 32) - *Золотий ключ кожний замок відкриває*; *Синиця шкоду робить, а журавель попадеться* (УПП: 33) - *Синиця шкоду робить, а журавель попадається* - *Синиця шкоду зробить, а журавель попадеться* - *Синиця шкоду зробила, а журавель попався*; *Пан завинив, а бідного повісили* (УПП: 33) - *Пан завинить, а бідного повісять* - *Пан завиняє, а бідного вішають*.

Зазначені риси прислів'їв дозволяють погодитися з висновком, що в строгому лінгвістичному розумінні семантика прислів'їв є за своєю природою афористичною, оскільки дійсність в них виражається в узагальненій, універсальній формі, а це означає, що прислів'я повинні мати ті ж семантичні ознаки і диференціюватися на такі ж семантичні типи, що й афоризми. Визначення афоризмів досить різноманітні. Зазвичай їх тлумачать як короткі, оригінальні, влучні вислови, узагальнення, глибокі думки, виражені в лаконічній формі, інколи несподівано парадоксальній. Я. Я. Іванов до цих ознак додає і таку визначальну характеристику, як те, що в афоризмах, на відміну від всіх інших висловлювань, виражаються закономірності існування не одиничних реалій і <...> закономірності зв'язків між неединичними реаліями [45, с. 237 – 247].

Визнання прислів'їв одним з типів афоризмів робить актуальним відповідь на запитання про спосіб реалізації в структурі прислів'я афористичної семантики, пов'язаної з вираженням типових відношень навколишньої дійсності.

Звернення до фактичного матеріалу дає підстави для дещо несподіваних висновків. Як свідчать українські прислів'я, ці типові відношення афористичного характеру у переважній більшості не є відношеннями між підметом і присудком або ж, якщо розглядати прислів'я на семантичному рівні, між центральним аргументом і предикатом. Для ілюстрації цього положення розглянемо суцільну вибірку прислів'їв, розміщених на одній сторінці збірки «Українські народні прислів'я та приказки» (УПП), наприклад на сторінці 16. Тут форму простого речення, побудованого за підметово – присудковою схемою, мають такі прислів'я: *Бідний буває багатим тільки вві сні; Бідна душа без гроша; Бідність не гріх; Бідного й мудрі слова мало важать; Бідному все вітер в очі, як удень, так і вночі; Бідність показує нам наших приятелів; Для бідного кожні ворота замкнені; І у Відні є люди бідні; На бідного Макара всі шишки валяться; На бідного Хому і дерево пада; На бідняка камінь і вгору котиться; У бідного щодня піст.* Не важко помітити, що з наведеного переліку ознака афористичності властива лише таким підметово-присудковим поєднанням: *Бідність не гріх; Бідність показує приятелів.* В усіх інших прикладах предикативні характеристики підмета будуть або тривіальними, або ж несправедливими щодо уявлень про дійсність. Пор.: *Бідний буває багатим; Душа без гроша; Слова важать; Вітер в очі; Ворота замкнені; Бідні люди є; Шишки валяться; Дерево пада; Камінь котиться; Піст щодня.*

Аналогічна смислова тривіальність або ж необґрунтована парадоксальність предикативних характеристик спостерігається всередині частин складних речень, які в складі прислів'їв помітно кількісно переважають прості речення. Наприклад: *Бідний до всіх рідний, а багатий нікому не радий – Бідний рідний, Багатий не радий; Бідний на сорочку старається, а багатий і кожуха цурається - Бідний старається, Багатий цурається; Бідний багатому косить,*

*а сам їсти просить - Бідний косить, Сам просить; У бідного біда скаче, а дитина їсти плаче –Біда скаче; Дитина плаче.*

Наведені приклади переконливо засвідчують, що предикативний центр прислів'я досить рідко є носієм афористичності, зазвичай його семантика або банальна, або ж незрозуміла, невідповідна усталеним уявленням про світ. Це стає підставою для висновку, що афористичність прислів'я, яка полягає у вираженні в образній формі типових відношень дійсності, формується, як правило, не всередині елементарного речення, а за його межами.

У складному реченні афористичність досягається шляхом різноманітних поєднань його частин. У складносурядних і безсполучникових реченнях частотним є смислове протиставлення частин. Наприклад: *Все мине, а гріх зостане* (43); *Розумний молиция, а дурень плаче* (Ном.: 44); *Слабий з сильним не борися, бідний з багатим не дружися* (УПП: 16). У наведених ілюстраціях прислів'їв протиставлення банальних ситуацій призводить до афористичного подання типових за народною уявою відношень.

У складнопідрядних і синонімічних їм безсполучникових реченнях також спостерігається смислова невиразність частин, поява ефекту афористичності і образності тут також є результатом поєднання двох або більшого числа предикативно організованих одиниць. Наприклад, такі властивості характерні для прислів'їв, утвореними такими складнопідрядними реченнями:

з підрядними умови: *Якби не хлоп та не віл, то би пан не жив* (УПП: 17);  
*Як Божя воля, то вирнеш з моря* (Ном.: 40);

з підрядними причини: *Не втне Панько тіста, бо ячмінне* (УПП: 19);

з підрядними часу: *Тоді пани добрі, коли сплять* (Ном.: 95);

з підрядними мети: *Ні за що рук зачепити, щоб було як жити* (УПП: 16);  
*Треба працювати, аби шматок хліба мати* (УПП: 22);

з підрядними допустовими: *Хоч шука вмерла, то зуби не вмруть* (Ном.: 36); *Хоч и надів жупан, все не цурайся свитки* (Ном.: 97)

з підрядними образу та способу дії: *На світі так ведеться, що вбогий перед багатим гнеться* (УПП: 17);



з підрядними означальними: *Який кінь тягне, на того й кладуть* (УПП: 17); *Котрий віл тягне, того ще й б'ють* (УПП: 17);

з підрядними з'ясувальними: *Бідаку не первина, що ні з чим до млина* (УПП: 16); *Ніхто не відає, що бідний обідає* (УПП: 16);

з підрядними підметовими: *Хто вліті гайнує, той взімі голодує* (Ном.: 65); *Хто нічого не має, того ніхто не знає* (УПП: 19);

з підрядними місця: *Де козак, там і слава* (Ном.: 74).

Аналогічні риси демонструють і безсполучникові речення, співвідносні зі складнопідрядними реченнями. Наприклад: *Прийде літо, то є розмаїто, прийде зима, то хліба нема* (УПП: 20); *Голий іде – ворота заперті* (УПП: 20).

Узагальнюючи відношення, що спостерігаються між частинами цих складнопідрядних і безсполучникових речень, можна констатувати належність їх до двох основних розрядів. У більшості випадків між частинами спостерігаються уточнювально-обмежувальні відношення. Вони властиві як реченням з прислівними підрядними, так і частині речень, у яких підрядна частина пов'язана зі всією головною частиною (реченням з підрядними умовними, часу, допустовими).

Інший різновид відношень можна умовно позначити як пояснювальний. Він спостерігається в реченнях з підрядними причини, мети, які у складі прислів'я використовуються для розкриття причини судження, сформульованого в головній частині.

У прислів'ях, виражених простими реченнями, афористичність також досягається, як правило, шляхом поєднання смислу предикативного центру з смисловим наповненням окремих другорядних членів. При цьому, як засвідчує фактичний матеріал, незважаючи на конкретний зміст цих другорядних членів, усі вони демонструють ряд граматичних і семантичних ознак, що відрізняють їх від традиційних характеристик, притаманних другорядних членам речення.

Основною формальною ознакою цих другорядних членів, що нейтралізують смислову примітивність, незрозумілість або ж і неправильність думки, вираженої в основі речення, є їхня препозитивність. Наприклад: ***Влітку***

*день – год* (Ном.: 65); *У старця у торбі не поживишся* (УПП: 23); *Багата дівка робить від суботи до понеділка* (УПП: 24); *Від багача не жди калача* (УПП: 24). Цю препозитивність не можна розглядати як тільки формальну ознаку паремій, про що свідчить хоча б той факт, що в багатьох випадках зміна місця розташування міняє смислову структуру вислову, призводить до руйнування його афористичності. Пор., наприклад, *Сіттю голого не прикриєш* (УПП: 19) - *Голого не прикриєш сіттю; Голого пояс не гріє* (УПП: 19) – *Пояс не гріє голого*. Трансформація другого прислів'я призвела не тільки до зміни смислової орієнтації думки, але й зумовила появу логічно немотивованого вислову, з якого випливає що пояс гріє неголих.

Винятки з цього правила поодинокі. Наприклад: *Прийде на пса мороз* (УПП: 34); *Доброго вола у ярмі пізнають* (УПП: 87); *Діло майстра величає; Він і за косою мерзне* (УПП: 117).

Спостереження дають підстави для висновку, що абсолютна препозиція слівформ, які перетворюють малоінформативне предикативне ядро прислів'їв в складову афористичної семантики паремійних висловів, є засобом надання другорядним членам деяких унікальних властивостей, що відрізняють їх від звичайних означень, додатків або обставин. Ця особливість полягає, як свідчать численні приклади, в тому, що препозитивні другорядні, але облігаторні в смисловому відношенні, компоненти речень-прислів'їв, набувають ознаки бути засобом характеристики всього предикативного мінімуму. Вони, як правило, позначають умовний простір, у якому є дійсною думка, виражена в предикативному центрі речення.

Зазначена функція другорядних облігаторних членів речення, як правило, реалізується шляхом розвитку в них умовної семантики. Наприклад, у прислів'ї *Жебраним хлібом не допоможешся* (УПП: 23) прикметник *жебраний*, зберігаючи усі формальні риси узгодженого означення, разом з тим демонструє здатність актуалізувати самостійні предикатні властивості. Про це свідчить регулярні синонімічні зв'язки подібних речень з складнопідрядними реченнями з підрядними умови: *Якщо хліб жебраний, то ним не допоможешся*. Пор.: *У*

*багатої молодой горба не видно* (УПП: 25) – *Якщо молода багата, то у неї (у молодой) горба не видно*; *Білі руки чужу працю люблять* (УПП: 28) – *Якщо ручки білі, це означає, що вони (ручки) чужу працю люблять доброї господині і півень несеться* (УПП: 86) – *Якщо господня добра, то в неї (в господині) і півень несеться*. Посилення смислової самостійності препозитивних означень, тяжіння їх до первинної предикатної функції призводить до логічного поєднання двох предикатних виразів: один з них виражений актуалізованим означенням і пояснюваним іменником, а інший – основою речення. У результаті цього смислового об'єднання перша ситуація стає засобом позначення меж прояву другої ситуації. При цьому спостерігається дійсно несподіване і образне поєднання ознак цих ситуацій: *жебраний – не допоможешся, багатий – не видно горба, білий – любити чужу працю, добрий – несеться*. Іншим результатом предикатної актуалізації препозитивних означень є зняття за їх допомогою смислових парадоксів, так характерних для предикативних основ прислів'їв: *(горба) не видно; ручки чужу працю люблять; півень несеться*.

Аналогічні зміни, пов'язані з набуттям властивості характеризувати увесь предикативний мінімум, демонструють і додатки, які в своїх первинних функціях є членами речення, керованими присудком і залежними від присудка. Наприклад: *З кишені коня не нагодуєш* (УПП: 89); *Без грошей чоловік не хороший* (Ном.: 102); *Без муки нема науки* (УПП: 110). Причиною набуття такими препозитивними додатками смислової самостійності, ознак предикатних функцій є зазначене вище позачасове прочитання використовуваних у прислів'ях присудків, у тому числі й присудків дієслівних. Денотати цих присудків не лежать на часовій осі, а виражають постійні ознаки денотатів, названих підметом. Ця властивість, яка полягає в переході дієслівних присудків із зони позначення дій у зону вираження ознак, зумовлює певні трансформації у сполучуваності присудків з другорядними членами. Останні послаблюють свої зв'язки з дієслівним присудком і актуалізують через умовну семантику зв'язки з усім висловлюванням в цілому. Про це, зокрема, свідчать трансформації паремій. Наприклад, прислів'я *У багатого і бики теляться* (УПП: 25) допускає

трансформацію *Якщо людина багата, то в неї і бики теляться*. Зміна позачасового значення присудка на актуалізоване значення теперішнього часу призводить не тільки до появи парадоксального твердження, але й стає на перешкоді подальшій трансформації в речення з підрядним умовним: *\*У багатого зараз бики теляться – \*(?)Якщо людина багата, то в неї зараз бики теляться*.

Позачасове значення присудків у прислів'ях призводить і до змін семантики препозитивних актуалізованих обставин. Вони теж розвивають більшу смислову самостійність і демонструють появу умовної семантики, яка обмежує семантичний простір дійсності судження, вираженого предикативною основою прислів'я. Наприклад: *В ополонці вогонь не страшний* (УПП: 55); *В зимовий холод кожний молод* (УПП: 58). Про видозміни семантики свідчать такі синонімічні зближення наведених прислів'їв: *Якщо вогонь в ополонці, він не страшний; Якщо зимовий холод, то в тих умовах кожний молод*.

Таким чином, аналіз прислів'їв показує, що ця форма афористичного відбиття типових, а тому позачасових відношень між явищами і властивостями в навколишній дійсності, зумовлює характерні особливості семантичної і граматичної структури цієї народної форми відбиття народного досвіду. Переважну більшість прислів'їв семантично можна витлумачити як поєднання двох чи навіть більшої кількості пропозицій, а значить, як поліпредикатні утворення. На синтаксичному рівні ця двопроепозитивність реалізується або в формі складних речень, або ж простих речень. Останні при цьому демонструють актуалізацію семантичних предикатних властивостей у другорядних членів речення, які, як правило, мають абсолютне препозитивне розташування. Між цими семантично актуалізованими другорядними членами речення і предикативною основою прислів'я виникають семантичні зв'язки, які, зазвичай, є зв'язками умови і наслідку. Другорядні члени при цьому виступають умовно-обмежувальними синтаксемами і визначають ситуативний або ознаковий простір, у межах якого є справедливим зміст судження, вираженого предикативною основою прислів'я. А отже, афористичність прислів'я

приховується не в складі предикативної основи речення, її зміст, як правило, або тривіальний, або ж логічно хибний. Не міститься вона і в змісті другорядних членів. Афористичність виникає в результаті несподіваного об'єднання в рамках вислову двох пропозицій: одна з них представлена експліцитно в предикативній основі, а інша існує імпліцитно і маніфестується актуалізованими препозитивними членами речення. Як свідчить фактичний матеріал, інвентар таких членів речення досить значний і різноманітний, як і відношення між семантичними предикатами об'єднуваних пропозицій.

## 1. 2. Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій (логіко-граматична інтерпретація).

Однією з характерних рис прислів'їв виступає їхня парадоксальність [149, с. 131 – 141; 55, с. 504 – 519; 28, с. 1 – 6; 43, с. 21 – 24]. За спостереженнями Е. Е. Іванова, «в словнику російських прислів'їв і приказок В. П. Жукова міститься більше 260 одиниць, які висловлюють закономірності, що суперечать дійсності, тобто парадоксів і коанів (приблизно 25% від загальної кількості афористичних прислів'їв). Словник білоруських прислів'їв і приказок І. Я. Лепешева і М. А. Яколцевич містить більше 330 одиниць, які за своєю семантикою відносяться до парадоксів і коанів (також приблизно 25% від загальної кількості афористичних одиниць)» [43, с. 25].

Розгляд українських прислів'їв, зокрема, вміщених у збірці «Українські народні прислів'я та приказки», дає всі підстави для висновку, що парадоксальність властива і їм, вона має приблизно ту ж частотність, що спостерігається в зібраннях російських і білоруських паремій. Можна погодитися з висновком Е. Е. Іванова, що одним із спонукальних факторів появи парадоксу в пареміях, є орієнтація на те, щоб «привернути до себе увагу» [43, с. 25]. Але, як засвідчує аналіз українських прислів'їв, не тільки це є причиною парадоксальності. Парадоксальність насамперед впливає з особливостей семантики прислів'їв, яка полягає в неререферентності паремійних висловів.

Послідовне нереферентне прочитання аргументів прислів'їв, за деякими винятками, зумовлює відсутність у складі прислів'їв речень, що передають конкретні ситуації реальної дійсності. Іншими словами, можна констатувати, що в складі прислів'їв денотати предикатів не лежать на часовій осі, а передають певні узагальнені прояви, абстраговані від реальної дійсності, прояви, які не пов'язані з реальністю відношеннями прямого відбиття певних ситуацій. Такі предикати можна позначити як предикати класу дій, процесів, станів тощо, ознакою яких є те, що їхні денотати не лежать на часовій осі, а виражають певні узагальнені якості аргументів. Ці семантичні обмеження і стають першопричиною парадоксальності багатьох прислів'їв.

Особливо часто парадоксальність спостерігається в межах предикативної основи прислів'їв. Наприклад: *В зимовий холод кожний молод* (УПП: 58); *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *В гостях і жук м'ясо* (УПП: 65); *У корови молоко на язиці* (УПП: 89); *Добру людину бджола не кусає* (УПП: 94). У наведених прислів'ях предикативні основи *кожний молод*, *ворона за солов'я стане*, *жук - м'ясо*, *собака про хату думає*, *молоко на язиці*, *бджола не кусає*, зазвичай, несуть у собі ознаки невідповідності дійсності: не всі люди є молодими, незрозумілим є ототожнення ворони і солов'я, не відповідає національним традиціям сприйняття жуків у якості харчових продуктів, дивним є положення, що молоко розташовується на язиці, суперечить нашим знанням про бджіл твердження, що вони не кусають людину. Кількість подібних виявів парадоксальності в предикативних основах прислів'їв значно перевищує число прислів'їв, яким приписують ознаку парадоксальності.

Пояснення цього полягає в тому, що предикативні основи прислів'їв належать до загальних суджень, ознакою яких є те, що в них предикатна характеристика приписується кожному предмету класу. Логічні схеми таких суджень мають вигляд *Усі S є P* або *Жодне S не є P*. Особливість використовуваних при цьому предикатів є те, що вони позначають постійні позачасові властивості класу предметів. Більше того, загальні судження, що передають предикативні основи, належать до розряду категоричних, оскільки в

них не міститься будь-яких умов або варіантів прояву предикативної ознаки. Це означає, що ми можемо визнати предикативну характеристику дійсною, якщо не існує винятків щодо її застосовності. Іншими словами, умовою відсутності парадоксальності предикативної основи виступає презумпція, що всі без винятку предмети класу мають зазначену предикативну ознаку або що ця ознака є характерною рисою предметів одного класу. До таких предикатів можуть належати екзистенційні предикати, предикати, що позначають родову приналежність класу предметів тощо. Наприклад: *Зірки існують, Усі адвокати - юристи, Людина смертна*. Але у переважній більшості випадків категоричні загальні судження можливо заперечити щодо застосовності предикативної ознаки до всіх предметів класу. Наприклад, стверджуючи *Усі люди добрі, сміливі, сильні* ми завжди згадуємо винятки з цього правила, говорячи *Усі квіти красиві*, можемо пригадати квітку, яка не відповідає цій характеристиці. Є всі підстави констатувати, що для категоричних загальних суджень, зафіксованих у прислів'ях, невідповідність дійсності і пов'язана з цим парадоксальність є швидше правилом, ніж виключенням.

У процесі створення паремійного вислову відбувається трансформація категоричних загальних суджень у некатегоричні. Це досягається за допомогою ряду стратегій побудови прислів'я.

Найпоширенішим способом подолання категоричності є введення в прислів'я членів речення, які обмежують умовний простір реалізації судження, що міститься в предикативній основі. Позначимо цей тип обмеження диктальним, оскільки він позначає умовний простір дійсності в межах якого реалізується зв'язок суб'єкта і його предикативної ознаки. Наприклад, у наведених вище прислів'ях ми легко виділяємо ці компоненти: для прислів'я *В зимовий холод кожний молод* умовою реалізації судження *кожний молод* є певна температура (*Тоді, коли зимовий холод, кожний молод*), у прислів'ї *В гостях і жук м'ясо* категоричність основи речення знімається за допомогою обставини місця в гостях (*Якщо перебуваєш у гостях, то там і жук м'ясо*), у прислів'ї

*Добру людину бджола не кусає* функцію зняття категоричності судження *Людину бджола не кусає* виконує означення (*Якщо людина добра, її бджола не кусає*).

У складі диктальних обмежувачів можна виділити дві великі групи. Одну з них складають різноманітні за структурою і семантикою члени речення, які в мовознавчій літературі виділені в окремий розряд другорядних членів речення, названих детермінантами [138, с. 77 – 93; 139, с. 66 – 77; 31, с. 629]. За допомогою детермінантів відбувається перетворення загальних категоричних суджень, зосереджених в предикативних основах, у загальні некатегоричні судження, адже детермінанти обмежують рамки справедливості думки, вираженої в предикативній основі. Але не тільки ця роль характеризує детермінанти. Перебуваючи в абсолютній препозиції, детермінантні словоформи актуалізують свої приховані предикатні властивості, пов'язані з позначенням певної ситуації. У наведених прикладах це *зимовий холод*, *бути в гостях*. У результаті між детермінантом і предикатом основи речення з'являються відношення зумовленості: предикатна ознака, прихована в детермінанті, послідовно виступає передумовою появи предикатної ознаки основи речення: *зимовий холод – молод*, *бути в гостях – сприймати жука за м'ясо*. Подібні поєднання, безумовно, мають ознаки несподіваності, а тому привносять у прислів'я відчуття свіжості, афористичності.

Другу велику підгрупу прислів'їв з диктальними обмежувачами представляють прислів'я типу *Добру людину бджола не кусає*, у яких зняття категоричності судження відбувається за допомогою обмеження обсягу денотатів, позначених аргументом. Це обмеження пов'язане з використанням різноманітних означень. У наведеному прикладі введення означення призводить до зняття когнітивного дисонансу, який викликає предикативна основа прислів'я *людину бджола не кусає*, адже загальновідомою є протилежна думка, що бджоли людей як раз і кусають. Обмеження кола осіб, на перший погляд, мало б залишати зазначену невідповідність змісту прислів'я дійсності, адже за законами логіки, якщо якась ознака властива всім предметам певного класу, то вона спостерігається і у предметів, що входять в підклас. Власне, це відчувається у



порівнянні речень *Людину бджола не кусає*, *Бджола не кусає людину* і *Бджола не кусає добру людину*: в усіх них, у тому числі в третьому реченні, в якому обмежено обсяг об'єкта дії, спостерігається невідповідність реальним відношенням, що властиві дійсності.

У разі абсолютної пропозиції означення *добрий*, а також його інтонаційного виділення (*Добру / людину // бджола не кусає*) спостерігається набуття означенням властивостей предиката умовного предикатного виразу, про що свідчить синонімічне зближення наведеного прислів'я зі складнопідрядним реченням *Якщо людина добра, її бджола не кусає* (пор. відсутність подібних синонімічних зближень у реченні з неактуалізованим означенням *Бджола не кусає добру людину*). Як і у випадку прислів'їв з детермінантами між актуалізованим означенням і присудком утворюються специфічні для прислів'їв відношення зумовленості ознак. Предикатна ознака, виражена означенням афористично виступає умовою появи ознаки, вираженої присудком. Ці обмежувальні відношення стають підґрунтям послаблення парадоксальності змісту прислів'я.

У щойно розглянутому прислів'ї означення стосується прямого додатка. Не менш широко спостерігаються випадки, коли означення характеризує підмет або ж непрямі додатки. Наприклад: *Бідна душа без гроша* (УПП: 18 ); *Панські очі завидючі, а руки загребучі* (УПП: 25); *Блудна вівця – вовча вечеря* (УПП: 87); *Старий віл борозни не скривить, але й глибоко не оре* (УПП: 88); *Найманий кінь ніколи не змучений* (УПП: 89); *Маленька собачка – до старості щеня* (УПП: 92); *Гладкий кіт мишей не ловить* (УПП: 93); *У доброго коня недовгі верстви* (УПП: 89); *Норовистому коневі і майдан тісний* (УПП: 89). У більшості з наведених прикладів наявність означення є необхідною умовою побудови афористичного вислову на базі парадоксальних, незрозумілих або ж банальних суджень, що містяться в предикативній основі *душа без гроша*; *очі завидючі, а руки загребучі*; *кінь ніколи не змучений*; *собачка – до старості щеня*; *кіт мишей не ловить*; *У коня недовгі верстви*; *коневі і майдан тісний*.

Наведені приклади демонструють ряд типових рис побудови і семантики прислів'їв з диктальними обмежувальними означеннями – це абсолютна препозиція означення і пояснюваного ним іменника, актуалізація предикатного значення в означення, яке одержує функцію каузатора ознаки, яку виражає присудок. Усі речення з диктальними обмежувальними означеннями демонструють прозорі синонімічні відношення зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Наприклад: *Бідна душа без гроша- Якщо душа бідна, вона без гроша; Панські очі завидючі, а руки загребучі – Якщо очі панські, вони завидючі, а якщо руки панські, вони загребучі; Блудна вівця – вовча вечеря Якщо вівця блудна, вона вовча вечеря.*

Отже, актуалізовані означення передають потенційні каузативні зв'язки між ознакою, яку вони виражають, і ознакою, яку позначає присудок. Констатація цих зв'язків і лежить в основі образності і афористичності прислів'їв, вона виступає основою послаблення уваги до реальності чи нереальності повідомлюваного.

Як засвідчує аналіз українських паремій, реалізація каузативних потенційних відношень може відбуватися і за рахунок актуалізації складових семної структури слова. Зазначені властивості демонструють, зокрема, такі прислів'я: *У бідного щодня піст* (УПП: 16); *Великому велика й яма* (Ном.: 85). Наведені приклади мають тісні синонімічні зв'язки зі складнопідрядними реченнями з підрядними умовними, в яких присудок виражається прикметником: *Якщо людина бідна, у неї щодня піст; Якщо людина велика, їй велика яма.*

До прислів'їв з модальними обмежувачами належать вислови, в яких відбувається обмеження категоричного загального судження, що міститься в предикативній основі, за рахунок звуження кола осіб, які поділяють це судження чи які продукують таке судження. Наприклад: *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *Йому щодня неділя* (УПП: 68 ); *Що кому, а сліпий курці все просо сниться* (УПП: 94); *У лінивої Хими свято щоднини* (УПП: 114). Порівняно з диктальними обмежувачами модальні обмежувачі не мають значного структурного і семантичного різноманіття.

Таким чином, можна зробити висновок, що афористичність паремій значною мірою зумовлена використанням актуалізованих обмежувачів. Ці обмежувачі мають специфічні формальні ознаки, а також досить своєрідні граматичні властивості, пов'язані з синкретизмом граматичних значень, наявністю транспозиційних переходів. Вивчення таких словоформ в аспекті опису їх форми і семантики становить науковий інтерес не тільки для пареміології, але й для теорії граматики.

### 1. 3. Метамова опису обмежувальних синтаксем у складі паремій

У створенні афористичності паремій значна роль належить актуалізованим обмежувальним синтаксемам, які мають формальні ознаки другорядних членів речення (*У доброї господині і півень несеться* (УПП: 86) = *Якщо господиня добра, у такої господині і півень несеться*; *Без вола хата гола* (УПП: 8) = *Якщо хата без вола, то така хата гола*). Іноді спостерігається актуалізація обмежувальної семантики однієї з сем слова (*Ситий голодному не товариш* (УПП: 29) = *Якщо людина сита, то така людина голодному не товариш*, *Той, хто ситий, голодному не товариш*, *Сита людина, голодному не товариш*), що зумовлює у деяких випадках можливість виділення обмежувальної функції і додаткової умовної семантики навіть у підметового члена речення. Такі обмежувальні словоформи, що знімають парадоксальність предикативної основи паремій (пор.: *Півень несеться*; *Хата гола*; *Людина голодному не товариш*) і надають пареміям яскравої афористичності, демонструють досить специфічні семантико-синтаксичні властивості, які не дозволяють застосувати до них традиційні способи синтаксичного аналізу, пов'язаного з виділенням головних членів речення (або головного – в односкладних реченнях) і трьох другорядних – додатка, означення і обставини. Адже обмежувальні синтаксеми виявляють здатність до синкретичного поєднання властивостей різних членів речення і, відповідно, є джерелом формування різноманітних семантико-

синтаксичних зв'язків. Це зумовлює необхідність теоретичного визначення їх місця в системі членів речення української мови.

Традиційне виділення членів речення, у тому числі і тих, що поширюють предикативний мінімум, ґрунтується на врахуванні їхніх формальних та смислових ознак. Однак конкретні мовні факти свідчать про те, що ці ознаки далеко не завжди вкладаються в прості відповідності форми і семантики. Ця несиметричність призводить до непоодиноких прикладів «огрублення» опису, змушує при виділенні членів речення орієнтуватися не на весь комплекс ознак, а лише на деякі з них - або смислові, або формальні. Оскільки ж значущість кожного з критеріїв можна потрактовувати по-різному, то виникають природні розбіжності щодо визначення меж між другорядними членами, а також класифікаційні труднощі під час здійснення синтаксичного аналізу. Внаслідок цього питання про інвентар другорядних членів речення, а також про принципи їх класифікації викликає численні дискусії, крайньою точкою яких є думка про необхідність взагалі відмовитися від виділення другорядних членів речення і використовувати для опису речення поняття «синтаксема». Як зазначала В. А. Белошапкова, «традиційне вчення про члени речення не може бути безпосередньо прийняте в тому чи іншому зі своїх численних варіантів. Воно не може вписатися в сучасну науку, тому що його фундаментальні підстави розходяться з сучасними науковими уявленнями» [110, с. 696].

Однак й інший шлях, пов'язаний з описом синтаксемного інвентаря, замість виділення другорядних членів речення, який продемонстровано, наприклад, у «Синтаксичному словнику» Г. О. Золотової [42], хоча і дозволяє дати детальнішу і однозначнішу семантико-синтаксичну характеристику словоформ, теж стикається з труднощами в характеристиці явищ синкретизму і синтаксичної транспозиції. Очевидним його недоліком є й те, що перехід до синтаксемного опису речення призводить до значного збільшення репертуару синтаксичних одиниць, що виділяються в реченні, а це затемнює їхні парадигматичні зв'язки, які, по суті, і є основою виділення членів речення. Тому попри важливість вивчення синтаксемного репертуару мови, актуальним

завдання синтаксису залишається подальше розроблення теорії членів речення, зокрема дослідження другорядних членів речення, які виявляють специфічні властивості, відмінні від властивостей типових другорядних членів речення.

У синтаксичних дослідженнях можна згадати декілька значних за числом прихильників спроб вийти за межі традиційної тріади (означення, додаток, обставина) другорядних членів речення. Серед них найбільшого поширення в славістиці набуло виділення різновиду другорядних членів, названих детермінантами (див., наприклад, праці [138, с. 77 – 93; 139 с. 66 – 77; 137, с. 39 – 50; 60, с. 68 – 77; 61, с. 70 – 86; 1; 41; 132, с. 127 – 128]).

Поняття «детермінант» у науковому обігу закріпила Н. Ю. Шведова. Детермінантами вона називає другорядні члени, які відносяться до всього речення в цілому. Так, вона зазначає: «Речення будь-якої граматичної будови може – все в цілому – мати при собі поширювальний член речення. Таким поширювачем служить відмінкова форма імені, прислівник, дієприслівник (один або з залежними від нього словоформами), сполучникове введення (з *як*, *ніби* й іншими порівняльними сполучниками). Поширювач, що відноситься до всього складу речення і не пов'язаний ні з яким окремим його членом, називається детермінуючим членом речення, або детермінантом <...> Він пов'язаний з реченням вільним приєднанням, зовні схожим з приляганням, але відмінним від нього своїм неprisлівним характером» [93, с. 149].

Однак, як засвідчує аналіз досить широкої і різноманітної літератури, присвяченої опису поширювачів предикативної основи, які пов'язані не з окремим словом, а з усією основою, проблема детермінантів ще досить далека від бажаної одностайності розуміння й опису. Серед лінгвістів немає єдиної думки щодо критеріїв виділення самостійних розповсюджувачів речення. Чисельні граматичні ознаки детермінантів, які виділяють дослідники, не покривають усього масиву прикладів речень з детермінантами, що свідчить про принципову неоднорідність цього синтаксичного розряду членів речення. Більше того, в лінгвістичній літературі побутує думка, що детермінант – це міф, незважаючи на те, що це поняття широко включається не тільки в академічні

граматики, але й у довідники, підручники [127, с. 79 – 82]. Показовим свідченням неоднорідності явищ, які підводяться під категорію детермінантів, може бути навіть порівняння підходів Н. Ю. Шведової щодо виділення формальних ознак детермінантів. У більш ранніх працях вона зазначає, що «Граматичними ознаками, спільними для всіх детермінантів, є: 1) синтаксично визначена позиція відносно до всього іншого складу речення; 2) сполучуваність того самого детермінанта з різними структурними схемами речення; 3) регулярне збереження детермінанта в усіх формах одного й того ж речення» [31, с. 629]. Пізніше, наприклад в академічній «Русской грамматике» 1980 року, ці ознаки і насамперед ознака абсолютної препозитивності, зникають, оскільки вони не є обов'язковими і розпізнавальними для всіх детермінантів.

Звернення до прислів'їв з обмежувальними функціями синтаксем показує, що ці синтаксеми багато в чому нагадують детермінанти, однак для підведення їх під цю рубрику треба врахувати чимало застережень. Розгляд прислів'їв показує, що обмежувальні словоформи, з одного боку, демонструють здатність відноситися до всього складу речення і визначати при цьому рамки справедливості твердження, що містить предикативна основа речення, вони майже завжди препозитивні. Це дає підстави для віднесення таких словоформ до детермінантів, причому у тому строгому розумінні детермінантів, яке знаходимо в ранніх працях Н. Ю. Шведової. З іншого боку, не можна не помітити того очевидного факту, що обмежувальні словоформи зберігають зв'язки і з конкретними членами речення (наприклад, у прислів'ї *У доброї господині і півень несеться* обмежувальна синтаксема може позначати і умову, за якої *півень несеться*, і виступати означенням до слова *господиня*). Ця особливість стає на перепоні до беззастережного віднесення уточнювальних словоформ до детермінантів. Інша перепона, яка не дозволяє кваліфікувати всі обмежувальні словоформи в складі паремій як детермінанти, полягає в тому, що це б змусило вважати детермінантами і підмети в реченнях типу *Багатий не любить дати* (УПП: 24), *Голий голодного не позиває* (УПП: 30), адже в них спостерігається актуалізація обмежувальної семи, про що свідчать регулярні синонімічні

відповідники: *Якщо людина багата, вона не любить дати, Якщо людина гола, вона голодного не позиває*. Однак, за визначенням, детермінантами головні члени речення не бувають. Нарешті, слід зауважити, що семантичні функції детермінантів досить різноманітні, тоді як для аналізованих словоформ у складі паремій функція одна – вона полягає в обмеженні семантичного простору справедливості твердження, яке передає основа речення. Тому багато лінгвістів схиляється до думки про доцільність виділення таких словоформ з ознаками детермінантів в окрему групу синтаксем, що виконують функцію обмеження сфери прояву ситуації, названої в реченні [41, с.104; 92, с.80 – 88, 19, с. 68, 122; 46]. Такі розповсюджувачі, що виражають семантичну умову, за якої реалізується зміст, переданий основою речення, на думку С. Г. Івасюк, можна позначити як лімітативи, а виконувану ними функцію як лімітативну [46, с. 1]. Використання цього терміна спирається на дефініцію, яку містить «Синтаксичний словник» Г. О. Золотової: «Лімітатив – компонент, що позначає сферу, межі реалізації ознаки» [42, с.431].

Отже, викладене дає підстави для констатації, що обмежувальні синтаксеми у складі паремій виявляють риси, які дозволяють відносити їх з певними, викладеними вище, застереженнями до лімітативних детермінантів.

Ці обмежувальні синтаксеми за семантичними і формальними (абсолютна препозиція) рисами проявляють близькість і ще до одного лінгвістичного об'єкта, вичленовуваного в лінгвістиці. Цей об'єкт одержав назву топік. У. Чейф дав йому таке визначення: «Що ж таке топік? Роль топіків полягає в тому, щоб обмежити застосування головної предикації деякою певною сферою. Зазвичай топік встановлює просторові, часові або особистісні рамки, в межах яких справедлива головна предикація» [131, с.309]<sup>1</sup>. У праці Ч. Лі й С. Томпсона «Підмет і топік: нова типологія мов» [56] знаходимо розвиток концепції У. Чейфа. Роль топіка вони вбачають у встановленні меж, у рамках яких

---

<sup>1</sup> Слід мати на увазі, що термін «топік» вживається в зарубіжній лінгвістичній літературі в декількох смислах. Аналізуючи різні підходи до інтерпретації цього мовного явища, В. З. Дем'янков зазначає, що цей термін може бути еквівалентним терміну «тема». Так, у концепції пражського функціоналізму (зокрема, в роботах Дж. Лайонза) під топіком розуміється компонент речення, що повідомляє мінімально нову інформацію [33, с. 372].

справедливе певне твердження: «Очевидно, що ця функція уточнення сфери, стосовно якої справедлива предикація, співвідноситься зі структурою тексту, в якому перебуває дане речення. Топік – це «центр уваги»; з його допомогою зазначається тема тексту»[56, с. 201].

Найбільш органічно, як зазначає В. З. Дем'янков, ряд понять «суб'єкт – топік – тема» вписується в концепцію «упакування» У. Чейфа, згідно з якою необхідно розрізняти те, що належить до структури повідомлюваного (message), і те, в якому вигляді це представляється, тобто «упакування» (packaging) [131, с. 277 – 316]. Таким чином, у потрактуванні У. Чейфа «упакування» являє собою спосіб оформлення, подачі інформації, що становить зміст речення. Одним з елементів упакування є топік, під яким розуміється складова речення, яка задає той поняттєвий контекст (framework), в якому стверджується предикативна ознака. Тема ж, за У. Чейфом, в упакування не входить, а відноситься до структури повідомлюваного.

Аналізуючи функції топіків, У. Чейф підкреслює, що «справжні» топіки означають не стільки «те, про що йдеться в реченні», скільки «ті рамки, в які включено речення» [131, с. 303]. Однією з умов топікалізації він називає поміщення синтаксеми в незвичайну для неї позицію початку речення, в якій ця синтаксема стає «контрастивним фоном», вносячи в багатьох випадках першочергово важливу інформацію.

На підставі сказаного можна уточнити характеристику обмежувальних синтаксем, яка була дана вище, і сформулювати таке їх робоче визначення: це компоненти, що виражають ситуативний простір, в межах якого справедлива предикація речення. Роль обмежувальних компонентів в організації смислу речення полягає в тому, що вони не просто кваліфікують повідомлюване за часом, місцем, умовою тощо, а встановлюють просторові, часові, умовні, суб'єктні та інші межі, в яких реалізується ситуація, названа мінімальною схемою.

Таким чином, препозитивні обмежувальні синтаксеми в складі паремій можна позначати і як лімітативні детермінанти, і як топіки. Останнє з названих



позначень має ту перевагу, що воно дозволяє включити до складу цих синтаксем не лише формально другорядні члени, але й підмети, що, наприклад, спостерігається в пареміях типу *Ситий голодного не розуміє* (пор. з реченням *Якщо людина сита, то така людина голодного не розуміє*).

Зробимо і ще одне уточнення щодо граматичної природи досліджуваних синтаксем. Функцію топіка, яка, за У. Чейфом, є функцією упакування, вони поєднують з функцією компонента повідомлення, іншими словами, ці синтаксеми є і елементом структури повідомлюваного (message), і самим «упакуванням» (packaging). Наприклад, у прислів'ї *Ситий голодного не розуміє* спостерігається актуалізація ознакової семи *ситий*, яка на семантичному рівні актуалізується в предикат умовного простору, ця ж ознака виступає компонентом судження, яке міститься в головній частині. Пор. з можливістю аналогічної інтерпретації речень типу *У доброї господині і півень несеться. Якщо господиня добра, то у такої господині і півень несеться*.

Зазначене дає підстави для кваліфікації таких уточнювальних синтаксем як біфункціональних. Як свідчать граматичні дослідження, такі члени речення з подвійними відношеннями досить широко представлені в структурі слов'янських речень [27; 28; 31; 41; 44; 50; 70; 87, с. 29 – 32; 88, с. 80 – 86; 93; 123; 133; 134; 147]. Однак думки дослідників стосовно статусу таких членів речення, їх місця в системі членів речення, кола членів речення, що демонструють подвійні відношення і, нарешті, відносно їх позначення дуже різноманітні (див., наприклад, огляд підходів до дуплексивів [89, с. 47 – 50]). Зокрема, Л.Д. Чеснокова, яка ввела в науковий обіг термін дуплексив, дає йому таке визначення: «Другорядний член речення, що виражає одночасно два відношення (атрибутивно-обставинне або атрибутивно-об'єктне) до двох граматично різних слів (зазвичай до дієслова й імені) і має властивість подвійної залежності від імені й дієслова, незалежно від їх форм і функцій називається в праці дуплексивом (від лат. «duplex» - подвійний)» [134, с. 4]. Вона ж справедливо зазначає: «Наявність у сучасній російській мові членів речення, які перебувають у залежності від імені і дієслова, виражають одночасно два синтаксичних

відношення (до імені й дієслова), свідчить про необхідність перегляду існуючої класифікації другорядних членів речення, яка розповсюджується лише на члени речення з одинарними відношеннями» [134, с 4].

Незважаючи на подібність у слов'янських мовах членів речення, здатних до вираження подвійних відношень, зокрема, наявність в українській мові конструкцій типу *Він працює **хворий**; Зустріли його зовсім **здоровим**; Йому слід відповідати **першим**; До нього **першого** підійшли*, аналогічних розглянутим в російській мові, потрактування їх дещо відмінне, як і відмінне визначення дуплексива, наведене Н. М. Попович, у результаті узагальнення поглядів І. Р. Вихованця: «Отже, дуплексив – це іменниковий компонент, пов'язаний подвійним синтаксичним зв'язком, морфологічна форма якого – називний або знахідний відмінок – зумовлена формально-синтаксичною і семантико-синтаксичною організацією одного з вихідних простих речень як базової конструкції» [89, с. 49].

Використовуючи до препозитивних синтаксем, які розвивають обмежувальні функції в складі прислів'я термін дуплексив, зазначимо, що ці синтаксеми ще не розглядалися з точки зору наявності в них подвійних відношень. Тому наше розуміння дуплексива стосовно них відрізняється як від їх визначення, здійсненого Л. Д. Чесноковою, так і підходів, запропонованих І. Р. Вихованцем. Характерною ознакою цих препозитивних синтаксем є те, що вони демонструють поєднання прислівних відношень з відношеннями детермінантними і не обмежуються лише формами називного і знахідного відмінків.

Безперечно, новим буде і виділення подвійних відношень двох типів. Один з них пов'язаний з набуттям словоформою подвійних синтаксичних зв'язків, інший – більш «екзотичний» - пов'язаний з частиномовною транспозицією субстантивованого прикметника в прикметник і появою на цій основі подвійної залежності. Ілюстрацією другого типу дуплексивів можуть бути такі приклади: *Багатий все дрібно крає* (УПП: 24); *Ледаче ледачим і згине* (УПП: 119). В них відбувається актуалізація ознакової семи, про що, зокрема, свідчать їх синонімія

складнопідрядним реченням: *Якщо людина багата, вона дрібно крає; Якщо людина ледача, вона ледачим і згине.*

Розвиток топікової (пакувальної) додаткової функції зазначених синтаксем відбувається за певних семантичних умов: ними є нереферентність аргументів, позачасове значення предиката. Про це свідчить проведення зворотної семантичної операції. Введення референтних аргументів і предикатів, денотати яких лежать на часовій осі, одразу знищує «пакувальні» властивості. Наприклад: *Цей ситий зараз того голодного не розуміє; У цієї доброї господині зараз півень несеться.* Разом зі знищенням топікових функцій спостерігається втрата афористичності і поява елементів нереальності думки.

Зроблений аналіз обмежувальних синтаксем щодо їх семантичної і граматичної природи актуальний не лише для класифікаційного і термінологічного аспектів, він важливий і для визначення напрямів опису. В його основу можна покласти пошук відповіді на запитання, які семантичні процеси відбуваються зі звичайними синтаксемами, коли вони перетворюються в топікові дуплексиви. Дослідження топікових дуплексивів, відштовхуючись від простих синтаксем, дає можливість описати цю категорію як у плані вираження (визначення різних типів її вираження, складання інвентарю способів репрезентації), так і в плані змісту (характеристика відтінків значень, виявлення випадків, де дана синтаксична категорія стикується із суміжними категоріями), а також встановлення співвідношень між формами і значеннями [116, с.73].

Розглянемо можливості розвитку обмежувальних функцій синтаксем української мови. При цьому об'єктом аналізу спочатку будуть словоформи, які виявляють додаткові детермінантні властивості незалежно від їх лексичної семантики або їхнього синтагматичного зв'язку з означеннями, це словоформи родового, давального, знахідного, орудного і місцевого відмінків.

Форми називного відмінка, поява в яких функцій обмежувальної синтаксеми спирається на лексичне значення або ж на сполучуваність з означеннями, незважаючи на їх поширеність, будуть описані пізніше.

Завершить розгляд аналіз прислівникових синтаксем і синтаксем, утворених кількісними числівниками.

### Висновки до розділу

1. Одним із принципів побудови українських прислів'їв є використання обмежувальних синтаксем.
2. За допомогою обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я, відбувається перетворення парадоксальних або тривіальних суджень в афористичні висловлювання.
3. Причина переважаючої парадоксальності суджень, виражених предикативною основою прислів'їв, полягає в тому, що вони через нереферентність аргументів і часову узагальненість предикатів належать до категоричних загальних суджень.
4. Обмежувальні синтаксеми за характером взаємодії з предикативною основою прислів'їв поділяються на обмежувальні референтні і обмежувальні модальні синтаксеми.
5. Обмежувальні синтаксеми демонструють здатність поєднувати властивості прислівних і детермінантних членів речення, що виступає підставою для зарахування їх до складу дуплексивів.
6. За своїми синтаксичними характеристиками обмежувальні синтаксеми подібні до детермінантів і топіків.

## РОЗДІЛ 2. СИНТАКСЕМИ РОДОВОГО ВІДМІНКА

Форми родового відмінка у препозиції посідають помітне місце в структурі українських прислів'їв. Вони демонструють як безприйменникове використання, так і досить різноманітні сполучення з прийменниками. Великим різноманіттям відзначаються і їхні синтаксемні функції, багато специфічного властиве їм у випадках набуття топікових обмежувальних функцій. Ця специфіка, як показує фактичний матеріал, визначається особливостями синтаксемних функцій, а також синтаксичною роллю форм родового відмінка в структурі простих речень, що утворюють прислів'я.

### 2.1. Синтаксеми родового безприйменникового

Родовий безприйменниковий у слов'янських мовах демонструє надзвичайно широку палітру синтаксичних значень (див. [16, с. 210 – 215; 84, с. 296 – 299; 29, с. 152]. Зокрема, О. М. Пешковський виділяє родовий віддалення, родовий при власне перехідному дієслові, яке має при собі заперечення, родовий мети, родовий кількісний, родовий ціни, родовий предикативний, родовий дати, а також родовий при дієсловах *касається, держаться, придерживається, слухається, слухать* [84, с. 296 – 299]. Не важко помітити, що ця класифікація побудована переважно на врахуванні лексичних значень дієслів, з якими пов'язана форма родового безприйменникового, вона не торкається функцій цієї форми в приіменній позиції. Між тим, на думку І. Р. Вихованця, який спирається на дослідження Е. Бенвеніста і Є. Куриловича, функціонування при віддієслівних і відад'єктивних іменниках є первинною семантико- й формально-синтаксичною функцією родового безприйменникового, «є основною синтаксичною сферою використання родового відмінка, його синтаксичною спеціалізацією [29, с. 151 – 152]. У цій присубстантивній позиції первинною виступає суб'єктна функція у ряді різновидів (родовий суб'єкта дії, родовий суб'єкта стану, родовий об'єктного суб'єкта, родовий суб'єкта якісної ознаки) на базі якої сформувалися

й інші похідні функції, наприклад, просторово-атрибутивна, темпорально-атрибутивна [29, с. 150 – 151].

Використання родового безприйменникового в придієслівній позиції І. Р. Вихованець відносить до вторинних функцій: «У вторинних функціях родовий відмінок виражає значення придієслівного об'єкта і значення часу, зрідка – значення суб'єкта в позиції підмета і предикативну функцію (остання звичайно буває транспонована з присубстантивного вживання, причому із збереженням попередніх семантико-синтаксичних функцій присубстантивного родового, напр.: книга сестри → Книга – сестри, Книга була сестри) Найбільш показовий родовий об'єкта з двома різновидами – родовий об'єкта партитивний і родовий власне-об'єкта [29, с. 152]. Останній різновид, зокрема, як зазначає дослідник, зустрічається при перехідних дієсловах із запереченням [29, с. 153].

У «Синтаксичному словникові» Г. О. Золотової спостерігаємо виділення у родового безприйменникового однієї вільної синтаксеми, якою є родовий дати, дев'яти зумовлених (родовий кількісний, родовий при запереченні, квалітатив, посесив, родовий агентивний, родовий прикомпаративний родовий ступеню відповідності, родовий каузативний) і чотирьох зв'язаних синтаксеми (об'єкт контактно-локативної дії, імена з об'єктно-кількісним значенням, імена з об'єктним значенням при перехідних дієсловах з запереченням, приіменний родовий об'єкта) [42, с. 27 – 37].

Виходячи з цих попередніх зауваг охарактеризуємо систему препозитивних синтаксем родового безприйменникового в українських прислів'ях.

Найбільшу за чисельністю групу синтаксем, виражених родовим безприйменниковим, в позиції абсолютного початку в українських прислів'ях формують синтаксеми, які сполучаються з дієсловами із запереченнями. Таким синтаксемам традиційно приписують об'єктне значення. Однак розгляд фактичного матеріалу дає підстави для перегляду цієї точки зору і виділення серед форм родового безприйменникового при перехідних дієсловах із запереченням двох синтаксем - суб'єктної й об'єктної. Цей розподіл ґрунтується

на протиставленні препозитивних форм родового безприйменникового в двоскладний і односкладних реченнях.

Як показує аналіз, основна маса словоформ родового безприйменникового припадає на прислів'я у формі узагальнено-особових речень. У складі узагальнено-особових речень частину складають речення з предикатом 2-ої особи однини (14 прикладів), а частину (4 приклади) речення з предикатом, вираженим дієсловом у 3-ої особі множини.

Перша група представлена такими прислів'ями: *Голодного рота хусткою не затулиш* (УПП: 44); *Тещиноного язика аришином не зміриш* (УПП: 201); *Старого дерева не випрямиш* (УПП: 210); *Дірявого міха не напхаєш* (УПП: 301); *Старого горобця на полову не зловиш* (УПП: 210); *Стріляного горобця на полову не зловиш* (УПП: 318); *Лінивого не добудишся, як мертвого не докличешся* (УПП: 119); *Судженого і конем не об'їдеш* (УПП: 168, 174); *Глухого і німого справи не допитаєшся* (УПП: 216); *Мертвого з гробу не піднімеш* (УПП: 219); *Умерлого плачем не воскресиш* (УПП: 219); *Несмілого від невмілого не розпізнаєш* (УПП: 226); *Двох сорок разом за хвіст не вдержиш* (УПП: 299); *Дірявої бочки не наповниш* (УПП: 301).

У другій групі, меншій за чисельністю, фіксуємо такі прислів'я: *Дарованого назад не беруть* (УПП: 343); *Мертвого з гробу не вертають* (УПП: 219); *Мертвого за свідка не кличуть* (УПП: 219); *Лежачого не б'ють* (УПП: 337).

Наведені прислів'я виразно демонструють, що вибір форми узагальнено-особового речення пов'язаний з протиставленням двох типів предикатів: результативів, які виражаються дієсловами доконаного виду, і предикатів класу дій, які позначають активні контрольовані прояви, що не лежать на часовій осі [102].

Значно більша розповсюдженість прислів'їв у формі узагальнено-особових речень, у яких зафіксовано препозитивний родовий безприйменниковий, не випадкова. Цей тип речень надає формам родового безприйменникового нових властивостей порівняно з властивостями, притаманними їм у двоскладних

реченнях. Таке твердження спирається на теоретичні узагальнення, висловлені В. М. Бріциним стосовно односкладних речень.

На думку ученого, з семантико-синтаксичної точки зору односкладні речення, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. «Цей висновок, – зазначає В. М. Бріцин, – впливає не тільки з аналізу фактичного матеріалу, а й з міркувань про необхідні умови для реалізації категорії предикативності, за допомогою якої відбувається співвідношення змісту висловлювання з дійсністю» [18, с. 82]. Він солідаризується з поглядами Д. М. Шмельова, який зазначав, що предикативні відношення спостерігаються не тільки в підметово-присудкових конструкціях, вони є і в структурах типу *Кататися весело; У неї радість; Радистів троє; Дощу не було; Немає нікого; За вікном море* тощо. "Хоча, – зазначав Д. М. Шмельов, – багато з подібних речень за традицією відносять до односкладних, їхня двокомпонентність, якщо відмовитися від уявлення про присудково-підметову двоскладність, в цілому, не може викликати сумнівів" [140, с. 145 – 146]. А отже, на думку В.М. Бріцина, опис так званих односкладних речень передбачає пошук нових актуалізованих компонентів, які підвищили свій синтаксичний ранг і стали елементом предикативної основи речення. Зокрема, стосовно неозначено-особових і узагальнено-особових речень, цей підхід був пов'язаний з визначенням нових елементів, що з'явилися замість дезактуалізованих неозначеного чи узагальненого суб'єкта, з формуванням інвентаря синтаксем, здатних набувати властивостей предикативно характеризованої одиниці, а також зі встановленням формальних і семантичних показників для визначення таких одиниць.

Як зазначає В. М. Бріцин, узагальнено-особові речення, незважаючи на подібність до неозначено-особових, мають виразні семантико-синтаксичні відмінності. Вони полягають, по-перше, в тому, що в них використовуються предикати, денотати яких не лежать на часовій осі, а тому вони є певними узагальненнями. Ця ознака - відсутність актуального часового прочитання - дає підстави для зближення їх з предикатами якості, типовим представниками яких є ад'єктивні предикати [18, с. 84]. Семантична специфіка використовуваних тут



предикатів, на думку дослідника, призводить до дезактуалізації віртуальної зв'язку з узагальненим суб'єктом в цих реченнях і до встановлення предикативних зв'язків з непідметовими компонентами, які завдяки цьому підвищують свій семантико-синтаксичний ранг. У результаті такі актуалізовані другорядні члени речення стають облігаторними предикативно характеризованими компонентами схеми речення. «Якщо в неозначено-особових реченнях, – пише В М, Бріцин, – предикат активно вступає в зв'язок фактично лише з двома типами синтаксем, то в узагальнено-особових реченнях він може поєднуватися з абсолютною більшістю синтаксем. Наприклад: *Його не обдуриш; Йому не позаздриш; Книги читають, а не малюють в них; Сокирою рубають; У бібліотеці читають; З друзями не сваряться* тощо. У всіх прикладах між центральним актуалізованим непідметовим аргументом і предикатом спостерігаються предикативні відношення. Предикат при цьому виражає постійну якісну ознаку актуалізованого аргумента [18, с. 84].

Отже, повертаючись до характеристики препозитивних форм родового безприйменникового, висловимо думку, що в узагальнено-особових реченнях вони набувають ознак предикативно характеризованого компонента, на семантичному рівні їх слід відносити до суб'єктів-носіїв предикативної квалітативної ознаки. Саме про необхідність такої синтаксемної характеристики актуалізованого родового безприйменникового говорить і аналіз наведених вище прислів'їв. Наприклад, у прислів'ї *Старого дерева не випрямиш* до словоформи *дерева* природним буде тільки запитання *Яка ознака притаманна дереву?*, а не, скажімо, *Що не зробили з деревом?* До такого ж результату призводять і спроби поставити запитання до родового безприйменникового в реченнях з предикатом, вираженим дієсловом у 3-й особі множини: *Дарованого назад не беруть*. Ми ставимо запитання *Яка ознака властива дарованому*, а не *Що не роблять дарованому?*

Уточнюючи характеристику синтаксеми на позначення суб'єкта-носія предикативної квалітативної ознаки, зазначимо, що в наведених прислів'ях з предикатами-результативами, вираженим дієсловами доконаного виду, суб'єкт

характеризується за ознакою наявності в нього властивостей, що роблять неможливим доведення до певного результату спрямованої на нього дії, а в прислів'ях з предикатами класу дій суб'єкт характеризується за ознакою неприйнятності або ж неприпустимості стосовно нього того чи іншого типу дій.

Аналіз дій, які не можна довести до результату, засвідчує їх широке різноманіття: суб'єкт може характеризуватися за здатністю протистояти фізичним діям (*Голодного рота хусткою не затулиш; Дірявого міха не напхаєш*), діям, не пов'язаним з «контактним» впливом (*Лінивого не добудуєш, як мертвого не докличешся; Глухого і німого справи не допитаєшся*), нарешті, суб'єкт може характеризуватися за ознакою неможливості реалізації в його суб'єктному просторі певних проявів (*Судженого і конем не об'їдеш; Несмілого від невмілого не розпізнаєш*).

Така ж різноманітність характеризує типи дій названих у реченнях з дієслівними предикатами в 3-й особі множини. Невідповідними суб'єкту характеристичні можуть бути як фізичні прояви, що «торкаються» його, так і прояви «неконтактного» характеру (пор.: *Лежачого не б'ють - Мертвого за свідка не кличуть*).

Отже, семантична облігаторність суб'єктного родового в формуванні предикативної основи прислів'я перешкоджає розвитку у суб'єктних синтаксисах топікових «пакувальних» функцій. Однак за допомогою інших механізмів ці синтаксиси стають основою для внесення в прислів'я обмежень щодо сфери справедливості суджень, вираженою предикативною основою. Це досягається через актуалізацію узгоджених означень, що супроводжують форми родового безприйменникового (*голодний рот, тещин язык, старе дерево, дірявий міх, старий горобець, стріляний горобець*), або ж завдяки використанню в формі родового безприйменникового субстантивованих прикметників (*лінивий, суджений, глухий, німий, несміливий, мертвий, умерлий, лежачий, дароване*).

Потрапляючи в абсолютну препозицію і одержуючи функцію топіка зазначені суб'єктні синтаксиси демонструють виразну актуалізацію атрибутивного компонента. Найпрозоріше це видно на прикладі речень з

суб'єктом, позначеним словосполученням: *Голодного рота хусткою не затулиши* – *Якщо рот голодний, його хусткою не затулиши*; *Тещиного языка арином не зміриши* – *Якщо язык тещин, його арином не зміриши*; *Старого дерева не випрямиши* – *Якщо дерево старе, його не випрямиши*. Актуалізація призводить до формування відношень, часто досить несподіваних, між предикатом речення і новим актуалізованим на семантичному рівні предикатом, що і лежить в основі образності й афористичності прислів'я. Про силу цієї налаштованості на актуалізацію атрибутивного компонента в пареміях яскраво говорить прислів'я *Стріляного горобця на полову не зловиши*, в якому відбувається актуалізація зв'язаного компонента, про що свідчить таке співвідношення: *Якщо горобець стріляний, його на полову не зловиши*.

Однак найвиразнішим свідченням потужності в формуванні прислів'я зазначеного процесу актуалізації атрибутивної складової дають паремії з субстантивованими прикметниками. Усі вони демонструють регулярні синонімічні зв'язки зі складними реченнями, в яких атрибутивна складова семантики іменника стає повноцінним присудком: *Лінивого не добудишся, як мертвого не докличешся* – *Якщо людина лінива, такої людини не добудишся, як мертвого не докличешся*; *Несмілого від невмілого не розпізнаєш* – *Якщо людина несмілива, таку людину від невмілого не розпізнаєш*.

Актуалізовані форми родового безприйменникового у складі традиційних підметово-присудкових речень через заповненість підметової позиції свій синтаксичний ранг не змінюють і залишаються об'єктними синтаксемами. Ця незмінність реалізується навіть у тих випадках, коли підмет втрачає здатність виділяти не тільки окремі предмети, але й цілі групи предметів, як це відбувається в прислів'ї *Свого горба ніхто не бачить*, де займенник *ніхто* позначає все коло осіб. Про об'єктність говорить і цілком природне запитання, яке можна поставити до цього речення: *Ніхто не бачить чого?* Об'єктною слід визнати функцію родового безприйменникового й у складі паремій, сформованих означено-особовими реченнями. Наприклад: *Сирого не їм, печеного не хочу, вареного терпіти не можу* (УПП: 296).

Об'єктне прочитання фіксується у форм родового безприйменникового в прислів'ях, присудок яких має форму як дійсного, так і наказового способу. Класичні двоскладні розповідні речення з присудком у дійсному способі представлено у восьми прикладах: *Свого горба ніхто не бачить* (УПП: 159); *Голого пояс не гріє* (УПП: 20); *Тихого та смирного і кури не клюють* (УПП: 312); *Доброго корчма не зіпсує, злого церква не направить* (УПП: 359); *Курної хати хробак не їсть* (УПП: 65); *Старої любові і іржа не їсть* (УПП: 163); *Дурної голови й довбня не розіб'є* (УПП: 251); *Покірної голови і меч не бере* (УПП: 312).

Прислів'я з присудком у наказовому способі майже такі ж за чисельністю, на них припадає 7 прикладів: *Ледачого не займай сам себе не марай* (УПП: 119); *Нежонатого не посилай у старости, бо як гарна дівка – переб'є* (УПП: 170); *Поганого чоловіка в побратими не бери* (УПП: 332); *Чужого не чіпай, а свого не покидай* (УПП: 341); *Свого не даруй, а чужого не бери* (УПП: 340); *Свого не цурайся, за чуже не хапайся* (УПП: 340); *Свого не цурайтесь і чужому научайтесь* (УПП: 340). Як видно з наведених паремій, вони мають однакове модальне значення, яке можна визначити як загальноприйняті рекомендації. Така характеристика цих народних висловів пов'язана з тим, що вони через невизначеність як суб'єкта, так і адресата не здатні бути повноцінним засобом конкретного спонування. Відповідно до модального значення цих прислів'їв актуалізована форма родового безприйменникового в них виступає у функції об'єкта nereкомендованої дії.

Аналіз лексичного складу об'єктних синтаксем у наведених двох групах показує подібність їх до суб'єктних синтаксем родового безприйменникового: їхніми денотатами виступає як весь предметний світ, так і абстрактні сутності. Як і суб'єктні синтаксеми, всі вони або сполучаються з узгодженими означеннями або ж виражені їх субстантивованими прикметниками, аналогічними є і принципи актуалізації атрибутивної складової. Наприклад: *Свого горба ніхто не бачить – Якщо горб свій, його ніхто не бачить*; *Доброго корчма не зіпсує, злого церква не направить – Якщо людина добра, її корчма не*

*зіпсує, якщо людина зла, її церква не направить; Покірної голови і меч не бере – Якщо голова покірна, її і меч не бере.*

Таким чином, у складі синтаксем, яким традиційно приписується об'єктне значення, в досліджуваному матеріалі є підстави виділяти синтаксеми суб'єктні й об'єктні. У складі прислів'їв вони послідовно виконують роль непрямих засобів обмеження сфери справедливості суджень, що передає предикативна основа. Таку допоміжну функцію позначаємо як трансмісійну, відповідно у випадках актуалізації залежних означень як трансмісійно-синтаксичну і семантичного розщеплення субстантивованих прикметників як трансмісійну лексико-семантичну. Синтаксему, що виконує посередницьку функцію, – трансмітером.

Розглянемо інші, менш частотні, препозитивні синтаксеми на базі форм родового безприйменникового, що фіксуються в складі прислів'їв. Серед них за частотністю переважають посесивні синтаксеми або ж, за іншою термінологією синтаксеми приналежності. Виділення родового приналежності має досить давню лінгвістичну традицію. Зокрема, це значення у родового присубстантивного виділяв О. М. Пешковський, при цьому він зазначав: «Поняття приналежності» тут треба розуміти в дуже широкому «граматичному» смислі» [84, с. 322]. І. Р. Вихованець, розглядаючи функції родового безприйменникового в синтаксичній системі української мови, констатує: «Чотири різновиди родового присубстантивного – родовий суб'єкта дії, родовий суб'єкта стану, родовий об'єктного суб'єкта і родовий суб'єкта якісної ознаки – залежать від опорного предикатного із семантичного боку слова – від дієслівного або відприкметникового іменника. За аналогією до цих чотирьох різновидів утворюється родовий посесивний, опорним словом якого виступає іменник конкретно-предметного значення, напр.: книжка учня, пальто хлопчика, рука дитини. Тут також субстантивні словосполучення похідні від речень, але з глибшим перетворенням вихідних конструкцій – редукацією предикатного слова і посиленням функціонального навантаження родового, що поєднує в собі значення посесивного суб'єкта і завуальоване значення редукованого предиката» [29, с. 150 – 151]. Ця ж думка представлена і в дослідженні О. Г. Межова, який,

окрім того, підкреслює синонімічні відношення родового посесивного з присвійними прикметниками, а також наводить приклади видозмін базового значення посесивності, які відбито у використанні у функції посесива іменників на позначення установ, організацій, підприємств, об'єднань тощо [63, с. 321].

У збірці «Українські прислів'я та приказки» налічується 6 одиниць, у складі яких родовий посесивний обіймає препозитивну позицію: *Бідного й мудрі слова мало важать* (УПП: 18); *Дурного гроші знаходять багато приятелів* (УПП: 251); *Дурного пригода – мудрого наука* (УПП: 251); *Дурного розум – як розумного глупість* (УПП: 251); *Скупого два рази живіт болить: раз, що наївся, а вдруге – що голоден* (УПП: 298); *П'яного молитва, як хворого піст* (УПП: 319). Наведені приклади демонструють зазначену О. М. Пешковським широку палітру відтінків значення приналежності в родового посесивного. В одних випадках він допускає перетворення в речення, в якому можна вжити предикат приналежності (*дурного гроші – Гроші, що належать дурному*), в інших, хоч і прийнятне використання предикатів приналежності, ці предикати демонструють не первинне значення (*дурного розум – розум, який є у дурного; бідного слова – слова, які належать бідному*). Нарешті, є паремії, в яких посесивне значення є похідним від інших значень. Наприклад: *дурного пригода – Пригода, яка сталася з дурним, Пригода, яку мав дурний; скупого живіт – Живіт – у скупого; п'яного молитва – Молитва, яку вимовляє п'яний*.

Як засвідчує аналіз, у всіх прикладах родовий посесивний набуває обмежувальних функцій, про що свідчать такі синонімічні паралелі: *Бідного й мудрі слова мало важать – Якщо людина бідна, її й мудрі слова мало важать; Скупого два рази живіт болить: раз, що наївся, а вдруге – що голоден – Якщо людина скупа, у неї два рази живіт болить: раз, що наївся, а вдруге – що голоден*); *П'яного молитва, як хворого піст – Якщо людина п'яна, її молитва, як хворого піст*.

Лише в чотирьох випадках у складі прислів'їв в препозиції використано синтаксему, яку можна позначити як родовий-каузатор: *Доброго не бійся, а поганого не роби* (УПП: 263); *Гнилого болота і чорт боїться* (УПП: 273);

*Поганого м'яса і пси не хочуть* (УПП: 268); *Обіцяного три роки ждуть* (УПП: 301). Характерною ознакою цих синтаксем є те, що вони позначають предмети або ситуації, що є причиною тих чи інших психічних станів або відношень, які передаються дієсловами типу *боятися, соромитися, любити, хотіти, бажати, прагнути* тощо. Такі синтаксеми співвідносні з називним-каузатором. Пор.: *Добре викликає страх; Гниле болото викликає страх і в чорта; Погане м'ясо відбиває бажання й у псів; Обіцяне змушує чекати три роки.*

Залежно від типу речення наведені прислів'я можна розділити на дві групи. У формально односкладних реченнях родовий безприйменниковий у препозиції «перебирає» на себе здатність бути носієм предикативної ознаки, а тому ця синтаксема на синтаксичному рівні може бути віднесена до суб'єктів-каузаторів. Прикладом цієї синтаксеми є використання родового безприйменникового в прислів'ї *Обіцяного три роки ждуть*. У цьому реченні родовий безприйменниковий є компонентом непідметово-присудкової схеми  $N_{\text{род.}} - V_{\text{зс.}}$ .

У прислів'ях, виражених підметово-присудковими реченнями, є підстави зараховувати родовий-каузатор до розряду об'єктних синтаксем.

Огляд лінгвістичної літератури, присвяченої опису родового безприйменникового, показує, що в складі родового-каузатора можна виділити й інші підгрупи. Зокрема, цікавим видається аналіз ідеї О. М. Пешковського, пов'язаної з виділенням родового віддалення при дієсловах *уникати, бігти, тікати, сторонитися, віддалятися* і под. (див. [84, с. 296 – 299]). Однак відсутність серед прислів'їв достатньої кількості прикладів вживання родового каузатора в препозиції залишає це завдання як мету подальших студій, побудованих на більшому й іншому фактичному матеріалі.

«Пакувальна» роль родового-каузатора, як засвідчують синонімічні зв'язки наведених вище речень полягає в позначенні умовного простору каузації, що викликає названу психічну реакцію. Предикатом для позначення цього простору стає актуалізована ознака субстантивованого прикметника або прикметника при родовому безприйменниковому. Пор.: *Доброго не бійся, а поганого не роби – Якщо щось є добрим, того не бійся, а поганого не роби; Гнилого болота і чорт*

*боїться – Якщо болото гниле, його і чорт боїться; Поганого м'яса і пси не хочуть - Якщо м'ясо погане, його і пси не хочуть; Обіцяного три роки ждуть – Того, що обіцяне, три роки ждуть, Якщо щось обіцяне, його три роки ждуть.*

Нарешті, серед прислів'їв виокремлено приклад, де родовий безприйменниковий виступає у функції предикативно характеризуваного родового кількісного: *Кривого дерева в лісі найбільше* (УПП: 273). У наведеному реченні родовий безприйменниковий виступає компонентом схеми  $N_{\text{род.}} - Adv_{\text{quant.}}$ . Ця обставина стоїть на перепоні для однозначної кваліфікації його разом з означенням як топіка – «упакування» для змісту речення, оскільки родовий безприйменниковий сам входить у предикативну основу. Разом з тим за відповідної інтонації це речення може бути синонімічно зближене з реченнями *Дерева в лісі найбільше – кривого; Якщо йдеться про криві дерева, то таких дерев у лісі найбільше*, оскільки саме означення може визначати межі справедливості твердження *Дерева в лісі найбільше*.

## 2.2. Синтаксеми форм без + родовий відмінок

У збірці «Українські прислів'я та приказки» міститься 90 прислів'їв, побудованих за участі форм родового відмінка з прийменником *без*, розташованих на абсолютному початку речення, що зумовило появу у 70 цих препозитивних форм ознак обмежувальних синтаксем.

Як засвідчує аналіз, форми родового відмінка в зазначеній позиції виконують лише декілька семантико-синтаксичних функцій.

Третина прикладів припадає на випадки, коли родовий з прийменником *без* передуює двоскладним реченням. Ця форма тут послідовно виконує лише одну синтаксемну функцію – виражає відсутність певних реалій як умову реалізації ознаки, вираженої предикатом. Інші можливі синтаксемні функції, пов'язані з ускладненням реченнєвих схем, наприклад, виділені Г. О. Золотовою функції способу дії (*Вони сидять без світла*), вторинного предиката (*Він прийшов без*



зошита) [42, с. 37 – 40], у препозитивних форм родового з прийменником *без* не зафіксовано.

Коло реалій, які виступають підставою паремійних тверджень, досить різноманітне. Високу частотність демонструють такі розряди:

А) Позначення осіб: *Без господаря двір плаче, а без господині хата* (УПП: 85); *Без господаря і товар плаче* (УПП: 85); *Без хазяїна і хата сиротина* (УПП: 85). Іноді (два приклади) у цій позиції зустрічаємо власні імена, щоправда, вони, як і всі приклади, крім одного, не мають конкретного референтного прочитання: *Без Кіндрата пуста хата* (УПП: 85); *Без одного Василя обійдеться весілля* (УПП: 176). Референтна віднесеність імені представлена лише в одному паремійному виразі, який має відчутні смислові відмінності від типових прислів'їв: *Без мене і хліб не змелеться* (УПП: 294). У переважній більшості прикладів особа, присутність якої заперечується, має однослівне позначення. Зрідка спостерігаємо поєднання іменника з узгодженими означеннями: *Без вірного друга великая туга* (УПП: 331); *Без доброго командира військо отара* (УПП: 366); *Без одного спекулянта ярмарок буде* (УПП: 353).

Б) Позначення тварин: *Без вола хата гола* (УПП: 18); *Без півня оселя глуха* (УПП: 94).

В) Позначення предметів: *Без копила і швець чоботи не зробить* (УПП: 100); *Без хвоста і редька не годиться* (УПП: 260).

Г) Позначення абстрактних сутностей, зокрема дій: *Без догляду земля – кругла сирота* (УПП: 86); *Без здоров'я ніщо чоловікові не миле* (УПП: 211).

Предикативну основу паремій при цих синтаксемах складають речення з дієслівними і недієслівними присудками. У складі першої з названих груп переважають речення, утворені дієсловами недоконаного виду: *Без підпалу і дрова не горять* (УПП: 56); *Без роботи день роком стає* (УПП: 103); *Без матері і сонце не гріє* (УПП: 187). У цих реченнях присудки не лежать на часовій осі, а тому вони належать до предикатів якості [102].

Дієслова доконаного виду представляють інший клас предикатів – результативів, які позначають результат досягнення дією або процесом своєї

внутрішньої межі. Хоча ці предикати і передбачають точкову локалізацію на часовій осі, нереферентність змісту прислів'їв зумовлює відсутність часової визначеності цієї точки стосовно мовного акту: *Без муки нічого не прийде в руки* (УПП: 110); *Без дурня і паска не освятиться* (УПП: 248).

Досить поширеними є й прислів'я з іменними присудками. Наприклад: *Без хазяйки хата не метена* (УПП: 86); *Без матки нещасливі дітки* (УПП: 187); *Без сили надаремний гнів* (УПП: 306). Порівняно багато фіксується речень схеми  $N_1 - N_1$ : *Без пастуха вівці не стадо* (УПП: 100); *Без жінки мужчина – як без хвоста скотина* (УПП: 178); *Без купця товар сирота* (УПП: 351).

Відношення синтаксеми, утвореної формами родового відмінка з прийменником *без*, з предикативною основою речень, на думку Г. О. Золотової, полягає в тому, що ця синтаксема виступає ускладнювачем моделей різних типів, який позначає «відсутність ознаки як умову здійснення предикованої ознаки» [42, с. 38]. Позначимо таку синтаксему як синтаксему зумовлювальної відсутності.

Виділення синтаксем зумовлювальної відсутності потребує відповіді на питання про критерії відмежування їх від прислівних синтаксем в іменних словосполученнях типу *Щастя без ума – дірява сума*, які виділено в «Синтаксичному словнику» Г. О. Золотової [42, с. 39]. У нашому дослідженні ознаками синтаксем зумовлювальної відсутності є їхня препозиція, смисловий зв'язок з усім предикативним центром, функція каузатора відносно позначуваного цим центром. Відповідно, атрибутивні синтаксеми відсутності характеризує їхня постпозиція стосовно пояснюваного іменника, смислова й інтонаційна єдність з цим іменником, передача ознаки, яка не каузує появу денотата іменника, а супроводжує його. Однак зазначене протиставлення у деяких випадках розмивається, що видно у ході лінгвістичних експериментів.

У найбільш чистому, неускладненому вигляді функція зумовлювальної відсутності спостерігається в реченнях з підсилювально-видільною часткою *і*. Ці речення регулярно допускають перетворення синтаксеми *без+ родовий відмінок на присудок умовної підрядної частини*: *Без добра і лихо не родить* (УПП: 261)

– *Якщо нема добра, то і лихо не родить; Без гроша дурна і наймудріша голова* (УПП: 347) – *Якщо нема гроша, то дурна і наймудріша голова; Без цигана і ярмарок не буває* (УПП: 353) – *Якщо нема цигана, то і ярмарок не буває*. Як видно з синонімічних зближень, синтаксема в наведених прислів'ях позначає відсутність денотата без вказівки на межі прояву цієї відсутності. Ці прислів'я, звичайно ж, не відповідні реченням *\*Лихо, в якому нема добра, не родить; \*Ярмарок, на якому не буває цигана, не буває*. В усіх наведених прислів'ях синтаксема **без+ родовий відмінок** може бути додатково позначена як синтаксема нелокалізованої зумовлювальної відсутності.

У виділенні синтаксем нелокалізованої зумовлювальної відсутності помітну роль можуть відігравати і смислові чинники. Це демонструє наприклад, прислів'я *Без господаря двір плаче, а без господині хата*. Воно може бути синонімічно зближеним з реченням *Якщо нема господаря, двір плаче, а якщо нема господині, плаче хата*. В аналізованому прислів'ї не можна говорити про існування навіть потенційних іменникових синтагм *без господаря двір, без господині хата*.

Відсутність синтагматико-семантичного об'єднання форм родового відмінка з прийменником **без** з іншими іменниками іноді може бути підкреслена дистантним розташуванням, іменників, як це, наприклад, реалізовано в прислів'ї *Без здоров'я ніщо чоловікові не мило*.

Однак у більшості випадків препозитивна синтаксема **без+ родовий відмінок** поєднує семантику умови з означальною семантикою. Про це свідчать синонімічні зв'язки розглянутих прислів'їв: *Без вола хата гола – Якщо хата без вола, вона гола, Хата, при якій нема вола, гола; Без мужа жона – кругом сирота*. (УПП: 183) – *Якщо жона без мужа, вона кругом сирота, Жона, у якої нема чоловіка, кругла сирота; Без догляду земля – кругла сирота – Якщо земля без догляду, вона кругла сирота, Земля, за якою нема догляду, кругла сирота*.

Незважаючи на встановлення синтаксемою **без+ родовий відмінок**, вжитою в позиції топіка, додаткових зв'язків з іменником у функції підмета, цей зв'язок відрізняється від атрибутивного зв'язку в складі іменної синтагми. Основна його

відмінність полягає в тому, що в усіх розглянутих прикладах ознака відсутності денотата приписується іменнику-підмету, тоді як у складі іменної синтагми ми спостерігаємо нерозчленоване позначення денотата.

Отже, актуалізація синтаксеми **без + родовий відмінок** призводить до послідовного прояву у неї обмежувальних функцій, позначаючи умову буття ситуації, вираженої предикативною основою, ця форма семантично зіставляється через спільний суб'єкт з синтаксичним предикатом. Це зіставлення і стає основою появи афористичності й образності прислів'їв розглянутого різновиду.

У складі речень, які відходять від підметово-присудкового стандарту, препозитивний родовий з прийменником **без** змінює свої синтаксичні функції, на що впливає тип речення, в якому він вжитий. Зазначене зумовлює потребу розгляду різних найбільш частотних різновидів цих речень.

Досить часто форма **без + родовий відмінок** фіксується в препозиції в 12 реченнях схеми *Нема  $N_{род}$* . Наприклад: *Без догляду немає ладу* (УПП: 86); *Без плати нема роботи* (УПП: 103); *Без праці нема життя і собаці* (УПП: 103); *Без охоти нема роботи* (УПП: 109); *Без муки нема науки* (УПП: 110); *Без пари нема кохання* (УПП: 154); *Без здоров'я нема щастя* (УПП: 211); *Без приключки і смерті нема* (УПП: 219); *Без муки нема науки* (УПП: 237); *Без боргу немає торгу* (УПП: 345); *Без лічби і гроша нема* (УПП: 347); *Без міри нема віри* (УПП: 353). У двох прислів'ях вжито форму майбутнього часу речень зазначеної схеми: *Без причини і смерті не буде* (УПП: 219); *Без ями греблі, а без накладу зиску не буде* (УПП: 352). Особливість семантики таких речень є те, що вони передають «відсутність або неіснування суб'єкта» (пор. опис семантичної структури речень подібної схеми в російській мові [93, с. 339]). Це значення корелює з синтаксемним значенням зумовлювальної відсутності, між ними спостерігаються умовно-наслідкові відношення, що підтверджує і очевидна близькість наведених прислів'їв до складнопідрядних речень з підрядними умови. Пор., наприклад: *Якщо немає догляду, немає ладу; Якщо нема плати, нема роботи.*

В узагальнено-особових реченнях препозитивні форми **без + родовий відмінок** демонструють переважно синтаксемні значення зумовлювальної

відсутності. Наприклад: *Без праці не проживеш* (УПП: 103); *Без труда не виловиш і рибки із пруда* (УПП: 103); *Без знання і постолу не пошиєш* (УПП: 225); *Без науки і постолу не сплетеш* (УПП: 237); *Без горілки ані не оженишся, ані не вмиєш* (УПП: 324). У прикладі *Без ворогів у світі не проживеш* (УПП: 334) ця форма одержує синтаксемне значення супроводжувальної відсутності, оскільки відсутність ворогів тут не може тлумачитися як умова існування позначуваної ситуації.

Незважаючи на однотипність узагальнено-особових речень, які виражають неможливість реалізації дії, є підстави для диференціації в них функцій форми **без + родовий відмінок**. Підставою для розрізнення стало прийняття в дисертації теоретичних підходів до інтерпретації явища формальної односкладності, сформульованих В. М. Бріциним [18]. Короткий виклад їх стосовно узагальнено-особових речень подано вище, у параграфі, присвяченому опису синтаксемних функцій родового безприменникового.

Як показує аналіз, у ряді прикладів форма **без + родовий відмінок** підвищує свій синтаксичний ранг і стає облігаторним компонентом схеми узагальнено особового речення. Це спостерігається в першому й останньому з наведених вище прислів'їв з синтаксемами зумовлювальної відсутності і в прислів'ї з синтаксемою супроводжувальної відсутності. Тут форма родового відмінка виступає облігаторним предикативно характеризованим компонентом, який забезпечує необхідну комунікативну повноту речення. Видалення його призводить до руйнування самого речення: *Без праці не проживеш – (?) Не проживеш*; *Без горілки ані не оженишся, ані не вмиєш – (?) Ані не оженишся, ані не вмиєш*; *Без ворогів у світі не проживеш – У світі не проживеш*. Тому, незважаючи на препозитивність, форми **без + родовий відмінок** у наведених прислів'ях не може розглядатися як топік.

В усіх же інших прислів'ях у формі узагальнено-особового речення родовий відмінок з применником **без** демонструє синтаксемне значення зумовлювальної відсутності і виступають засобом позначення умови, за якої судження набуває справедливості. Про це, зокрема, свідчать синонімічні зв'язки

цих прислів'їв: *Без труда не виловиш і рибки із пруда - Якщо не буде труда, не виловиш і рибки із пруда; Без знання і постолі не пошиєш - Якщо не буде знання, і постолі не пошиєш.*

Аналогічна диференціація спостерігається і в складі форм родового відмінка з прийменником **без** у 4-х реченнях з предикатами оцінки й стану. У прислів'ях *Без волі плачу доволі* (УПП: 50); *Без дурних і розумним погано* (УПП: 248); *Без голови й ногам лихо* (УПП: 255); *Без голови рукам і ногам погано* (УПП: 256) ця форма зумовлювальної відсутності є виступає обмежувачем сфери справедливості суджень, переданих предикативною основою, про що говорять і синонімічні відповідники прислів'ям. Наприклад: *Якщо нема волі, плачу доволі; Якщо нема дурних, і розумним погано; Якщо нема голови, й ногам лихо.*

В інших 3-х прислів'ях цього різновиду спостерігається заміщальне входження форм родового з прийменником **без** до складу предикативної основи: *І без жінки зле, і з жінкою недобре* (УПП: 182); *Без дітей горе, а з дітьми – вдвоє* (УПП: 191); *Без дітей тихо, та на старості лихо* (УПП: 191). Це не дозволяє розглядати їх як обмежувальні синтаксеми.

Аналогічна підстава, за якою препозитивні форми **без + родовий відмінок** не включаються до топіків, діє і щодо 4-х інфінітивних речень неможливості. Наприклад, у складі прислів'їв часто фіксуються висловлювання типу *Без біди не вмерти* (УПП: 35); *Без смерті не вмерти, а без гріха не жити* (УПП: 219); *Без сонця не можна бути, без милого не можна жити* (УПП: 164); *Без розуму ні сокирою рубати, ні личака в'язати* (УПП: 241). Наведені речення в граматичній літературі одержують дуже різноманітні потрактування. Тому, не зупиняючись на детальному розгляді підходів до визначення їхнього схемного представлення, виділимо їхню спільну рису: вона полягає в тому, що предикативна основа тут передає неможливість реалізації певної дії (див. можливі підходи до інтерпретації подібних речень, зокрема побудованих за допомогою інфінітивів, у праці В. М. Бріцина [19 с. 230 – 240]). Синтаксема **без + родовий відмінок** у цих реченнях переміщається до складу облігаторних компонентів схеми, вилучення її призводить до руйнування реченнєвого смислу. Пор.: *Без біди не вмерти – (?) Не*

вмерти; *Без сонця не можна бути* - (?) *Не можна бути*. Характеризуючи речення, подібні до речення *Без біди не вмерти*, В. М. Бріцин зауважує: «У складі інфінітивних речень з імпліцитно представленим модальним предикатом неможливості виділяється значна група конструкцій, в яких позиція давального суб'єкта не заповнена. <...> Аналіз засвідчує, що властивість перетворювати комплекс *не + Inf<sub>док.</sub>* у закінчене висловлювання притаманна необмежено широкому числу недієслівних словоформ <...> Розглядаючи механізми надання комплексу *не + Inf<sub>док.</sub>* ознак речення, можна помітити функціональну однотипність усіх словоформ. У найзагальнішому вигляді вони можуть бути визначені як лімітативні локалізатори, в межах яких, відносно до яких, при або без яких результат, названий інфінітивом, неможливий. Виконуючи лімітативну функцію, ці словоформи разом з тим одержують і характеристику з боку комплексу *не + Inf<sub>док.</sub>*» [19, с. 237 – 240].

Досить звичними для українських паремій є і речення схеми *Inf – Inf*, у яких передаються зумовлювальні відношення між двома моделями дійсності, вираженими інфінітивними конструкціями, вони зафіксовані в 5-ти прислів'ях: *Без правди жити, то так, як по-вовчому вити* (УПП: 45); *Без праці жити – тільки небо коптити* (УПП: 103); *Без діла жити – тільки небо коптити* (УПП: 108); *Без позички жити – не тужити* (УПП: 346); *Без розуму торгувати – то торбу надівати* (УПП: 351). Тут препозитивні форми **без + родовий відмінок** позначають спосіб виконання дії, названої першим інфінітивом, тобто мають виразну прислівну залежність. Позначимо такі форми як придієслівні синтаксеми способу дії. На основі цього синтаксемного значення вони розвивають обмежувальну функцію, показуючи, за яких умов реалізується зв'язок двох дій.

У пареміях *Без долі, як без волі* (УПП: 49); *Без жінки так, як без ума* (УПП: 178); *Без жінки – що без кішки, а без мужа – що без собаки* (УПП: 178); *Без жінки – як без рук* (УПП: 178); *Без чоловіка – то так, як без голови* (УПП: 184); *Без люльки, як без жінки* (УПП: 327); *Без грошей, як без очей* (УПП: 347) відбувається ототожнення різновидів буття, їх можна представити за допомогою такої розширеної і конкретизованої схеми: (*Бути – синтаксема способу дії*) –

(бути – синтаксема способу дії). Як видно з прикладів, синтаксеми способу дії тут є компонентами схеми, що перешкоджає набуттю ними топікових «обгорткових» функцій.

Цікаві приклади еліпсису демонструють прислів'я *Без плуга не орач, без молота не коваль* (УПП: 98); *Без сокири не тесля, без голки не кравець* (УПП: 101); *Без голосу не співець, а без грошей не купець* (УПП: 234). Тут послідовно пропускається слово *людина*, з яким у прислівному зв'язку перебуває форма **без** + **родовий відмінок**. Пор.: *Людина без плуга не орач, без молота не коваль; Людина без сокири не тесля, без голки не кравець*. Отже, наведені прислів'я – це неповні речення схеми  $N_1 - N_1$ , а вжиті в них форми родового з прийменником **без** – прислівні синтаксеми якісної характеристики (пор. [42, с. 39 - 40]).

### 2.3. Синтаксеми форм **від** + **род. відмінок**

Форми **від** + **род. відмінок** демонструють надзвичайно велику кількість виконуваних семантико-синтаксичних функцій. Використовуючи систему виділення семантико-синтаксичних протиставлень, відбиту в «Синтаксичному словникові» Г. О. Золотової, зокрема стосовно форм родового відмінка з прийменником **от** [42, с. 73 - 86], і спираючись на дані «Словника української мови» виділимо такі синтаксеми, утворені на базі форми **від** + **род. відмінок**:

- Директив. Ця синтаксема позначає місце або предмет, що є вихідним пунктом руху, переміщення кого-, чого-небудь; протилежне **до** (*Від міста шляхом надходила молодиця* (Марко Вовчок).
- Дименсив локативний. Зазначена синтаксема позначає відправну точку міри відстані, орієнтованості простору (*Од Лимана до Трубайла Трупом поле крилось* (Т. Шевченко).
- Темпоратив. Синтаксема вживається при означенні моменту початку дії, стану і т. ін. (*Всі уже знали, що від сьогодні земля не панська, а людська* (М. Коцюбинський).



- Темпоратив дати. Синтаксема, що позначає дату документа, листа тощо (*Наказ від 6 грудня*).
- Сурсив. Ця синтаксема позначає джерело, з якого походять певні фізичні прояви (світло, звук, запах тощо) (*Гаряча пара від галушок знялась над мискою* (М. Коцюбинський)).
- Деструктив. Синтаксема позначає предмет, порушений або зруйнований шляхом відділення від нього частини (*На цегляній долівці лежали кружки від кадоба та купа мокрої мерви* (М. Коцюбинський)).
- Дестинатив. Синтаксема використовується для позначення одного предмета при імені іншого, пов'язаного з ним відношеннями частина / ціле і разом з тим функціонального призначення (*На шиї [у Проценка] золотий ланцюг від дзигарів [годинника] теліпається* (Панас Мирний)).
- Опосередкований суб'єкт неактуальної дії (- *Годі, дочко, годі!* - мовить батько: - *я такого слова щоб більше не чув від тебе!* (Марко Вовчок).
- Посесивний суб'єкт-відправник, власник відчужуваного предмета або якості (*Я дістав знов телеграму від нього* (М. Коцюбинський)).
- Суб'єкт-джерело походження кого- або чого-небудь. (- *Я забуду, Що колись кохалась, Що од тебе сина мала* (Т. Шевченко)).
- Суб'єкт-відправник інформації, знань, навичок тощо (*У червоному кутку об'ява від профспілки висить* (Коцюба)).
- Суб'єкт або каузатор потенційної дії, наслідки якої оцінюються в реченні (*Добре мати в серці пісню Від таких людей!* (Павличко)).
- Каузатор. Синтаксема, що позначає джерело появи певних проявів (*Слід від ноги*).
- Каузатив. Синтаксема, що позначає внутрішні або зовнішні фактори, що діють на суб'єкт (*Богинь напав від чаду дур* (П. Котляревський)).
- Потенсив. Синтаксема, що позначає потенційно небажане або загрозливе, яке викликає відповідні дії для запобігання потенційній загрозі (*Накинула [Оксана] на плечі велику хустку від дощу і вийшла з хати* (А. Головка)).

- Синтаксема на позначення об'єкта, який усуваються за допомогою якоїсь дії (*Ні ті, що чистили тротуар від снігу, ні прохожі не сердилися*).
- Синтаксема на позначення об'єкта, який є відправною точкою при означенні різниці між явищами, особами, предметами тощо (*[Кассандра:] А як же ти, Гелене, одріжняєш [одрізняєш] брехню від правди?* (Леся Українка).
- Синтаксема на позначення організації, установи, особи тощо, представником яких є хто-небудь (*Латину тільки що сказали, Що од Енея єсть послы* (П. Котляревський).
- Синтаксема способу дії (*Провісницю чар тих, фантазію милу, Від щирого серця вітаю...* (Леся Українка) (СУМ, т. 1, с. 551).

У збірці «Українські прислів'я та приказки» зафіксовано 38 прикладів вживання форми **від** + **род. відмінок** в абсолютному початку речення. Проаналізуємо їх синтаксемні функції.

Найпоширенішою в початковій позиції функцією родового з прийменником **від** є функція каузатива, а саме каузатива зовнішнього, який позначає те, що діє або впливає на суб'єкт, виступає причиною стану або дій суб'єкта. У ролі зовнішнього каузатива виступають різні реалії навколишньої дійсності, що проявляється в різноманітності лексико-семантичних груп використовуваних іменників. Це можуть бути абстрактні іменники. Вони фіксуються в таких 5-ти прислів'ях: *Від чужої біди голова не болить* (УПП: 36); *Від гризоти голова сивіє, а розум дуріє* (УПП: 51); *Від науки голова не болить* (УПП: 237); *Від науки міцніють руки* (УПП: 237); *Від прибутку голова не болить* (УПП: 345). Поширені прислів'я (5 прикладів), де у функції непередметних причин стану або дій суб'єкта виступають слова, іноді цю функцію виконує погляд: *Від красних слів язик не відсохне* (УПП: 226); *Від солодких слів кислиці не посолодишають* (УПП: 226); *Від теплого слова і лід розмерзається* (УПП: 226); *І від солодких слів буває гірко* (УПП: 226); *Від людського поговору не запнешся пеленою* (УПП: 277); *Від хазяйського ока і кінь добріє* (УПП: 86). Серед предметних денотатів виділяються речовинні (3 приклади): *Від великої води надійся шкоди* (УПП: 54); *Від вогню і камінь трісне* (УПП: 56); *Від пива голова*

*крива* (УПП: 327). Це ж значення властиве формі родового з прийменником **від** і в прислів'ї *Від чарки більше людей помирає, ніж у морі потопає* (УПП: 322), в якому спостерігається метонімічне перенесення. У 3-х прислів'ях зовнішнім каузативом виступає предметне ім'я: *Від меча рана загоїться, а від лихого слова – ніколи* (УПП: 226); *Від гнилого яблука і здорове гниє* (УПП: 277); *Від одного гнилого яблука увесь віз згниє* (УПП: 277). Нарешті, в 4-х прикладах зовнішній каузатив – особа: *Від малого пана великий страх* (УПП: 25); *Від малих дітей болять голова, а від великих – серце* (УПП: 191); *Від поганого сина батько сивіє* (УПП: 195); *Від лихого боржника і полова гроші* (УПП: 346).

Приписування зазначеним синтаксемам у складі прислів'їв властивостей топіка наштовхується на певні логічні труднощі, адже досить важко інтерпретувати причину стану або дій суб'єкта як «пакувальний» простір, в якому відбувається ситуація, названа предикативною основою речення. Причина не може бути і засобом обмеження рамок справедливості певного судження. На цій підставі не можна приписати обмежувальні топікові функції формам **від + род. відмінок** в таких, наприклад, прислів'ях як *Від науки голова не болять; Від науки міцніють руки*. Ці речення не можуть одержати синонімічну трансформацію в складнопідрядне речення, в якому б каузативна синтаксема стала основою підрядної частини умови. Речення на зразок *Якщо є наука, голова не болять*, в яких повідомляється про умовний простір справедливості змісту предикативної основи, не можуть розглядатися синонімічними відповідниками щойно наведених прислів'їв. Такі ж перепони показує речення *Від вогню і камінь трісне; Від пива голова крива; Від чарки більше людей помирає, ніж у морі потопає; Від меча рана загоїться*. Лише речення *Від гризоти голова сивіє, а розум дуріє; Від прибутку голова не болять*, у яких каузативна синтаксема, виражена абстрактними іменниками, має віддієслівне походження, з'являються ледь відчутна можливість її обмежувального потрактування. Пор.: *У гризоті голова сивіє; Якщо є прибутки, від них голова не болять*.

Не має топікової «пакувальної» функції форма **від + род. відмінок** і в прислів'ї, утвореному узагальнено-особовим реченням *Від людського поговору*

не запнешся пеленою. Крім особливостей каузативної семантики, яка суперечить використанню цієї синтаксеми в обмежувальній функції, на заваді прочитання форми родового як топіка стає і те, що вона демонструє властивості перетворення в предикативно характеризувану одиницю.

В усіх інших прикладах препозитивні каузативні синтаксеми стають засобом введення в прислів'я атрибутивного обмежувача: наявні при них узгоджені означення здобувають функцію позначення умовного простору, в якому справедливе судження, виражене предикативною основою прислів'я. Про це яскраво свідчать регулярні синонімічні перетворення: *Від чужої біди голова не болить – Якщо біда чужа, від неї голова не болить; Від теплого слова і лід розмерзається – Якщо слово тепле, від нього і лід розмерзається; Від малих дітей болить голова, а від великих – серце – Якщо діти малі, від них болить голова, а якщо великі, від них болить серце.*

Розгляд паремій, у яких відбувається актуалізація узгоджених означень, засвідчує, що ці означення утворені якісними прикметниками. Виняток становить лише паремія *Від хазяйського ока і кінь добріє*, в якій словосполучення *хазяйське око* має переносне значення, виражаючи смисл 'добрий, уважний догляд'. Відсутність подібного переносного прочитання словосполучення *людський поговор* в прислів'ї *Від людського поговору не запнешся пеленою*, в якому використано відносний прикметник, стає на заваді актуалізації ознаки. Про це свідчить і неможливість провести синонімічну заміну: (?) *Якщо поговор людський, від нього не запнешся пеленою.*

Значно рідше в препозиції вживаються форми родового з прийменником **від**, які можна віднести до внутрішніх каузативів. Такі каузативи, за визначенням Г. О. Золотової, стосуються «позначення дій, станів, якостей суб'єкта, які викликають у ньому позначуваний стан або зміну стану» [42, с. 82]. Вказану синтаксему представляють такі прислів'я: *Від гніву старієш, від сміху молодієш* (УПП: 210); *Від сорому очі не повилазять* (УПП: 274). Однак в наведених прикладах внутрішні каузативи не одержують обмежувальної топікової функції. Такий висновок спирається на викладені вище міркування щодо логічної

можливості розглядати причину як простір чи «упакування» зумовленої ситуації. В узагальнено-особовому ж реченні *Від гніву старієш, від сміху молодієш* на перешкоді до приписування формі родового функції топіка стає також входження слівформ *від гніву, від сміху* до предикативної основи речення. Цьому висновку не стають на заваді і можливі перетворення речення в складнопідрядне з підрядною частиною умови: *Якщо гніваєшся, старієш, якщо смієшся, молодієш*. Вилучення підрядних частин, як і каузативних синтаксем, призводить до руйнування речення: (\*) *Старієш, молодієш*.

Другою за чисельністю препозитивною синтаксемою є потенсив. Вона представлена в таких 7-ми прислів'ях: *Від своєї тіні не сховаєшся* (УПП: 54); *Від собаки києм одженешся, від чорта відхрестишся, а від лихого не відчепишся* (УПП: 267); *Від своєї совісті не втечеш* (УПП: 274); *Від домашнього злодія не вбережешся* (УПП: 302); *Від себе не втечеш* (УПП: 312); *Від п'яного поли вріж, а тікай* (УПП: 318); *Від п'яного і чорт утікає* (УПП: 318). Як видно з прикладів, потенсив реалізується в реченнях, де вжито дієслова із загальним значенням 'дія із запобігання потенційній загрозі'.

До цього ж розряду потенсивів, очевидно, можна віднести і форму родового в прислів'ї *Від добра добра не шукають* (УПП: 262). Тут ми спостерігаємо заперечення необхідності дії з відсторонення від явища, оскільки явище не належить до розряду поганого чи загрозливого.

Наведені приклади засвідчують значну роль потенсива у виборі дії, представлений у предикативній основі речення. Це зумовлює внутрішнє «тяжіння» потенсивів до схеми, яке утруднює процес переміщення їх в «обгорткову» топікову позицію. Цьому ж стоїть на заваді і узагальнено-особова форма більшості наведених речень, яка спричиняє включення потенсивів у схему в якості предикативно характеризованої одиниці. Тому обмежувальна функція може бути виділена в потенсива в прислів'ї *Від п'яного і чорт утікає* і, з певними застереженнями, в прислів'ї *Від п'яного поли вріж, а тікай*. Про це свідчить синонімічна співвіднесеність цих речень з реченнями *Якщо людина п'яна, від неї і чорт утікає; Якщо людина п'яна, від неї поли вріж, а тікай*.

Одиничними прикладами представлені такі синтаксеми:

- Дименсив локативний: *Від лиха до добра недалеко дорога* (УПП: 262).
- Опосередкований суб'єкт неактуальної дії: *Від богача не жди калача* (УПП: 24).
- Суб'єкт-джерело походження кого- або чого-небудь: *Від золотого коріння таке й насіння* (УПП: 79).

У наведених прикладах поява обмежувальних функцій пов'язана з можливістю актуалізації атрибутивної ознаки: *Від золотого коріння таке й насіння* – *Якщо коріння золоте, таке і насіння*; *Від багача не жди калача* – *Якщо людина багата (багач), не жди від неї калача*. У першому з наведених прислів'їв дименсив *від лиха*, не маючи в своїй лексичній семантиці атрибутивної семи, не розвиває обмежувальних топікових функцій, про що, зокрема, свідчить і неможливість його перетворення в компонент підрядної частини умови.

#### 2.4. Синтаксеми форми *для* + *родовий відмінок*

Форми родового відмінка з прийменником *для* в українській мові виконують досить обмежене коло синтаксемних функцій. Основна частина цих синтаксемних функцій представлена в препозитивному вживанні в прислів'ях.

У зазначеній позиції виразну специфіку демонструють синтаксеми, які виконують функцію авторизатора. Авторизатор, за визначенням Г. О. Золотової, – це «особа або жива істота, з точки зору або в інтересах якої предикований предмет одержує предикативну оцінку (у моделях з іменним, ад'єктивним, квантитативним, екзистенційним, інфінітивним предикатом)» [42, с.43]. Ця синтаксема в препозиції вжита в таких чотирьох прислів'ях: *Для ворони нема кращих дітей, як воронячі* (УПП: 188); *Для дурного нема гори, а все рівнина* (УПП: 249); *Для миші й кішка звір* (УПП: 311); *Для козака воєвода – велика невзгода* (УПП: 364). Не будучи облігаторними з точки зору побудови речень, авторизаційні синтаксеми виявляються надзвичайно важливим елементом їхньої смислової прийнятності. Вилучення їх не викликає руйнування реченнєвої

структури, а призводить в багатьох випадках до появи досить сумнівних тверджень. Наприклад: *Нема кращих дітей, як воронячі; Нема гори, а все рівнина; Кішка – звір*. За допомогою авторизаційних синтаксем, які позначають думку певної групи осіб (в образному слововживанні – і тварин), відбувається обмеження рамок справедливості цих тверджень, зазначені вислови набувають цілковитої прийнятності як індивідуальна думка. Отже, авторизаційні синтаксеми мають усі необхідні ознаки для віднесення їх до топіків.

Відзначимо ще одну особливість наведених прислів'їв. Вона виявляється за допомогою синонімічних складнопідрядних речень: *Ворона вважає, що нема кращих дітей, як воронячі; Миша вважає, що й кішка звір; Козак вважає, що воєвода – велика невзгода*. У наведених реченнях головна частина відповідає авторизаційній синтаксемі, а підрядна з'ясувальна співвідносна з предикативною основою речення. Такий розподіл дає підстави, використовуючи погляди В. М. Бріцина на модальність речення [20: 21], відносити авторизаційні синтаксеми до модальних обмежувачів або модальних топіків.

До авторизаційних синтаксем дуже близькі синтаксеми суб'єкта оцінки і суб'єкта характеристики. Їх об'єднує те, що давальний суб'єкта тут не просто називає автора твердження, але й позначає особу, «занурену» в оцінювану або характеризувану ситуацію, оскільки ситуація перебуває в суб'єктному просторі денотата, позначеного давальним суб'єкта. Ці синтаксеми представлені в таких трьох прислів'ях: *Для нашого Федота не страшна робота* (УПП: 103); *Для старого більша година, як для молодого ціла днина* (УПП: 208); *Для хворого більша година, як для здорового ціла днина* (УПП: 213). Наведені речення важче інтерпретувати порівняно з реченнями з «чистим» авторизатором: вони тяжіють як до речень з підрядними з'ясувальними, так і до речень з підрядними умови.

У препозиції форми родового відмінка з прийменником *для* виступають також у функції дестинатива – синтаксеми, яка позначає «особу або предмет, для якого призначається який-небудь предмет або дія» [Золотова, 1988, с.40]. Препозитивний дестинатив зафіксовано в таких п'яти прислів'ях: *Для милого друга і воли з плуга* (УПП: 164, 331); *Для милого дружка і сережки з вушка*

(УПП: 164, 331); *Для сліпця не треба й каганця* (УПП: 217); *Для глухого дві обідні не правлять* (УПП: 216); *Для попа горілки стопа, а дяк п'є хоч як* (УПП: 324). Спроби трансформації дестинативів у підрядну частину умови, що свідчило б про можливість виділення обмежувальної функції, виявилися можливими лише стосовно дестинативів, які містять у собі ознакову сему. Наприклад: *Для сліпця не треба й каганця – Якщо людина сліпа, для неї не треба й каганця; Для глухого дві обідні не правлять – Якщо людина глуха, для неї дві обідні не правлять.* Наявність при дестинативі в двох перших прислів'ях узгодженого означення *милий* не призводить до його актуалізації, про що свідчить інтонація, а отже, у цих прислів'ях не можна говорити про топікову роль дестинатива.

У п'яти прислів'ях *Для милого й сім верст не дорога* (УПП: 164); *Для милої нема поганої дороги* (УПП: 164); *Для людської думки немає віддалі* (УПП: 223); *Для дурнів закон не писаний* (УПП: 249); *Для злодія ні дня ні ночі, краде, коли захоче* (УПП: 302) препозитивний родовий з прийменником **для** виступає у синтаксемній функції критерія оцінки. У реченнях, в яких вжито синтаксему критерію оцінки, стверджується відмінність правил, законів, характеристик у межах названого критерію. Зазначена властивість семантики зумовлює появу у препозитивних синтаксем критерію оцінки властивостей топіка, про що свідчить можливість їх перетворення в підрядну частину умови: *Якщо йдеться про милого, то для нього й сім верст не дорога; Якщо йдеться про милу, то для неї нема поганої дороги; Якщо йдеться про людську думку, то для неї немає віддалі; Якщо йдеться про дурнів, то для них закон не писаний; Якщо йдеться про злодія, то для нього немає ні дня ні ночі, краде, коли захоче.* За допомогою зазначених обмежувальних синтаксем досягається зняття парадоксальності змісту предикативної основи цих прислів'їв: (?) *Сім верст не дорога*; (?) *Нема поганої дороги*; (?) *Немає віддалі*; (?) *Закон не писаний*; (?) *[Немає] ні дня ні ночі.*

Нарешті, в одному прислів'ї в препозиції зафіксовано фінитив – «компонент з семантикою мети, призначення дії, від абстрактних імен, рідше предметних, які еліптично представляють дію (корел. з підрядним мети)» [42,



с.41]: *Для стежки не минай шляху* (УПП: 317). Фінітив, незважаючи на препозитивність, не виступає в ролі топіка.

## 2.5. Синтаксеми форми *до* + *родовий відмінок*

У складі українських прислів'їв зафіксовано 23 приклади використання препозитивних форм родового відмінка з прийменником *до*. Незважаючи на порівняно невелику кількість прикладів, вони виявилися досить представницькими в плані відображення синтаксемного репертуару цієї форми.

Найбільша частка припадає на препозитивні директиви, які демонструють ряд різновидів. Ця синтаксема у складі досліджених паремій може позначати особу, в бік якої спрямована дія: *До злого бита дорога* (УПП: 265); *До любої небоги нема далекої дороги* (УПП: 164); *До свого роду хоч через воду* (УПП: 198); *До нього з голими руками не підступай* (УПП: 300); *До себе обома руками, а від себе ані пальцем* (УПП: 300); *До багатого ідуть гривні, а до бідного – злидні* (УПП: 24). Рідше в межах директивної функції форма *до* + *родовий відмінок* уживається при означенні місця, в межі якого спрямована дія: *До міста по гроші, а до села по розум* (УПП: 348); *До чужого монастиря зі своїм уставом не ходять* (УПП: 358). У прикладі *До чужого рота не приставиш ворота* (УПП: 278) спостерігається ускладнення директивного значення значенням предмета, якого торкається хто-, що-небудь. Аналіз синтаксем у наведених прикладах свідчить, що директивна функція, пов'язана з вираженням значення напрямку і просторової межі руху, «заважає» набуттю синтаксемою ознак топіка, який позначає простір, у межах якої відбувається дія. У цих синтаксем бачимо появу виразної обмежувальної функції лише у випадку актуалізації ознакової семи в їхньому лексичному значенні або ж у разі актуалізації узгодженого означення. Свідченням цього є можливість синонімічного перетворення прислів'їв з деякими директивними препозитивними синтаксемами. Наприклад: *До злого бита дорога – Якщо людина зла, до неї бита дорога*; *До любої небоги нема далекої дороги – Якщо небога любя, то до неї нема далекої дороги*.

У прикладі *До чужого рота не приставиш ворота* актуалізації ознаки *чужий* не відбувається, про що свідчить відсутність інтонаційного виділення ознаки, а також незвичність синонімічного відповідника, який би з'являвся в разі виділення ознаки: (?) *Якщо рот чужий, до нього не приставиш ворота*.

Значна кількість прикладів ілюструє і синтаксему, яка одержала назву темпоратив. Ця синтаксема слугує для позначення «часової межі дії стану іменами, що називають час доби або року, дату або подію» [42, с. 132]. У препозиції вона спостерігається в таких шести прислів'ях: *До весілля дівка гарна, а там хоч покинь* (УПП: 156); *До тридцять – нежонатий, до сорок – небагатий, то нема що й починати* (УПП: 169); *До Дмитра дівка хитра, а після Михайла хоч за потихайла* (УПП: 176); *До пори збан воду носить* (УПП: 211); *До пори збан воду носить, прийде пора – заголосить* (УПП: 211); *До бійки два хваляться, а після бійки – один* (УПП: 337). Незважаючи на функціональну подібність у наведених прислів'ях форм родового відмінка з прийменником *до*, вони мають і певні особливості синтаксичного використання й лексичного наповнення, що позначається на їхній здатності набувати властивостей топіка.

У першому прикладі синтаксема *до весілля*, яка характеризує певний період часу, відбиває його на основі ознак, властивих суб'єкту. Тому препозитивна актуалізація призводить до посилення предикатних зв'язків її з суб'єктом, на семантичному рівні суб'єкт *дівка* показує зв'язки з двома предикатами – *до весілля* і *гарна*, між якими констатується зв'язок одночасності. Отже, форма *до весілля* проявляє типові ознаки детермінанта – здатність характеризувати увесь предикативний центр уцілому. Предикатна ознака *до весілля* виступає «пакувальною» ознакою, яка обмежує рамки справедливості твердження *Дівка гарна*. Пор.: *До весілля дівка гарна – Якщо дівка до весілля, вона гарна*.

Ту саму роль виконує темпоратив і в другому прикладі, де визначається вік суб'єкта. Про це свідчать синонімічні зв'язки цього неповного речення з складнопідрядним реченням умови: *Якщо чоловік до тридцять і він нежонатий, якщо чоловік до сорок і він не багатий, то нема що й починати*. Показовою є і

сама форма другого речення, в якому препозитивний темпоратив одержав інтонаційне виділення, позначене на письмі знаком тире.

У третьому прикладі спостерігаємо «зовнішній» відносно суб'єкта темпоратив – темпоратив дати. Він не пов'язаний з віковими або соціальними характеристиками суб'єкта. Тому такі речення можуть бути синонімічно зближені зі складнопідрядними реченнями типу *Якщо йдеться про період до Петра, то тоді дівка хитра*. Утруднення в формуванні синонімічного відповідника відбивають послабленість у темпоратива його топікових ознак.

Вони, на нашу думку, зовсім зникають у темпоративів, представлених у четвертому і п'ятому прислів'ях. Адже до речень *До пори збан воду носить; До пори збан воду носить, прийде пора – заголосить* важко знайти будь-які відповідники зі сфери складнопідрядних речень з підрядними умови.

Нарешті, останнє з наведених прислів'їв *До бійки два хваляться, а після бійки – один* містить «зовнішній» відносно суб'єкта темпоратив, однак цей темпоратив можна позначити як темпоратив випадкової події. Як і у випадку з третім прислів'ям, це речення може бути синонімічно зближене зі складнопідрядним реченням типу *Якщо йдеться про період до бійки, то два хваляться, а після бійки – один*.

У двох прислів'ях у збірці «Українські прислів'я та приказки» зафіксована препозитивна адресатна синтаксема: *До нього говори, а йому все одно, що прутом по воді* (УПП: 229); *До тебе говорити так, як до того пня* (УПП: 229). Однак препозитивність адресата в цих прислів'ях не призводить до появи в нього функції обмежувача, оскільки в першому реченні адресат стає невідметовим компонентом структурної схеми узагальнено-особового речення, а в другому він входить до фразеологізованої схеми (N<sub>род.</sub>) – Inf як (N<sub>род.</sub>) – Inf.

Відсутність властивостей топіка слід констатувати і в об'єктній синтаксемі, що позначає предмет, якого торкається хто-, що-небудь: *До готової колоди добре дрова рубать* (УПП: 101). Та сама причина – наявність у семантиці форми ідеї зв'язку позначуваної реалії з іншими реаліями – стає на перепоні до розвитку властивостей топіка і в синтаксемі, що позначають те, до чого щось

доповнюється: *До завірюхи треба кожуха* (УПП: 58); *До твердого дерева треба доброї сокири* (УПП: 101); *До пива їсться, до слова мовиться* (УПП: 327). В останньому з наведених прислів'їв спостерігається і ще одна перепона до кваліфікації форми **до + род. відмінок** як топіка, вона пов'язана з тим, що ця форма за відсутності давального суб'єкта стану переміщається в позицію предикативно характеризованої одиниці, формуючи при цьому узагальнено-особову модифікацію базового речення схеми  $N_{\text{дав.}} - V_{3s}$ .

Нарешті, серед препозитивних форм **до + род. відмінок** виділено синтаксему, позначену як деліберат заклику, яка має характерні інтонаційні і смислові ознаки топіка: *До роботи – в Гриця порвані чоботи* (УПП: 117); *До дівок – то я не змерз і не змок* (УПП: 156). Інтонаційно виділені синтаксеми *до роботи, до дівок* обмежують ситуацію деліберата відповіді сферою заклику: *Якщо закликають до роботи, Гриць відповідає, що в нього порвані чоботи; Якщо закликають до дівок, то я відповідаю, що не змерз і не змок.*

## 2.6. Синтаксеми форми **з + родовий відмінок**

Форми препозитивного родового відмінка з прийменником **з** зареєстровано в шістдесяти прислів'ях, вони демонструють досить широкий репертуар синтаксемних функцій. З них до основних за числом прикладів належать директивні функції, у складі яких можна виділити декілька різновидів.

Частина директивів (6 прикладів) вказує на предмети, середовище, з середини яких спрямований рух або дія. Наприклад: *З брудної води іще ніхто чистим не вийшов* (УПП: 54); *З глибокої борозни високий хліб росте* (УПП: 77); *З краси воду не п'ють* (УПП: 159); *З красивого лиця води не пити, аби вміла їсти зварити* (УПП: 163); *Із дому йде, як голуб, гуде, додому повертається – і голосу позбувається* (УПП: 295); *З чужої торби хліба не жалують* (УПП: 341).

Як різновид цього ж типу синтаксем (3 приклади) виступають синтаксеми, які позначають предмети, середовище, зсередини яких щось вилучається, виймається: *З одного села ні поросяти не купуй, ні жінки не бери* (УПП: 168); *З*

*пісні слова не викидають і свого не вставляють* (УПП: 226); *З пословиці, як і з пісні, слова не викинеш* (УПП: 234).

Інший тип директива (5 прикладів) пов'язаний з позначенням місця або предметів, з поверхні яких хто-, що-небудь відокремлюється, відходить і т. ін.: *З гори не треба пхати – само піде* (УПП: 53); *З гори і сани біжать, а на гору і віз не їде* (УПП: 97); *З доброго коня не шкода й впасти* (УПП: 263); *З чужого воза серед дороги злізай* (УПП: 341); *З чужого воза і посеред болота зведуть, а вкрадену одежу і в церкві знімуть* (УПП: 341).

Різновидом цього типу є синтаксеми, переважно з переносним значенням, які виражають щось, від чого здійснюється дія або процес: *З дурної голови та на людську* (УПП: 252).

Менш поширеним типом директива в формі родового відмінка з прийменником *з* є директив на позначення сфери діяльності, заняття тощо, з яких ідуть, повертаються: *З лихого торгу аби з носом* (УПП: 351). Г. О. Золотова виділяє цей тип директива в окрему синтаксему, позначену нею як *темпоративно-директивний компонент*. Він, на її думку, формується переважно іменами зі значенням справи, дії, із закінченням і залишенням яких пов'язаний позначуваний момент [42, с. 96].

Нарешті, окремий тип представляє директив на позначення місця, з якого спостерігається, сприймається що-небудь: *З своєї печі і дим не чадить* (УПП: 340); *З своєї печі і дим солодкий* (УПП: 342).

8 прикладів припадає на прислів'я, в яких форма *з* + **род.** має функцію генетива – синтаксеми, що позначає місце, середовище і т. ін., звідки походить, з якими пов'язана особа або предмет: *З доброго плоту добрий і кілок* (УПП: 263); *З несподіваного часом і люди бувають* (УПП: 265); *І з посміху люди бувають* (УПП: 284); *З тихеньких усе лихо стає* (УПП: 288); *З великої хмари малий дощ буває* (УПП: 294); *З упертих люди бувають* (УПП: 295); *З чужих рук і мед гіркий, а в своїх і гірке – мед* (УПП: 341); *З рідного краю і ворона мила* (УПП: 361).

Як видно з наведених прислів'їв, препозитивний генетив в них виступає в двох різновидах. Він може позначати простір, який є передумовою певної

характеристики предмета, пов'язаного з цим простором. Цей різновид виявляє регулярні зв'язки зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. При цьому виникає кореляція ознак: позитивні ознаки простору співвідносяться з позитивними характеристиками предмета чи особи, а негативні – з негативними. Ілюстрацією першого різновиду кореляції є прислів'я *З доброго плоту добрий і кілок; З чужих рук і мед гіркий, а в своїх і гірке – мед; З рідного краю і ворона мила*. У них позитивна риса середовища виступає обґрунтуванням наявності позитивних рис чи характеристик того, що пов'язане з цим середовищем. Пор.: *Якщо пліт добрий, то і кілок з нього добрий; Якщо руки чужі, то і мед з них гіркий; Якщо край рідний, то і ворона з нього мила*. За допомогою частки *і* досягається ще більше поглиблення смислу: позитивна ознака середовища розповсюджується на все, що стосується цього середовища. Це дає підстави для такої подальшої інтерпретації прислів'їв: *Якщо пліт добрий, то все з нього добре; Якщо руки чужі, то, то все з них гірке; Якщо край рідний, то все з нього мило*. Руйнування співвіднесеності позитив – позитив призводить до позбавлення прислів'я осмисленості й образності: (?) *З доброго плоту поганий і кілок; (?) Якщо руки чужі, то, то і мед з них солодкий; (?) З рідного краю і ворона гидка*.

Другий різновид генетивної препозитивної синтаксеми фіксується в прислів'ях *З несподіваного часом і люди бувають; І з посміху люди бувають; З великої хмари малий дощ буває*. У них констатується буття певних предметів або осіб, незважаючи на їхнє походження з певних ситуацій. Ці ситуації можна охарактеризувати як такі, що викликають, породжують невідповідну їм ситуацію. Це може відображатися в застосуванні протилежних, антонімічних характеристик: *великий – малий*. Отже, між актуалізованою синтаксемою і предикативним центром з'являються допустові відношення. Особливість допустових відношень полягає в тому, що «вони поєднують у собі два компонента кваліфікації повідомлюваного: 1) стверджується несумісність двох ситуацій, між ними встановлюються відношення взаємовиключення ('або - або'); 2) констатується співіснування, суміщення цих ситуацій, відношення між ними подаються як поєднувальні ('і - і'). <...> Таким чином, допустові відношення

побудовані на зіткненні двох версій: апріорної (перший компонент значення) і актуальної (другий компонент). Сама по собі подвійність інформації – ознака, що об'єднує допустовий зв'язок з умовним. Однак на відміну від умовних конструкцій, де безпосередня й прихована інформації не суперечать одна одній, допустова конструкція будується на протиріччі (антитезі) [93, с 586].

Зазначена властивість генетивних допустових синтаксем не дозволяє зараховувати їх до складу обмежувальних, адже вони, навпаки, розширюють межі прояву ситуації, позначеної предикативною основою речення. Відрізняє їх від топікових синтаксем і те, що вони називають простір можливої реалізації ситуації, а не простір, що детермінує появу ситуації, яку виражає предикативна основа. Це не «упакування» певної ситуації, а «упакування» в яку названу предикативною основою ситуацію лише можна помістити. Про наявність семи можливості у предиката *бувають* у наведених прикладах свідчить регулярна співвіднесеність його з модальним предикатом *може бути*. Наприклад: *З несподіваного часом і люди бувають* - *З несподіваного часом і люди можуть бути*; *З великої хмари малий дощ буває* - *З великої хмари малий дощ може бути*. Нарешті, не можна не помітити й того, що в наведених прислів'ях присудок позначає не факт буття певної реалії: *Малий дощ буває*; *Люди бувають*. Він виконує функцію зв'язки в некоординованому іменному присудку схеми *бувати з кого – чого*. Належність форми родового відмінка іменника з прийменником з до складу присудка перешкоджає перетворенню її на топік.

У складі прислів'їв (9 прикладів) порівняно частотні препозитивні форми родового відмінка з прийменником з, які мають синтаксемну функцію суб'єктаносія потенційної ознаки, названої іменником у називному відмінку, або ж у родовому, якщо наявне заперечення. Наприклад: *З вовка кепський пастух, а з п'яниці – війт* (УПП: 60); *З гарної дівки гарна й молодиця* (УПП: 156); *Із смутної дівки не буде весела жінка* (УПП: 156); *З лисого теляти лисий віл буде* (УПП: 190); *І з дурня був би ватажок, коли править батіжок* (УПП: 252); *З нього ні діла, ні роботи* (УПП: 260); *З цього пива не буде дива* (УПП: 327); *З цього квасу пива не буде* (УПП: 327); *З дурного говіння не буде спасіння* (УПП: 360).

Особливістю більшості наведених прикладів є асиметрія їхньої семантичної і граматичної структури. На синтаксичному рівні суб'єкт-носій потенційної ознаки в них виступає не суб'єктом предикативної характеристики, а компонентом присудка. Речення *З вовка кепський пастух, а з п'яниці – вїт*; *З гарної дівки гарна й молодиця*; *Із смутної дівки не буде весела жінка*; *З лисого теляти лисий віл буде*; *І з дурня був би ватажок, коли править батіжок* представляють двокомпонентні підметово-присудкові речення схеми  $N_1 - N_2$ .

Речення *З нього ні діла, ні роботи* можна охарактеризувати як двокомпонентні фразеологізованої структури, в яких форма *з нього* виступає непідметовим компонентом, що одержує предикативну характеристику з боку іменного присудка схеми  $N_1 N_2$ .

Нарешті, речення *З цього пива не буде дива*; *З цього квасу пива не буде*; *З дурного говіння не буде спасіння* допускає інтерпретацію як двокомпонентне з іменним присудком  $neg N_2$ .

Входження форми родового відмінка з прийменником *з* до складу предикативної основи речень стає на заваді набуттю нею в препозиції обмежувальних топікових функцій. Ця функція з'являється лише у випадках актуалізації означення при формі родового відмінка з прийменником *з*, що спостерігається в таких прислів'ях: *З гарної дівки гарна й молодиця*; *Із смутної дівки не буде весела жінка*; *З лисого теляти лисий віл буде*; *З дурного говіння не буде спасіння*. Свідченням цього є регулярна співвіднесеність наведених прикладів з реченнями з підрядними умови: *Якщо дівка гарна, з неї гарна й молодиця*; *Якщо дівка смутна, з неї не буде весела жінка*; *Якщо теля лисе, з нього лисий віл буде*; *Якщо говіння дурне, з нього не буде спасіння*. У зазначених прислів'ях образність з'являється за рахунок констатації відповідності гарного гарному, а поганого поганому.

Помітною синтаксемною функцією препозитивних форм родового відмінка з прийменником *з* у складі прислів'їв є функція каузатива – компонента, що позначає причину дії або прояви ознаки в предикативній основі. Каузатив спостерігається в таких семи прислів'ях: *З голоду і собаку з'їси* (УПП: 44); *З*



*брехні люди не мруть, та вже їм більше віри не ймуть* (УПП: 281); *З жарту і біда часом буває* (УПП: 285); *З поклонів не згорбатієш, але й не забагатієш* (УПП: 312); *З поклону голова не болить нікому* (УПП: 312); *З чужого похмілля голова не болить* (УПП: 323, 340); *З чужої горілки голова не болить* (УПП: 324). Як видно з прикладів, причина може належати як сфері зовнішніх проявів суб'єкта у вигляді його дій, ознак, так і впливати з внутрішнього стану суб'єкта.

Аналіз засвідчує, що всі каузативи, виражені формами родового відмінка з прийменником *з*, синонімічні каузативам на основі форм родового відмінка з прийменником *від*, а також знахідного відмінка з прийменником *через*, про що говорить можливість їхньої заміни в складі цих прислів'їв. Наприклад: *З голоду (від голоду, через голод) і собаку з'їси*; *З брехні (від брехні, через брехню) люди не мруть, та вже їм більше віри не ймуть*; *З чужого похмілля (від чужого похмілля, через чуже похмілля) голова не болить*.

Переважна більшість цих каузативів розвиває здатність у складі прислів'їв не просто позначати причину певних ситуацій, а й виокремлювати самі межі прояву цих ситуацій: ситуації відбуваються в умовних межах прояву певних причин. Це зумовлює можливості синонімічного зближення наведених прислів'їв зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Залежно від форми обмежувального каузатива й речення, в якому його вжито, можна виділити декілька підгруп співвіднесення з складними реченнями з підрядними умови.

Найпрозоріші зв'язки з підрядними умови спостерігаються в обмежувальних синтаксем, що мають при собі узгоджені означення. При трансформації в підрядну частину означення набуває функцій присудка. Наприклад: *З чужого похмілля голова не болить – Якщо похмілля чуже, з нього голова не болить*.

Складніші перетворення каузативів, які не мають при собі означень. Їхня трансформація в підрядну частину умови передбачає перетворення віддієслівних або відад'єктивних іменників у вихідні форми, які при цьому одержують присудкову функцію. Наприклад: *З голоду і собаку з'їси – Якщо голодний, і собаку з'їси*; *З поклонів не згорбатієш, але й не забагатієш – Якщо кланяєшся,*

*від цього не згорбатієш, але й не забагатієш; З брехні люди не мруть, та вже їм більше віри не ймуть – Люди, якщо брешуть, від цього не мруть, та вже їм більше віри не ймуть. Останнє речення допускає і перетворення на складнопідрядне речення з означальною частиною: Люди, які брешуть, від цього не мруть, та вже їм більше віри не ймуть.*

Лише один приклад з наведених прислів'їв не дає підстав приписувати обмежувальні топікові функції каузатива. Це речення *З жарту і біда часом буває*. У ньому синтаксема з жарту, незважаючи на її препозитивність, виступає компонентом іменного присудка *буває з жарту*. На належність синтаксеми до присудка вказує і саме значення дієслова *бувати* у складі прислів'я. Воно позначає не буттєвість *біди*, а лише її можливість *від жарту*.

До поширених у препозиції синтаксем, утворених формами родового відмінка з прийменником *з*, у прислів'ях належать також фабрикативи – синтаксеми, що вказують на предмет, матеріал тощо, з якого щось виготовляють. Ця синтаксема представлена в таких шести прислів'ях: *З лиса лиш кожух добрий* (УПП: 61); *З поганої трави не буде доброго сіна* (УПП: 81); *З молодого, як з воску, що хоч, то виліпиш* (УПП: 207); *З чужого добра не стріють двора* (УПП: 275, 341); *З піску бича не вкрутиш* (УПП: 307); *З чужого свого не зробиш* (УПП: 340). Препозитивні фабрикативи послідовно обмежують дійсність судження. Про це свідчить і можливість трансформації фабрикативів у підрядну частину умови, де вони займають позицію присудка. Пор.: *Якщо щось зроблено з лиса, то з цього лише кожух добрий; Якщо бич робиться з піску, його не вкрутиш*. У разі вживання фабрикатива з означенням у підрядній частині спостерігається перетворення іменника на підмет, а означення на присудок. Пор.: *Якщо трава погана, з неї не буде доброго сіна; Якщо добро чуже, з нього не будувати двора*. Нарешті, трансформація фабрикатива, вираженого субстантивованим прикметником, призводить до відновлення атрибутивної семи у самостійний прикметник, вжитий у позиції присудка. Пор.: *Якщо людина молода, то з неї, як з воску, що хоч, то виліпиш; Якщо щось чуже, з нього свого не зробиш*.

До менш поширених препозитивних синтаксем на базі форм родового відмінка з прийменником *з* належить синтаксема способу виконання дії. Вона фіксується в таких п'яти прислів'ях: *З одного поліна вогню не розложиш* (УПП: 56); *З сухого дерева добре вогонь класти* (УПП: 56); *З кишені коня не нагодуєш* (УПП: 89); *З чужої кишені платити легко* (УПП: 340); *З жарту та й правду сказав* (УПП: 285). У всіх прислів'ях, крім останнього, синтаксема способу дії набуває властивості обмежувати рамки справедливості твердження, що міститься в предикативній основі. Про це говорять синонімічні зв'язки прислів'їв. Пор.: *Вогню не розложиш, якщо розкласти його з одного поліна; Добре вогонь класти, якщо кладеш його з сухого дерева; Якщо годуєш коня з кишені, його не нагодуєш; Платити легко, якщо платиш з чужої кишені.*

Останнє з наведених прислів'їв демонструє синонімічне зближення з реченнями *Жартуючи та й правду сказав; Жартував та й правду сказав* і не може бути трансформованим у речення з підрядною частиною умови. Це пояснюється тим, що це прислів'я має нехарактерну для прислів'їв налаштованість на передачу одиничної ситуації. Про це свідчить і використана в ньому форма дієслова доконаного виду. А отже, синтаксема з *жарту* не може розглядатися як обмежувач, що визначає рамки справедливості судження.

Одиничними прикладами представлені препозитивні форми родового відмінка з прийменником *з* у функції таких синтаксем:

- Опосередкований суб'єкт потенційної дії. Така синтаксема виділяється Г. О. Золотовою у складі форм родового відмінка з прийменником *от* [42, с. 78]. Цю синтаксему ілюструє прислів'ї *З ліску дождешся, а з піску ніколи* (УПП: 222). Зважаючи на те, що синтаксема з *ліску* в узагальнено-особовому реченні зазнала переміщення в предикативно характеризувану позицію (див. про це докладніше в праці [18]), вона не набуває ознак топіка.
- Попередній посесор. Ця синтаксема також виділяється О. Золотовою у форм родового відмінка з прийменником *с*. Тут зазначено: «У конструкціях, які повідомляють про зміну посесивних відношень (переміщенні об'єкта володіння до нового посесора), синтаксемою *с* + Род., зазвичай від особового

імені, названий попередній посесор, пов'язаний з одержувачем юридичною або моральною залежністю» [42, с. 98]. Зазначена синтаксема представлена в такому прислів'ї: *З голого, як з святого: не візьмеш нічого* (УПП: 21). У цьому прикладі також спостерігається переміщення форми *з голого* в позицію предикативно характеризуваного компонента у складі узагальнено-особового речення, що мало б перешкоджати розгляду її як топікового обмежувача. Однак вживання у препозиції субстантивованого прикметника *голий* призводить до актуалізації у нього ознакової семи, яка і перебирає на себе функцію обмеження справедливості судження. Про це, зокрема, говорить синонімічна відповідність наведеному прислів'ю складнопідрядного речення з підрядною частиною умови, в якій ознака *голий* переміщається в позицію присудка: *Якщо людина гола, з неї, як з святої, не візьмеш нічого*.

- Генератив. Ця синтаксема дає характеристику «особи, предмета за приналежністю до певної категорії, сукупності осіб, предметів» [42, с. 59]. Генератив зафіксовано в таких двох прислів'ях: *З рудих нема святих та й з чорних чортма добрих* (УПП: 158); *З сліпого, глухого, німого – найліпший чоловік* (УПП: 217). У наведених прикладах генеративи актуалізують свої ознакові семи, які при цьому одержують обмежувальні функції.
- Деструктив. Ця синтаксема пов'язана з позначенням «цілого предмета, порушеного або зруйнованого від'єднанням частини» [42, с. 77]. Препозитивний деструктив, зафіксований у прислів'ї *З ледачого вовка хоч шерсті клок* (УПП: 119), через входження до предикативної основи речення не розвиває функції обмеження сфери справедливості твердження, не одержує цієї функції й узгоджене означення.
- Об'єкт негативної дії. Ця синтаксемна роль форми родового відмінка з прийменником *з* у прислів'ях у препозиції зафіксована при дієслові *сміятися*: *З щирого серця ніхто не сміється* (УПП: 167); *З товариша не смійся, бо над собою заплачеш* (УПП: 284). Зв'язаність цієї синтаксеми з дієсловом *сміятися* перешкоджає розвитку в неї обмежувальних функцій. Однак у першому

прислів'ї роль обмежувача бере на себе означення *щирий*, про що свідчать синонімічна паралель: *Якщо серце щире, з нього ніхто не сміється*.

## 2.7. Синтаксеми форми *проти* + *родовий відмінок*

Препозитивні форми родового відмінка з прийменником *проти* (6 прикладів) у складі прислів'їв виражають три синтаксемні функції.

Перша представляє синтаксеми, які в «Синтаксичному словнику» Г. О. Золотової одержали позначення *директив 1*. Цю синтаксему охарактеризовано таким чином: «а) характеристика переміщення предмета відносно до напрямку руху (транспорту, пішохода, природних явищ): іти проти вітру, пливти проти течії, б) характеристика розташування предмета стосовно до напрямку руху» [42, с. 87]. В українських прислів'ях представлена лише перша підгрупа: *Проти вітру піском не посиплеш* (УПП: 307); *Проти води тяжко плисти* (УПП: 307); *Проти вітру попелом не кидай* (УПП: 258).

Друге синтаксемне значення позначимо як об'єкт супротивної дії: *Проти сили і віл не потягне* (УПП: 307); *Проти гори піском не сипати* (УПП: 307).

Нарешті, препозитивна форма родового з прийменником *проти* в прислів'ї *Проти вогню і камінь лютує* (УПП: 56) виступає як адресат-каузатор негативних емоцій (пор. [42, с. 90]).

Характерною рисою цих синтаксем є те, що в препозиції вони розвивають функцію позначення семантичного простору справедливості змісту предикативної основи прислів'їв. Про це свідчать і синонімічні зіставлення: *Піском не посиплеш, якщо це робити проти вітру; Тяжко плисти, якщо пливеш проти води; Якщо вітер проти, попелом не кидай; І віл не потягне, якщо він тягне проти сили; Піском не можна сипати, якщо це робиться проти гори; І камінь лютує, якщо його змушує до цього вогонь*.

## 2.8. Синтаксеми форми *у (в)* + *родовий відмінок*

Форми родового відмінка з прийменником *у (в)* в українській мові виконують широке коло синтаксемних функцій. Основна частина цих синтаксемних функцій фіксується і в препозитивному вживанні в 113 прислів'ях. Переважна більшість синтаксемних функцій родового відмінка з прийменником *у (в)* пов'язана з вираженням різноманітних відтінків посесивних відношень. О. В. Бондарко, характеризуючи категорію посесивності, зазначає: «Категорія посесивності – один з різновидів більш загальної семантичної категорії реляційності – включає декілька субкатегорій, в основі яких лежать відношення володіння, приналежності, партитивності тощо. Складність цієї категорії призводить до різних її тлумачень. Одні лінгвісти зводять семантику посесивності до значень притаманності, володіння, тоді як інші схиляються до розширеного розуміння цієї категорії як сполучного значення, що реалізується в поєднаннях найрізноманітнішої семантики (див. [Вольф 1977; Селіверстова 1983]). Так, Ф. Грубер включає в поняття посесивності будь-яке відношення між двома сутностями, більш щільне, ніж просто сумісність у просторі [Gruber 1976]. У подібних тлумаченнях поняття посесивності майже збігається з категорією-гіперонімом – реляційністю» [115, с. 100 - 101].

Як показує аналіз прислів'їв, у чистому, неускладненому, вигляді посесивна синтаксемна функція властива препозитивним формам родового з прийменником з порівняно нечасто. Слідом за О. В. Бондарком ми центром категорії посесивності вважаємо синтаксемні значення власне володіння (фактичного володіння). «При його реалізації, – зазначає О. В. Бондарко, – власник відзначений ознакою 'живий', вужче - 'особа', а об'єкт володіння виражений ім'ям конкретно-предметної семантики і відзначений ознаками 'неживий' і 'від'ємність' (дієслово є повнозначним і вказує на посесивне відношення, що зв'язує ці дві самотійні сутності). Можна припустити, що значення власне володіння є центральним для семантичної категорії посесивності в цілому» [115, с. 101 – 102]. Зазначені О. В. Бондарком ознаки, виходячи з фактичного матеріалу, було дещо розширено введенням до складу об'єктів володіння і тварин. У результаті до прислів'їв, де зафіксовано в

препозиції синтаксему суб'єкт володіння, було віднесено такі 7 прикладів: *У багатого й теля з телям, а в бідного одна корівка, та й та ялова* (УПП: 25); *У багатого багато грошей, а в бідного дітей* (УПП: 25); *У мене кожух волохатий, то буде мій зять багатий* (УПП: 200); *У нього грошей, як у жаби пір'я* (УПП: 349); *У гордого діда ніколи нема хліба* (УПП: 289); *У п'яниці нема нічого на полиці* (УПП: 319); *В баришника завжди свіжа копійка* (УПП: 352). У наведених пареміях спостерігаємо вираження думки про наявність в особі певних об'єктів володіння: *теля, корівка, гроші, кожух*, - або ж, навпаки, про відсутність об'єктів: *нема хліба, нема нічого*. Оскільки ознакою конструкцій зі значенням посесивності є їхня трикомпонентність, тобто синтаксеми посесора, об'єкта володіння, а також дієслова-присудка *бути* виступають облігаторними компонентами предикативної основи речення, формі родового відмінка із займенником з дуже важко набути ознак топіка. Це особливо наочно показують приклади з референтним суб'єктом володіння, вираженим займенником. Речення *У мене кожух волохатий; У нього грошей, як у жаби пір'я* не мають жодних ознак для інтерпретації форм *у мене, у нього* як засобів обмеження справедливості судження. Така можливість з'являється в прислів'ї *У гордого діда ніколи нема хліба*, у ньому обмежувальну топікову функцію перебирає на себе узгоджене означення, про що свідчить синонімічний зв'язок зі складнопідрядним реченням з підрядним умови: *Якщо дід гордий, у нього ніколи нема хліба*.

Такі ж властивості демонструють приклади з нереферентними іменами з яскравими ознаковими характеристиками. Вони, будучи компонентами предикативної основи, імпліцитно актуалізують ознакову сему, про що свідчать близькі синонімічні відповідники цих речень зі складнопідрядними з підрядними умови: *У багатого й теля з телям, а в бідного одна корівка, та й та ялова – Якщо людина багата, у неї й теля з телям, а якщо людина бідна, в неї одна корівка, та й та ялова; У п'яниці нема нічого на полиці – Якщо людина п'яниця, в неї нема нічого на полиці; В баришника завжди свіжа копійка – Якщо людина баришник, у неї завжди свіжа копійка*. Як видно з трансформацій, актуалізація

ознакової семи спостерігається як у субстантивованих прикметників, так і в іменників, утворених засобами суфіксації.

До синтаксеми суб'єкт володіння близькі різноманітні синтаксеми, які пов'язані з вираженням посесивних відношень у ширшому розумінні цього слова. Зокрема, до них, на думку О. В. Бондарка, «у конструкціях типу «у Х є Y» в позиції Y зустрічаються також імена інших семантичних груп (які не мають ознак 'неживий' і 'від'ємність' – М.П.), що призводить до реалізації в реченні інших значень, ніж власне володіння. Маються на увазі перш за все імена, що позначають: 1) частину тіла: *В молодості у нього були вуса; На правій щоці у неї (є) маленька родимка*; 2) особа: *У нього є брат; У тебе є друг?*; 3) опречечена якість, властивість, внутрішній стан Х-а: *У хлопчика є талант (смак); У мене лихоманка, запаморочення*; 4) імена подієвої семантики: *У нас збори; У сусідів нещастя*. У своїй більшості ці імена належать до того, що називають особистої сферою людини (див. [Bally 1926; Ivič 1962; 1970; Frei 1939; Филлмор 1981; Журина 1979]). З цією сферою пов'язано відношення невід'ємної приналежності» [115, с. 102]. Перелік синтаксемних функцій препозитивних форм родового відмінка з прийменником *з* у розглянутому матеріалі, що виражають відношення невід'ємної приналежності, можна продовжити.

Зокрема, серед таких синтаксем найпоширенішою групою у складі прислів'їв, є синтаксеми, названі нами як суб'єктний локус. Вони позначають певну особу, в межах проживання, перебування чи діяльності якої відбувається дія. Сюди ж включено синтаксеми, які називають простір (місце, приміщення, господарство), які перебувають у власності названої особи. У «Синтаксичному словнику» Г. О. Золотової ця синтаксема одержала назву *локатив 2 (посесивний)*, їй приписано тут функцію «позначення місця за ім'ям особи –господаря, власника (у його родині, у домі, у володіннях)» [42, с. 107]. Препозитивна синтаксема суб'єктний локус представлена в 26 прислів'ях: *У бідного біда скаче, а дитина їсти плаче* (УПП: 16); *У багатого і бики теляться* (УПП: 25); *У нероби завжди неврожай* (УПП: 79); *У доброго хазяїна і соломинка не пропаде* (УПП: 85); *У гарного господаря свиня господина, а в чорт батька зна якого і віл*



звалиться (УПП: 85); *У доброї господині і півень несесться* (УПП: 86); *У доброї господині нема ніколи по обіді* (УПП: 86); *У вмілого і долото рибу ловить* (УПП: 102); *У лінивого на полі кропива росте* (УПП: 112); *У ледачого пасічника і бджоли ледачі* (УПП: 113); *У лінивого і стріха тече, і піч не пече* (УПП: 114); *У лінивого що у дворі, те й на столі* (УПП: 114); *У семи пестунок дитина без очей* (УПП: 194); *У лінивої дочки брудні сорочки* (УПП: 195); *У вдови хліб готовий, та не кожному здоровий* (УПП: 197); *У вдовиці хліб на полиці* (УПП: 197); *У молодого лікаря горбатий цвинтар* (УПП: 215); *У вмілого і цвях голить, а в нього і бритва не хоче* (УПП: 225); *У дурного пастуха вся череда поздиха* (УПП: 254); *У людей шаг скаче, а в скупого руб плаче* (УПП: 298); *У нього в домі нічим собаки заманити* (УПП: 345); *У друга вода солодиша від вражого меду* (УПП: 331); *У нього і хата не вкрита, і спина не бита – треба б хоч шию намити* (УПП: 337); *У нас таких по сім за цибулю* (УПП: 259); *У нас грошей і свині не їдять* (УПП: 349); *У нас де крак, там козак, а де байрак, там і сто козаків* (УПП: 364). Як видно з наведених паремій, ситуації, прив'язані до простору суб'єкта, досить різноманітні. Це можуть бути прояви, суб'єктами яких є люди, тварини, рослини, предмети, абстрактні поняття.

Препозитивні синтаксеми суб'єктного локусу в наведених прикладах послідовно демонструють якості детермінанта, які полягають у тому, що цей член речення характеризує все речення в цілому. Унаслідок цієї властивості вона синтагматично може бути пов'язана з усіма членами речення. Пор.: *У багатого і бики теляться* – ***Бики у багатого теляться***; ***Бики теляться у багатого***; *У лінивого на полі кропива росте* – ***На полі у лінивого росте кропива***; ***Кропива у лінивого росте на полі***; ***На полі кропива росте у лінивого***. Це дає підстави зарахувати зазначену препозитивну синтаксему до розряду топіків – компонентів, що обмежують сферу справедливості судження.

Виняток становлять лише два приклади: *У нього в домі нічим собаки заманити*; *У нього і хата не вкрита, і спина не бита – треба б хоч шию намити*. Їх відмінність від усіх інших прикладів полягає в референтності суб'єкта локусу. Це створює перепони для витлумачення такого детермінанта як

топіка, адже суб'єкт тут не може розглядатися як пакування для певного повторюваного стану речей. Про це свідчить і неможливість перетворення цих речень у складнопідрядні з підрядною частиною мети: (?) *Якщо це він, то у нього в домі нічим собаки заманити; і хата не вкрита, і спина не бита*. Прислів'я ж *У нас таких по сім за цибулю; У нас грошей і свині не їдять; У нас де крак, там козак, а де байрак, там і сто козаків* через низьку означеність простору займенником *у нас*, то вони більше тяжіють до прикладів, в яких родовий суб'єктного локусу набуває ознак просторового обмеження справедливості судження. Про це свідчать і такі можливі трансформації зазначених прислів'їв: *Таких по сім за цибулю, якщо це у нас; Грошей і свині не їдять, якщо це у нас; Де крак, там козак, а де байрак, там і сто козаків, якщо це у нас*.

Уживання референтного детермінанта зумовлює й інтуїтивне відмежування наведених речень від типових прислів'їв, адже, якщо в першому з наведених прикладів стійке словосполучення *нічим собаки заманити* замінити, наприклад, на прислівник *бідно*, то одержане речення втрачає будь-які ознаки паремійних висловів: *У нього в домі бідно*. У другому прикладі елемент образності і парадоксальності приховується лише в дещо незвичному поєднанні ситуацій, які характеризують дім: *і хата не вкрита, і спина не бита*.

В інших прикладах суб'єкт локусу має нереферентне прочитання, позначаючи не конкретну особу, а типи людей, у сфері буття яких присутні певні ситуації. За формою позначення нереферентних суб'єктів локусу виділяються три групи: однослівні назви, які, у свою чергу, поділяються на дві групи, і двослівні, пов'язані з використанням іменника з означенням.

Серед однослівних позначень домінує використання субстантивованих прикметників. Лише в двох прикладах йдеться про простір, сформований суб'єктом **удова**: *У вдови хліб готовий, та не кожному здоровий; У вдовиці хліб на полиці*. Ці прислів'я можна співвіднести з такими складнопідрядними реченнями з підрядними умови: *Якщо жінка вдова, у неї хліб готовий, та не кожному здоровий; Якщо жінка вдовиця, в неї хліб на полиці*. Отже, тут

спостерігається актуалізація ознаки 'бути вдовою', яка образно поєднана в прислів'ї з ознакою 'хліб на полиці'.

Склад субстантивованих прикметників, як показує проаналізований матеріал, досить обмежений. У функції суб'єктного локусу спостерігаємо такі іменники: *бідний, багатий, вмілий, лінивий, ледачий*, - і раз ужито безафіксне утворення *нероба*. Усі ці іменники демонструють у препозитивній топіковій позиції здатність актуалізувати ознакову сему, яка і стає основним обмежувачем справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я. Це засвідчує і регулярна здатність таких суб'єктних компонентів висувати ознакову сему в позицію предиката. Наприклад: *У бідного біда скаче, а дитина їсти плаче* – *Якщо людина бідна, у неї біда скаче, а дитина їсти плаче; У багатого і бики теляться* - *Якщо людина багата, у неї і бики теляться; У вмілого і долото рибу ловить* – *Якщо людина вміла, у неї і долото рибу ловить*. Розгляд співвідношень предикатних ознак у наведених трансформаціях дозволяє зробити висновок, що ці ознаки поєднуються за певним правилом: добре сполучається з добрим, погане з поганим. Пор. з іншими кореляціями: *багатий* - *й теля з телям*; *бідний* - *корівка одна, та й та ялова*; *нероба* - *завжди неврожай*; *лінивий* - *на полі кропива росте, лінивий* - *і стріха тече, і піч не пече*; *лінивий* - *що у дворі, те й на столі*; *вмілий* - *і цвях голить*. Аналіз співвідношень підтверджує висловлене вище спостереження, хоча в передостанній кореляції ознака і не має достатньо яскравої негативності, яка властива слову *лінивий*.

Подібні відношення спостерігаються і в прислів'ях, у яких препозитивний суб'єктний локус має форму словосполучення. Наприклад: *У доброго хазяїна—Якщо господар добрий, то в нього і соломинка не пропаде*; *У гарного господаря свиня господина, а в чорт батька зна якого і віл звалиться* – *Якщо господар гарний, то у нього свиня господина, а якщо чорт батька який, то в нього і віл звалиться*; *У доброї господині і півень несеться* – *Якщо господиня добра, то у неї і півень несеться*; *У доброї господині нема ніколи по обіді* – *Якщо господиня добра, у неї нема ніколи по обіді*; *У молодого лікаря горбатий цвинтар* – *Якщо лікар молодий (=недосвідчений), у нього горбатий (з багатьма могилами)*

*цвинтар*. Використовуючи термінологію, яку було вжито У.Чейфом для обґрунтування поняття топік, можна зауважити, що наведені кореляції відбивають правило, що *добре* пакується в *добре*, а *погане* – в *погане*.

Наведене спостереження виявило своє розрізнявальне значення у відмежуванні топікових обмежувальних синтаксем, які визначають рамки реалізації змісту предикативного центру, від інших функцій суб'єктного локусу. Зокрема, це стосується паремії *У семи пестунок дитина без очей*, де співвідноситься позитивна ознака з ознакою негативною – *без очей*. Спроба трансформації цього прислів'я в складнопідрядне речення з підрядним умови виявляється некоректною: (?) *Якщо пестунок сім (=багато), то у них дитина без очей*. Адже велика кількість доглядальниць не може розглядатися як обмежувальна умова реалізації негативного наслідку. Це прислів'я повідомляє як раз про відсутність кореляції доброго і поганого (*Хоч пестунок сім, у них дитина без очей*), отже тут представлені не обмежувальні зв'язки препозитивної синтаксеми з предикативним центром, а відношення допустовості.

Досить поширеними в складі препозитивних форм родового відмінка з прийменником *у* є й інші синтаксемні функції суб'єкта невід'ємної приналежності. На відміну від суб'єкта локації ці синтаксеми не розвивають здатності позначати просторові характеристики. У залежності від характеру об'єкта невід'ємної приналежності в зібраному матеріалі можна вичленувати декілька різновидів синтаксем цієї групи.

Найпоширенішу групу складають прислів'я, в яких об'єкт невід'ємної приналежності позначає частини тіла (30 прикладів). Це такі прислів'я: *У багатого живіт росте, а у бідного – горб від роботи* (УПП: 25); *У багатой молодой горба не видно* (УПП: 25); *У ситого пелька без дна* (УПП: 29); *У куцого собаки не шукай хвоста, а у пройдисвіта добра* (УПП: 92); *У мисливця дим густий, та живіт пустий* (УПП: 102); *В багатой дівки горба не видно* (УПП: 154); *У ремісника золота рука* (УПП: 98); *У коваля руки чорні, а хліб білий* (УПП: 98); *У ледаря піч до спини пристала* (УПП: 113); *У лінивого руки не болять* (УПП: 114); *У вітчима чорт межи очима, а в мачухи – два* (УПП: 190); *У лихої*

*свекрухи і ззаду очі* (УПП: 199); *У баби язык, як у чорта хвіст, довгий* (УПП: 202); *У старого голова, як решето: багато було, та висіялося* (УПП: 210); *У невмілого руки не болять* (УПП: 225); *У нього язык у роті, а не в кишені* (УПП: 236); *У нього в голові ще «віють вітри, віють буйні»* (УПП: 247); *В дурня голова не полисіє* (УПП: 248); *У дурня голова ялова* (УПП: 254); *У нього в голові не всі дома* (УПП: 255); *У нього на голові густо, а в голові пусто* (УПП: 255); *У роззяви завжди рот розкритий* (УПП: 259); *У сердитого і коліна гострі* (УПП: 268); *У брехуна язык і до вух дістає* (УПП: 283); *У хвалька язык діє, а рука не вміє* (УПП: 291); *В нього те око бачить, на яке дають* (УПП: 300); *У п'яниці коли не очі сині, то спина в глині* (УПП: 319); *У п'яного кулаки дрова рубають, а як прокинеться, то й сокири не візьме* (УПП: 320); *У попа завжди долоня свербить* (УПП: 358). Наведені прислів'я демонструють приналежність до декількох структурних підгруп.

По-перше, у їхньому складі можна виділити декілька прикладів з референтним суб'єктом, вираженим займенником: *У нього в голові ще «віють вітри, віють буйні»*; *У нього в голові не всі дома*; *У нього на голові густо, а в голові пусто*; *В нього те око бачить, на яке дають*. Тут у перших трьох реченнях спостерігається фразеологізовані схеми, за допомогою яких здійснюється характеристика суб'єкта щодо його розумових здібностей, в останньому реченні відзначаємо метафоричну характеристику суб'єкта щодо його схильності до хабарництва. Референтність родового суб'єкта стає на перепоні до появи в нього функцій обмежувача сфери справедливості судження.

У прислів'ї *У ледаря ніч до спини пристала*, де вжито присудок у формі дієслова доконаного виду, можна констатувати нехарактерну для паремій налаштованість на позначення одиничної ситуації. Тому синтаксема *у ледаря* тут не може бути топіком, адже в реченні ми спостерігаємо не судження, а відбиття певної ситуації.

В усіх інших прикладах родовий суб'єкта зі значенням особи як цілого демонструє нереперентність, його відношення до позначень частин тіла можна охарактеризувати як відношення присвійності. Про це, зокрема, свідчить

можливість у багатьох випадках заміни родового з прийменником з на присвійний прикметник. Пор.: *У ремісника золота рука – Ремісника рука золота; У коваля руки чорні – Ковалеві руки чорні; У баби язик, як у чорта хвіст, довгий – Бабин язик, як у чорта хвіст, довгий; У попа завжди долоня свербить – Попова долоня завжди свербить*. Присвійність спостерігається й у випадках, коли суб'єктом цих відношень виступає не особа, а тварина: *У вола язик довгий, та говорити не вміє* (УПП: 236).

Відношення присвійності сприяють закріпленню прислівного зв'язку форми родового відмінка з називним, що позначає певну частину тіла. Це перешкоджає розвитку зв'язків форми родового відмінка зі всією предикативною основою, а тому в наведених прикладах вона не може характеризуватися як обмежувальний топик чи детермінант. Лише в деяких випадках, наприклад, якщо позначення частини тіла не є об'єктом присвійних відношень, можна говорити про появу в родового функції обмежувального топика: *У вітчима чорт межи очима, а в мачухи – два – Якщо це вітчим, то в нього чорт межи очима, а якщо це мачуха, то в неї – два*.

У разі використання у формі родового відмінка субстантивованих прикметників, або ж іменників з яскраво вираженим означальним складником з'являються умови для семантичної актуалізації ознакової семи, її взаємодії з предикативною основою прислів'я. Про це говорять регулярні зв'язки з складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Пор.: *У багатого живіт росте, а у бідного – горб від роботи – Якщо людина багата, у неї живіт росте, а якщо бідна - горб від роботи; У ситого пелька без дна – Якщо людина сита, у неї пелька без дна*. Ще прозоріше виявляється переміщення в позицію топика означень при формах суб'єкта-носія особових ознак. Пор.: *У багатой молодой горба не видно – Якщо молода багата, у неї горба не видно; У лихої свекрухи і ззаду очі – Якщо свекруха лиха, у неї і ззаду очі*.

Посесивний суб'єкт родинних відношень представляють такі 7 паремії: *У добрих батьків добрі й діти* (УПП: 189); *У нього сини – як качани* (УПП: 195); *У мене зять – як у кого н'ять* (УПП: 200); *У сови погані совенята, а все їй*

*найкращі* (УПП: 311); *У старого жінка молода – велика біда* (УПП: 210); *У доброго мужа жона як ружа, а у проклятого – як у чорта рогатого* (УПП: 185); *У доброго чоловіка жона як ружа* (УПП: 185). Як і в щойно розглянутій синтаксемі, розвиток топікових обмежувальних функцій тут також зумовлений нереферентністю й «ознаковістю», представленою означенням при синтаксемі. Пор.: *Якщо батьки добрі, у них добрі діти*; ); *У доброго мужа жона як ружа, а у проклятого – як у чорта рогатого – Якщо муж добрий, у нього жона як ружа, а якщо проклятий, то в нього - як у чорта рогатого*; *У мене зять – як у кого п'ять – (?) Якщо у мене, то зять – як у кого п'ять*. У певних умовах, наприклад, у реченні *У старого жінка молода – велика біда* посесивний суб'єкт родинних відношень через входження в групу підмета, незважаючи на відприкметникове походження, не розвиває властивостей топіка.

Посесивний суб'єкт-носій якості, властивості, внутрішнього стану реєструється в таких 15-ти прислів'ях: *У ведмедя десять пісень і все про мед* (УПП: 60); *У Федорки різні одговорки: то ноги болять, як йти треба жать, то в попереці колька, коли йде прополка, а як треба їсти, то й зуби не болять* (УПП: 112); *У нього совісті, як у шолудивого волосся* (УПП: 274); *У свині своя звичка: як не в реп'яхах та в просі, то в болоті* (УПП: 275); *У нього стільки правди, як у кози хвоста* (УПП: 192, 278); *У п'яного – вчинки, у тверезого – думка* (УПП: 319); *У вдови – два норози, а у вдівця – нема кінця* (УПП: 197); *У його розуму, як у кози хвоста* (УПП: 246); *У його й умцю за дурну вівцю* (УПП: 246); *У нього ума палата, та грошей малувато* (УПП: 246); *У нього не всі дома – поїхали по курай* (УПП: 255); *У нього сумління, як заїзна корчма* (УПП: 274); *У вдови виплакана доля* (УПП: 197); *У кожного діда своя біда* (УПП: 204); *У куцого собаки не шукай хвоста, а у пройдисвіта добра* (УПП: 92).

Особливістю наведеної групи є те, що в переважній більшості прикладів через референтність суб'єкт пов'язаний прислівно лише з іменниками в називному або родовому відмінках і не стає посесивним суб'єктом стосовно денотата предикативної основи прислів'я. У ряді прикладів родовий суб'єктаносія якості, властивості, внутрішнього стану виступає компонентом

предикативної основи. Наприклад: *У нього ума палата; У нього не всі дома; У кожного діда своя біда*. Топікова функція спостерігається в цих синтаксем лише в таких прислів'ях: *У п'яного – вчинки, у тверезого – думка; У вдови – два норови, а у вдівця – нема кінця; У вдови виплакана доля*.

Посесивний суб'єкт присвійних відношень можна виділити в таких чотирьох прислів'ях: *У попа здачі, як у шевця остачі* (УПП: 358); *У попа крам – пекло й рай, що хочеш, те й вибирай* (УПП: 358); *У зайця стільки стежок, як у клубку ниток* (УПП: 62); *У корови молоко на язиці* (УПП: 89). Усі наведені прислів'я допускають зближення з реченнями, в яких формі родового з прийменником з відповідає присвійний прикметник. Пор.: *Попівські здачі, як у шевця остачі; Заячих стільки стежок, як у клубку ниток*.

У складі прислів'їв у препозиції форми родового відмінка з прийменником з можуть виступати й у функції суб'єкта-учасника подій (8 прикладів): *У бідного щодня піст* (УПП: 16, 360); *В убогого все по обіді* (УПП: 18); *У голодного все на умі обід, а в ситого – гуляня* (УПП: 44); *У лінивої Хими свято щоднини* (УПП: 114); *У лінивого на тиждень дві неділі* (УПП: 114); *У доброго коня недовгі верстви* (УПП: 89); *В скупого чим більше грошей, тим більше горя* (УПП: 297); *У скупого завжди по обіді* (УПП: 298). Ця синтаксемна функція досить близька до тієї, що її виконують деякі форми родового відмінка з прийменником *для*, яким приписано функцію суб'єкта оцінки і суб'єкта характеристики і яким властива суміжність з авторизаційними синтаксемами. Синтаксему *суб'єкт оцінки* і *суб'єкт характеристики* об'єднує з синтаксемою *авторизатор* те, що «давальний суб'єкта тут не просто називає автора твердження, але й позначає особу, «занурену» в оцінювану або характеризовану ситуацію, оскільки ситуація перебуває в суб'єктному просторі денотата, позначеного давальним суб'єкта». Про подібність функцій родового відмінка з прийменниками *у* і *для* свідчать і можливості синонімічного перетворення щойно наведених прислів'їв: *Для бідного щодня піст; Для убогого все по обіді*.

Усі препозитивні синтаксеми суб'єкта-учасника подій, незважаючи на наявність у їхньому складі окремих семантичних підгруп, мають здатність



обмежувати справедливість тверджень, здійснюваних у предикативній основі. Так, наприклад, думка *Щодня піст* втрачає ознаки парадоксальності, поєднуючись з уточненням *якщо це стосується бідного*, вислів *У голодного все на умі обід, а в ситого – гульня* набуває осмисленості завдяки суб'єктним синтаксемам, які визначають, для кого *на умі обід, гульня* (*Якщо людина голодна, у неї все на умі обід, а якщо сита – гульня*), паремія *Для лінивої Хими свято щоднини* знаходить пояснення в синонімічному складнопідрядному реченні з підрядним умови *Свято щоднини, якщо це стосується лінивої Хими*, таку ж трансформацію допускає і прислів'я *Для доброго коня недовгі верстви*.

До сфери посесивних відношень належать і відношення, що містять прислів'я *У старця у торбі не поживишся* (УПП: 23); *У поганого хазяїна й колесо з воза украдуть* (УПП: 85); *У ледачого і чоботи з ніг вкрадуть* (УПП: 113); *У сусіда розуму не позичиш* (УПП: 246); *У злодія не вкрадеши* (УПП: 302). Препозитивний родовий у них виступає в синтаксемній функції суб'єкта-власника відчужуваного об'єкта. Як зазначає Г. О. Золотова, в російській мові синтаксема *суб'єкт-власник відчужуваного об'єкта* спостерігається в рамках дієслівних сполучень з дієсловами *брать, взять, просить, отнять, выманить, отбить, украсть* тощо [42, с. 113].

Розгляд здатності переміщення синтаксеми *суб'єкт-власник відчужуваного об'єкта* у позицію обмежувача справедливості судження, вираженого предикативною основою, показує, що вона спостерігається лише в двох прислів'ях: *У поганого хазяїна й колесо з воза украдуть; У ледачого і чоботи з ніг вкрадуть*. У них актуалізується ознака суб'єкта-власника, яка стає умовою реалізації можливої дії з відчуження об'єкта: *Якщо хазяїн поганий, у нього й колесо з воза украдуть; Якщо людина ледача, у неї і чоботи з ніг вкрадуть*. У всіх інших прислів'ях суб'єкт-власник відчужуваного об'єкта не одержує функцій обмежувача рамок справедливості судження. Причина цього полягає в тому, що в першому і третьому прислів'ях ця синтаксема може бути витлумачена як облігаторний компонент предикативної основи узагальнено-особових речень (*У старця не поживишся; У злодія не вкрадеши*), без якого речення втрачає

комунікативну завершеність (*?Не поживишся; ?Не вкрадеш*). У другому ж реченні, де на роль облігаторного компонента претендує відчужуваний об'єкт (*Совісті не позичиш*) суб'єкт-власник відчужуваного об'єкта демонструє тяжіння до прислівної позиції. Про це, зокрема, свідчить синонімічне співвіднесення цієї форми з присвійним прикметником: *У сусіда розуму не позичиш – Сусідського розуму не позичиш*.

Препозитивний родовий з прийменником *у* в українських прислів'ях виступає і в синтаксемній функції авторизатора, позначаючи суб'єкта відтворення дійсності. Ця функція представлена в таких трьох прислів'ях: *У брехуна сім п'ятниць на тиждень* (УПП: 283); *У п'яниці сім п'ятниць на тиждень* (УПП: 319); *У сильного завжди безсильний винен* (УПП: 307). В усіх них авторизатор виступає засобом обмеження рамок справедливості суджень: вони відбивають бачення світу лише певним типом людей. Це підтверджують і синонімічні паралелі: *Сім п'ятниць на тиждень, якщо маєш справу з брехуном, п'яницею; Завжди безсильний винен – так вважає сильний*.

У чотирьох прислів'ях форма препозитивного родового з прийменником *з* належить до синтаксем, які Г. О. Золотова відносить до синтаксем з подвійним значенням – «адресата каузувального звертання й каузованого суб'єкта дії, вираженого при дієсловах *просити, вимагати*» [42, с. 113]: *У хворого здоров'я питають* (УПП: 213); *У скупого серед зими льоду не випросиш* (УПП: 297); *У попа здачі, а в кравця остачі не питай* (УПП: 357); *У нього не розживешся і серед зими льоду* (УПП: 299). У разі нереферентності адресата він актуалізує ознакову семантику, яка і виступає засобом обмеження зони справедливості змісту предикативної основи: *Якщо людина скупа, у неї серед зими льоду не випросиш; Якщо це піп, у нього здачі не питай, а якщо це кравець, то в нього не питай остачі*. Перше з наведених прислів'їв є засобом іронічної характеристики ситуації, яка зумовлена спиранням на вихідне судження *У хворого здоров'я не питають*, в якому синтаксема *у хворого*, є засобом позначення меж справедливості судження: *Якщо людина хвора, у неї здоров'я не питають*.

Завершуючи розгляд прислів'їв з препозитивною формою родового з прийменником *у*, виділимо лише три приклади, які не відповідають базовій характеристиці посесивних синтаксем – «власник відзначений ознакою 'живий', вужче – 'особа'» [115, с. 101]: *У заздрості на все великі очі* (УПП: 298); *У страху великі очі* (УПП: 311); *В грошей очей нема* (УПП: 347). Тут абстрактні іменники демонструють ті ж властивості, що і назви суб'єкта у відношенні до частин тіла. Відповідно ці синтаксеми також розвивають топікові обмежувальні функції: *Якщо це заздрість, у неї на все великі очі, Якщо це страх, у нього великі очі; Якщо це гроші, у них очей нема.*

### Висновки до розділу

1. У складі прислів'їв у препозиції використовуються форми родового безприйменникового відмінка, а також форми з прийменниками *без, від, для, до, з, проти, у (в)*.
2. Синтаксемний репертуар цих форм виявляється меншим за їх потенційні синтаксемні можливості в мові.
3. Синтаксемні властивості форм родового відмінка накладають відбиток на можливості розвитку в них обмежувальних функцій. Поява обмежувальних функцій може також залежати від синтаксичної функції форми родового, його синтагматики і лексико-семантичних властивостей словоформи.
4. Препозитивні форми родового безприйменникового відмінка у складі прислів'їв демонструє належність до таких синтаксем: суб'єкт-носій предикативної квалітативної ознаки, об'єкт (ці дві синтаксеми є найпродуктивнішими), родовий посесивний (або, за іншою термінологією, родовий приналежності), суб'єкт-каузатор, об'єкт-каузатор, родовий кількісний. Суб'єкт-носій предикативної квалітативної ознаки фіксується в односкладних реченнях, у яких ця синтаксема включається як семантично облігаторний компонент до складу схеми, що перешкоджає перетворенню її в обмежувальний компонент. Однак у переважній більшості прислів'їв вона

виступає допоміжним компонентом для введення атрибутивних обмежувачів – узгоджених означень - або ж атрибутивних сем, що виділяються при актуалізації субстантивованих прикметників. Таку допоміжну функцію позначаємо як трансмісійну, відповідно трансмісійно-синтаксичну і трансмісійну лексико-семантичну, а синтаксему, що виконує таку функцію, - трансмітером. Така ж допоміжна роль щодо обмеження сфери справедливості судження спостерігається й в інших виділених препозитивних синтаксем родового безприйменникового відмінка.

5. Препозитивна форма родового з прийменником *без* у складі прислів'їв послідовно виконує лише одну синтаксемну функцію – зумовлювальної відсутності. Семантика цієї синтаксеми сприяє набуттю нею в складі прислів'їв обмежувальних топікових функцій, що спостерігаємо в 78%. У 22% прикладів з препозитивною формою родового з прийменником *без* цьому перешкоджає входження форми до складу предикативної основи прислів'я.
6. З 19 потенційно можливих в українській мові синтаксем на базі родового відмінка з прийменником *від* у препозиції в прислів'ях фіксуємо такі синтаксеми: каузатив (зовнішній або внутрішній), потенсив, дименсив локативний, опосередкований суб'єкт неактуальної дії, суб'єкт-джерело походження кого- або чого-небудь. Семантика цих синтаксем перешкоджає розвитку в них обмежувальних функцій, вони в складі прислів'їв можуть бути лише трансмітерами.
7. Основна частина синтаксемних функцій форми родового відмінка з прийменником *для* представлена в препозитивному вживанні в прислів'ях. Тут фіксуємо такі синтаксеми: авторизатор, суб'єкт оцінки і суб'єкт характеристики, дестинатив, критерій оцінки, фінітив. Авторизатори і критерії оцінки налаштовані на набуття функцій обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я. Інші синтаксеми можуть виступати лише трансмітерами в передачі обмеження.

8. Препозитивні форми родового відмінка з прийменником **до** представляють такі синтаксеми: директив, темпоратив, адресат, об'єкт, деліберат заклику. З поміж них виразні обмежувальні функції має лише деліберат заклику, а також більшість різновидів темпоративів. Директиви, адресати і об'єкти через свою семантику можуть виступати лише трансмітерами обмеження.
9. Препозитивні форми родового відмінка з прийменником **з** у складі прислів'їв демонструють досить широкий репертуар синтаксемних функцій, вони формують такі синтаксеми: директив, генетив, суб'єкт-носіїв потенційної ознаки, каузатив, фабрикатив, синтаксема способу виконання дії, опосередкований суб'єкт потенційної дії, попередній посесор, генератив, деструктив, об'єкт негативної дії. Ці синтаксеми переважно виступають трансмітерами в передачі обмеження.
10. Препозитивні форми родового відмінка з прийменником **проти** демонструють у складі прислів'їв три синтаксемні функції, виступаючи директивом 1, об'єктом супротивної дії, адресатом-каузатором негативних емоцій. Ці синтаксеми в препозиції розвивають функцію обмеження семантичного простору справедливості змісту предикативної основи прислів'їв.
11. Переважна більшість синтаксем родового відмінка з прийменником **у** (в) виражає різноманітні відтінки посесивних відношень. Серед них домінують синтаксеми, названі нами як суб'єктний локус. Вони послідовно обмежують сферу справедливості судження. Досить поширеними є й синтаксеми суб'єкта невід'ємної приналежності і суб'єкта-носія якості, властивості, внутрішнього стану. Ці синтаксеми переважно виступають лише як трансмітери обмеження сфери справедливості судження. Усі препозитивні синтаксеми суб'єкта-учасника подій, авторизатора мають здатність обмежувати справедливість тверджень, здійснюваних у предикативній основі. Синтаксема з подвійним значенням – «адресата каузувального звертання й каузованого суб'єкта дії, вираженого при дієсловах просити, вимагати» переважно є трансмітерами обмежень.

### РОЗДІЛ 3. СИНТАКСЕМИ ДАВАЛЬНОГО ВІДМІНКА

Аналіз прислів'їв засвідчує, що в їхньому складі присутня досить велика група одиниць з препозитивними синтаксемами, утвореними на базі іменників і займенників у давальному відмінку – 138 прикладів.

Спостереження над семантикою форм давального показує наявність у них однієї спільної риси. Усі вони, за образним висловом Х. Брінкманна, який досліджував датив німецької мови, виступають «заброньованими за особистістю» [145, с. 441-454]. Як зазначав Ч. Філмор, «датив (D) - відмінок, живої істоти, якої торкнулася дія, виражена дієсловом» [126, с. 406]. Ця риса давального традиційно відзначається і на матеріалі української мови, що й спричинило широке використання терміна давальний особи. Зокрема, І. Р. Вихованець зазначає: «Ядро іменникової лексики у давального формується з назв істот (переважно людей)» [29, с. 107]. Ця ж думка, можливо в дещо категоричнішій формі, представлена і в «Граматичі української мови», де читаємо: «Лексичне наповнення відмінкових форм (давального – М. Паук) передбачає обов'язкову номінацію осіб, в інтересах яких відбувається дія. Відхід від номінації осіб можливий лише за умови метафоризації, персоніфікації понять» [28, с. 28].

Про абсолютне переважання назв істот у сфері використання давального безприменникового свідчать також дослідження чеської, російської і німецької мов [5; 136].

У поглядах на семантико-синтаксичне призначення форм давального в українській мові також спостерігаємо багато спільних моментів. У більшості випадків вони впливають з результатів, викладених О. С. Мельничуком [65], який на основі надзвичайно багатого історичного матеріалу, у тому числі фактів, поданих у праці Є. К. Тимченка «Номінатив і датив в українській мові» [120], із залученням праць про найдавніші функції давального відмінка в індоєвропейських мовах окреслив тенденції розвитку цієї форми, а також виділив її основні сучасні функції.

Підсумовуючи результати розгляду функцій давального безприйменникового, І. Р. Вихованець зазначає, що «специфіку українського давального відмінка становить його вузька продуктивна лексична база – назви осіб, що робить його семантико-синтаксичні функції компактними, згрупованими навколо основної функції адресата ... В українській мові чітко виділяються такі угруповання давального відмінка, як давальний адресата (первинна функція), давальний суб'єкта (вторинна функція), давальний об'єкта (вторинна функція)» [29, с. 120].

Поділяючи цю думку, не можемо не зазначити дискусійності положення про вторинність і похідність функції давального суб'єкта. Речення типу *Йому весело*, в яких фіксується давальний суб'єкта, відбивають прадавній спосіб будови речень в українській мові, а тому, очевидно, є певним перебільшенням вважати їх трансформаційно пов'язаними з реченнями класичної будови типу *Він веселий*, а форму давального, відповідно, розглядати як вторинну трансформаційну реалізацію функції називного відмінка. На нашу думку, у формі давального відмінка співіснують три типи синтаксемних функцій: суб'єктна, об'єктна й адресатна.

Слід наголосити і на тому, що адресатну функцію можна вважати суміжною з об'єктною. Цей висновок базується на даних історії мови. Адже як, наприклад, зазначає О. С. Мельничук, об'єктний тип показує досить розгалужену систему різновидів значень, які, в своїй основі, групуються навколо основного і типового для давального відмінка значення, виділеного ним у давньоруській мові. Як зазначає О. С. Мельничук, це був «різновид значення, який виявляється при оформленні назв об'єктів, що виступають як безпосередньо заінтересовані сторони при даній переважно перехідній дії, прямий об'єкт (зрідка суб'єкт) якої адресується об'єктові, вираженому в формі давального відмінка. Давальний відмінок з цим різновидом значення, який може бути названим в л а с н е д а в а л ь н и м, оформляв ... назви об'єктів, синтаксично залежні від дієслів дати, платити, мстити, нести, оставити, поручити, яти, искати, нальзти, просити, помогати, служити, творити, готовити, (по)казати, мълвити, обѣщати(ся), велѣти

і т. п., причому основне місце в цій групі дієслів займали різні форми дієслова дати» [65, с. 262]. Не важко помітити, що ця сполучуваність характеризує адресатні синтаксеми в сучасній українській мові.

Розглянемо функції препозитивного давального відмінка в прислів'ях.

Незважаючи на те, що в переважній більшості описів відмінкової системи української мови представлена думка, що значення адресатності є центральною, первинною, вихідною зоною значення давального, розгляд українських паремій засвідчує, що в препозиції воно, хоч і фіксується, але за частотністю не належить до найпродуктивніших. Адресатне значення тут можна виділити лише в 14 прислів'ях, вміщених у збірці «Українські прислів'я і приказки». З них у п'яти випадках давальний адресата фіксується при донативних дієсловах, яким у «Синтаксичному словникові» Г. О. Золотової приписано властивість позначати дії, «пов'язані зі зміною посесивних відношень – передаванням, врученням предмета» [42, с. 430]: *Багатому і чорт гроші носить* (УПП: 24); *Багатому і чорт яйця несе, а вбогому і курка не хоче* (УПП: 24); *Багачеві вітер гроші несе, а бідному очі половою засипає* (УПП: 24); *Здоровому все на здоров'я йде* (УПП: 211); *Дурному огню в руки не давай* (УПП: 251). У наведених прислів'ях спостерігаємо семантичну структуру *адресат-одержувач – дієслово на позначення дії, що спрямована на передавання предмета – предмет, що підлягає передаванню*. Предмет передавання позначають або форма прямого об'єкта, або, рідше, підмет, як показує четвертий приклад.

У чотирьох випадках давальний є адресатом самих дій: *Умному тільки кивни – вже й догадається, а дурня й по спині потягни – все одно дурень* (УПП: 246); *Злому добра не роби, бо не подякує* (УПП: 266); *Лукавому і сонце світить лукаво* (УПП: 289); *Розумному сину не збирай – сам наживе, а дурному не зоставляй – усе проживе* (УПП: 195). У двох прислів'ях предмет виступає не об'єктом передачі, а засобом інформування: *Дурному покажи палець – і він буде сміятись* (УПП: 250); *Битому собаці кия не показуй* (УПП: 310). У перших чотирьох прислів'ях виділяємо синтаксему адресат впливу, сприяння, а в двох останніх – синтаксему адресат-одержувач інформації.



Нарешті, у п'яти прислів'ях зафіксовано синтаксему адресат призначення предмета: *Багатому – пшениця, а вбогому – полова* (УПП: 24); *Старому подушечки, а молодому ігрушечки* (УПП: 210); *Дурному сміх, а розумному сльози* (УПП: 252); *Вільному воля, п'яному – рай* (УПП: 318); *Вченому світ, а невченому тьма* (УПП: 238). Як видно з наведеного матеріалу, давальний тут виступає компонентом присудка і може експлікувати своє значення в конструкціях типу *Пшениця призначена багатому*.

Узагальнюючи спостереження над препозитивними адресатними синтаксемами, слід констатувати, що в усіх прислів'ях ці синтаксеми мають нереферентне прочитання, тобто позначають деяку узагальнену особу. Іншою ознакою адресата є наявність при ньому облігаторних атрибутивних компонентів, які служать засобом його конкретизації. Ці компоненти можуть бути узгодженими означеннями, як у прислів'ї *Битому собаці кия не показуй*. Препозиція означення призводить до актуалізації ознаки. Вона перетворюється в умову реалізації дії, позначеної присудком: *Якщо собака битий, йому кия не показуй*. Саме формування причинно-наслідкових зв'язків між двома характеристиками адресатної синтаксеми *битий – кия не показуй* і є джерелом образності й афористичності прислів'я. Спроба пропустити означення призводить до різкої зміни змісту речення, до втрати ним афористичності: *Собаці кия не показуй*. Наведене речення набуває ознак не паремії, а певної інструкції чи поради.

Однак, як наочно свідчать наведені вище прислів'я, атрибутивний актуалізований компонент у них переважно є елементом лексичного значення адресата, який, як правило, передають субстантивовані прикметники (*бідний, багатий, старий, здоровий, злий* тощо), рідше відприкметникові іменники (*багач*). У препозиції адресат на семантичному рівні виразно виявляє здатність до своєрідної десубстантивації. Пор.: *Багатому і чорт гроші носить - Якщо людина багата, їй (такій людині) і чорт гроші носить*. У наведеній трансформації, як і у випадку з адресатом, вираженням словосполученням прикметник + іменник, відбито факт встановлення причинно-наслідкових

зв'язків між атрибутивною семою субстантивованого прикметника й ознаками, що містить предикативний центр.

Врахування послідовної реалізації при розглянутих адресатних синтаксемах актуалізованої атрибутивної семантики, входження її у семантику адресата вимагає термінологічного позначення таких адресатних синтаксем. В якості робочої назви будемо вживати позначення *атрибутивно маркований адресат*. Оскільки ж безпосереднім обмежувачем сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою, виступає атрибут при адресаті, будемо характеризувати функцію адресата як трансмісійно-синтаксичну (у випадках словосполучень іменник – узгоджене означення) і трансмісійну лексико-семантичну (для випадків використання субстантивованих прикметників), а саму адресатну синтаксему, що виконує таку функцію, – трансмітером.

Основний масив прислів'їв з препозитивним давальним (111 прикладів) припадає на прислів'я, в яких реалізовано суб'єктні значення. Форми давального з суб'єктними функціями демонструють багатство і різноманітність синтаксемного репертуару, а також високу частотність вживання.

У складі суб'єктних синтаксем, які формує в прислів'ях препозитивний давальний, виділяємо ряд підгруп, виокремлення їх певним чином збігається з рубрикаціями інших дослідників. Наприклад, Х. Брінкманн у «сфері особистого», що становить, на його думку, основу значень давального відмінка в німецькій мові, вичленовує п'ять різновидів: 1) у центрі поміщається особистість з її внутрішнім світом; 2) особистість в зовнішньому світі, тобто навколо особистості відбуваються процеси, до яких вона зобов'язана висловити своє ставлення; 3) ставлення особистості до інших осіб, стосунків між людьми; 4) обмін чому-небудь, що полягає в процесах «давати» і «брати»; 5) особистість як істота вищої організації серед собі подібних, пізнання світу людиною [145, с. 104]. П'ятикомпонентне членування давального проводить і Й. Ф. Андерш, виділяючи давальний обмеження, давальний носія стану, давальний призначення, давальний афективний, давальний приналежності [5, с. 6].

У складі українських паремій досить чітко виділяється група, в якій препозицію займають суб'єктні синтаксеми, орієнтовані на розкриття внутрішнього світу людини. Позначимо таку синтаксему як суб'єкт стану або ж експерієнсив. У залежності від способу вираження предикатної ознаки стану можна виділити дві підгрупи в реалізації значення стану формами давального відмінка. Найбільшу групу за кількістю прикладів і за числом використовуваних типів предикатів складають прислів'я з недієслівними предикатами стану (10 прикладів). До них належать такі паремії з препозитивним суб'єктом стану: *Голому і на сні мулько* (УПП: 20); *Безрідному бурлаці, як собаці* (УПП: 21); *Багатому і в пеклі добре* (УПП: 24); *Голодному не до танцю* (УПП: 44); *Мерзлякуватому й на печі холодно* (УПП: 58); *Лінивому все ніколи: вранці росяно, в обід жарко, а ввечері кусаються комарі* (УПП: 114); *Доброму скрізь добре* (УПП: 263); *Злому всюди зле* (УПП: 266). Іноді серед цих синтаксем фіксуються синтаксеми каузованого стану, якщо в прислів'ї з'являється синтаксема-каузатив стану. Наприклад: *Дурному не скучно самому: сидить та й регочеться* (УПП: 251); *Молодому брехати соромно, а старому не потрібно* (УПП: 282).

Інша, менша, група пов'язана з прислів'ями, в яких вживається суб'єкт мимовільного процесу-стану, вираженого дієсловами на –ся в 3-й особі однини. У зібраному матеріалі зафіксовано 3 прислів'я цього різновиду: *Багачеві ведеться, бо йому й півень несеться* (УПП: 24); *Щасливому й на соломі добре спиться* (УПП: 48); *Дурному удасться, розумному ж тряся* (УПП: 252).

До зазначеної групи близька група з 9 прислів'їв, у яких вжито суб'єктні синтаксеми мимовільного відтворення образу предметів і явищ навколишньої дійсності, виражених іменником у називному відмінку: *Голодному усе хліб сниться, як цигану сало* (УПП: 44); *Щасливому і в сні щастя сниться* (УПП: 48); *Здоровому здається, що ніколи не захворіє* (УПП: 21); *Дурному дурне і сниться* (УПП: 251); *Голодному на умі хліб, а п'яному – хміль* (УПП: 318); *Голодному здається кожен хліб за булку* (УПП: 319); *П'яному море по коліна, а калюжа морем здається* (УПП: 319); *П'яному на кожному кроці поворот* (УПП: 319);

*П'яному світ – як банка, а люди – як мухи* (УПП: 319). Особливість давального мимовільного відтворення від попередніх груп полягає у його більшій «оберненості» до зовнішньої дійсності (пор. 1 пункт у класифікації Х. Брінкманна з пунктами 2 і 3).

Ще виразніше налаштованість особистості на в зовнішній світ, на процеси, «до яких вона зобов'язана висловити своє ставлення» [145, с. 104], демонструє використання суб'єктних синтаксем емоційного або емоційно-оцінного відношення, названого дієсловом, прикметником або стійким словосполученням, до предмета або явища, позначеного іменником у називному відмінку. Таких прикладів зафіксовано 5: *Голому розбій не страшний* (УПП: 21); *Йому й муха на заваді* (УПП: 271); *Йому і світ клином зійшовся* (УПП: 41); *Лінивому все тяжко* (УПП: 114); *Хворому нічого не мило* (УПП: 213). Як видно з наведених прикладів давальний у цих прислів'ях є не відстороненим від оцінюваних ситуацій суб'єктом емоційно-оцінного відношення. Він, як зазначає О. С. Мельничук, «оформляє назви об'єктів (учений спирається у використанні терміна об'єкт на синтаксичну роль давального безприйменникового на відміну від нашого підходу, за яким ця форма характеризується за семантичною функцією у реченні, що й призводить до її кваліфікації як суб'єкта – М. Паук), у сфері сприймання чи в сфері інтересів яких відбувається певна дія або має місце певний стан чи відношення. Замість застосовуваних до таких значень давального відмінка термінів *dativus commodi* (тобто «давальний вигоди» і «давальний невигоди»), які охоплюють значення давального відмінка в усіх відповідних конструкціях далеко не повно, більш доцільно назвати весь цей різновид значення давального відмінка *давальним центральним об'єктом*. Однією з характерних особливостей конструкцій з давальним центральним об'єктом є те, що суб'єкт дії або стану, які мають місце в сфері інтересів об'єкта, оформленого давальним відмінком, залишається, як правило, на задньому плані, в результаті чого об'єкт у формі давального відмінка набуває смислової ролі в реченні, близької до реального суб'єкта» [65, с. 270].

Як свідчить фактичний матеріал, у рамках зазначеної групи, названої О. С. Мельничуком, який спирався на синтаксичні критерії в номінації, давальним центрального об'єкта, крім уже виділених синтаксем емоційного й емоційно-оцінного відношення можна виділити ще один близький ним різновид суб'єктних синтаксем – синтаксеми суб'єкта оцінки і суб'єкта характеристики. Їх об'єднує те, що давальний суб'єкта тут виступає «зануреним» в оцінювану або характеризовану ситуацію оскільки ситуація перебуває в суб'єктному просторі денотата, позначеного давальним суб'єкта. Ці синтаксеми представлено в таких 23 пареміях: *Голодному завжди полудне* (УПП: 44); *Йому щодня неділя* (УПП: 68); *Лінивому щодень свято* (УПП: 114); *Голодному і вівсяник добрий* (УПП: 44); *Голодному і хрущ м'ясо* (УПП: 44); *Голодному і опеньки м'ясо* (УПП: 44); *Голодному псові і муха добра* (УПП: 44); *Одинокому дорога дуже довга* (УПП: 95); *Щасливому світ милий і весела нічка* (УПП: 44); *Старому брехати – не ціпом махати* (УПП: 210); *Старому піч, як малому колиска* (УПП: 210); *Хворому і мед гіркий* (УПП: 213); *Щирому серцю і чужа біль колька* (УПП: 264); *Злому все недогода* (УПП: 68); *П'яному кожна дорога слизька і довга* (УПП: 319); *Багатому і в будень свято, а вбогому і на Великдень піст* (УПП: 24); *Голодному ситий не товариш* (УПП: 44); *Норовистому коневі і майдан тісний* (УПП: 89, 297); *Ледачому і нитку перервати важко* (УПП: 113); *Лінивому і на печі щастя* (УПП: 113); *Старому женитися і ніч коротка* (УПП: 210); *Дурному і п'яному море по коліна* (УПП: 250); *Сміливому і море по коліна* (УПП: 309).

У прислів'ях, в яких зникає ознака перебування суб'єкта в просторі позначуваних ситуацій, суб'єкт виконує авторизаторську функцію і, відповідно, такий давальний є суб'єктом-авторизатором – з його точки зору характеризується дійсність. Наприклад, ця синтаксема в препозиції зафіксована в таких 6 прислів'ях: *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *Дурному гори нема, а все рівно* (УПП: 251); *Дурному і черепок цяцька* (УПП: 251); *Боязливому і миша ведмідь* (УПП: 310); *П'яному гори немає – усе рівне* (УПП: 319); *Скупому душа дешевше гроша* (УПП: 298).

У великій кількості прислів'їв у препозитивного давального суб'єкта фіксується здатність виступати суб'єктним обмежувачем простору, у межах якого дійсно те, що назване предикативною основою. Функція суб'єктного обмеження простору реалізації змісту судження спостерігається в таких прислів'ях: *Бідному википить, а багатому накопить* (УПП: 18); *Багатому і під гору вода тече, а бідному і в долині треба криницю копати* (УПП: 24); *Багатому і чорт дітей колише, а бідному і нянька не хоче* (УПП: 24); *Нежонатому «пху», а жонатому й жінка в очі наплює* (УПП: 170); *Поганому і смерть погана* (УПП: 268); *Нещасному Макару нема ніде талану* (УПП: 48); *Поганому виду нема стиду* (УПП: 198, 274). Не важко помітити, що в наведених прикладах синтаксема давального синонімічна синтаксемі у + родовий відмінок.

Зазначена синтаксемна функція може ускладнюватися додатковим смислом – вираженням відповідності названого предикативним центром суб'єктові: *Мудрому два слова досить, а дурневі і копа не допоможе* (УПП: 243); *Поганому й погана честь* (УПП: 268); *Пригожому все гоже* (УПП: 158); *Здоровому пироги не вадять* (УПП: 212); *Здоровому животу і редька не шкодить, а хворому і масло шкодить* (УПП: ); *Чесному всюди честь, хоч і під лавкою* (УПП: 274); *Ледачому хоч три дні не їсти, аби з печі не злізти* (УПП: 113).

З-поміж малочастотних можна виділити такі суб'єктні синтаксеми давального відмінка: суб'єкт потенційних дій, буття, виражених інфінітивом або інфінітивом з модальними словами (*Бідному у багатого жить – або плакать, або тужить* (УПП: 16); *Бідному вареників не їсти: як є мука, то нема сиру* (УПП: 18); *Одному не роздертися надвоє* (УПП: 110); *Йому не позичати розуму* (УПП: 242)); суб'єкт бажаної, необхідної або невідвортної дії (*Великому кораблю – велике плавання* (УПП: 308); *Великому й велика яма* (УПП: 308); *Вченому і книги в руки* (УПП: 238)); суб'єкт-посесор потрібного або необхідного (*Багатому розуму не треба* (УПП: 24); *Лисому не треба гребеня, глухому – музики, а сліпому – дзеркала* (УПП: 158); *І мудрому годі їсти, коли нема що* (УПП: 242); *Убогому мало що бракує, а захланному всього* (УПП: 298)); суб'єкт-

посесор частини тіла (*Бідному все вітер в очі, як удень, так і вночі* (УПП: 18); *Поганому чоловікові в очі плюють, та й то не помагав* (УПП: 268); *Боязливому страх у вічі лізе* (УПП: 310); *Боязливому – по вуха, сміливому – по коліна* (УПП: 310); *П'яному і калюжа по вуха* (УПП: 319); *Вже йому і вух не видно з того болота* (УПП: 258); *Дарованому коневі в зуби не дивляться* (УПП: 343); *Робочому росте горб на плечах, а лінивому – на животі* (УПП: 106); *Дурному хоч кілок на голові теши, а він усе своє* (УПП: 106); *Голодному не попадайся під руки* (УПП: 44)); *Казаному кінця нема* (УПП: 231)); суб'єкт- каузатор стану (*Бідному зятю і тесть не рад* (УПП: 200)).

Як і у випадку з синтаксемами адресата, майже всі препозитивні суб'єктні синтаксеми виявляють атрибутивну маркованість. Переважна більшість цих синтаксем утворена субстантивованими прикметниками. Вони фіксуються у 83 прислів'ях і позначають осіб як з негативними ознаками, так і з позитивними ознаками. У розглянутому матеріалі найчастотнішими виявилися такі субстантивовані прикметники: *голодний* (11 прикладів), *дурний* (7 прикладів), *п'яний* (6 прикладів), *лінивий*, *ледачий* (7 прикладів), *багатий* (5 прикладів), *бідний* (4 приклади), *старий* (4 приклади), *здоровий* (3 приклади). До менш частотних субстантивованих прикметників, що називають особу, належать *голий*, *безрідний*, *добрий*, *злий*, *молодий*, *щасливий*, *здоровий*, *хворий*, *сміливий*, *боязливий*, *скупий*, *мудрий*, *поганий*, *чесний*, *пригожй*, *великий*, *вчений*, *лисй*, *глухий*, *сліпий*, *убогий*, *робочий*, *мерзлякуватий*, *нежонатий*, *одинокий*. До цієї ж групи можна додати і субстантивований числівник *один*. Субстантивований прикметник *казане*, на відміну від щойно названих засобів називання особи, позначає «те, що сказано».

У складі суб'єктних синтаксем давального відмінка зафіксовано лише один випадок використання несубстантивованого іменника. Це слово *багач*, яке тлумачиться в Словнику української мови як «Той, хто має багатство (в 1 знач.); багата людина, багатій; протилежне бідняк» (СУМ, т. 1, с. 83) і виявляє близькі синонімічні зв'язки з іменником *багатий*.

Випадки позначення суб'єкта за допомогою словосполучення *узгоджене означення* – іменник виразно менш продуктивні. У проаналізованому матеріалі до них належать такі словосполучення: *голодний пес, щире серце, норовистий кінь, нещасний Макар, поганий вид, великий корабель, поганий чоловік, дарований кінь, бідний зять*. Усі ці словосполучення через переважну закріпленість субстантивованих прикметників за сферою позначення людини не мають синонімічних відповідників серед субстантивованих утворень (пор. *голодна людина* – *голодний*, *голодний пес* – \**голодний*; *норовиста людина* – *норовистий*, *норовистий кінь* – \**норовистий*). До позначень людей із цього списку належать *нещасний Макар, бідний зять, поганий чоловік*, з них лише останнє словосполучення допускає синонімічну заміну субстантивованим прикметником *поганому*.

Субстантивовані позначення, а також назви суб'єкта, утворені за допомогою сполучення іменника з прикметником регулярно демонструють здатність актуалізації прихованої або експліцитної ознакової семантики, про що свідчать їх легку трансформованість у складнопідрядні речення з підрядними умови. Наприклад: *Голому і на сні мультко Якщо людина гола, їй і на сні мультко; Щасливому й на соломі добре спиться – Якщо людина щаслива, їй і на соломі добре спиться; Щасливому і в сні щастя сниться – Якщо людина щаслива, їй і у вісні щастя сниться; Дарованому коневі в зуби не дивляться – Якщо кінь дарований, йому в зуби не дивляться*. Актуалізація призводить до переміщення ознаки в усвідомлюваний центр уваги, в семантично предикатну позицію. У ній вони вступають в смислову взаємодію з предикативною основою речення прислів'я, адже і головна і підрядна частини при цьому мають спільний семантичний суб'єкт. Як правило, смислові зв'язки створюються між семантичними предикатами: *голий – мультко, дарований – не дивляться в зуби*.

Разом з тим, будучи дуплексивом, ознака залишається і компонентом обмеження суб'єктного кола, в сфері якого відбуваються певні дії або ж реалізуються певні ознаки. Позначимо такі суб'єктні синтаксеми, при яких



актуалізується атрибутивний компонент і стає засобом обмеження сфери справедливості судження, трансмітером.

Лише в шести прислів'ях фіксуємо використання на позначення суб'єкта форм, які позбавлені в своїй внутрішній семантиці або в синтаксичних зв'язках будь-яких ознак наявності актуалізованої атрибутивності. Вони представлені в таких прислів'ях: *Йому і світ клином зійшовся* (УПП: 41); *Йому й ворона за солов'я стане* (УПП: 62); *Йому щодня неділя* (УПП: 68); *Йому не позичати розуму* (УПП: 242); *Вже йому і вух не видно з того болота* (УПП: 258); *Йому й муха на заваді* (УПП: 271). У цих прислів'ях обмеження сфери справедливості змісту, вираженого в предикативній основі, відбувається за допомогою референтного суб'єкта: *світ клином зійшовся* не для всіх, а лише для певної конкретної особи - суб'єкта емоційного або емоційно-оцінного відношення, так само твердження *щодня неділя* позбувається парадоксальності в поєднанні з референтним позначенням суб'єкта емоційно-оцінного відношення *йому*, а думка, що *ворона за солов'я стане*, стає зрозумілою за допомогою введення суб'єкта-авторизатора, який «переводить» її з розряду загальних тверджень про відношення, властиві дійсності, в їхню індивідуалізовану інтерпретацію.

У реченні *Йому не позичати розуму* суб'єкт, на думку В. М. Бріцина є облігаторним компонентом непідметово-присудкової схеми  $N_{\text{дав.}} - \text{Inf}$ , яка має здатність виражати зумовленість, невідворотність здійснення ситуації [19, с. 221 - 227]. Тому, хоча між займенником *йому* і словами *розуму, не позичати* відчуються певні семантичні зв'язки, як це буває в топіків, є певні застереження щодо кваліфікації тут давального як обмежувальної синтаксеми.

Окремої інтерпретації вимагає і прислів'я *Вже йому і вух не видно з того болота*. Стосовно прикладів, подібних наведеному, О. С. Мельничук зазначав: «Випадки типу: *Очі йому незрячі*» (*Вовчок, Сестра, У*) ... звучать досить незвичайно з точки зору сучасної норми. Але в говорах, особливо західноукраїнських, частина відзначених конструкцій з давальним відмінком залишається у вжитку. В основному це такі конструкції, в яких, поруч із

значенням приналежності, виразно виступає ще й власне давальний відтінок значення» [65, с. 271 – 272].

У цілому невелика група препозитивних синтаксем (13 прикладів) реалізує функцію об'єкта, який у «Синтаксичному словникові» Г. О. Золотової характеризується як «компонент з предметно-речовинним значенням, що зазнає дії або каузативного впливу» [42, с. 431]. Особливістю цих синтаксем давального об'єкта в позиції топіка є те, що всі вони позначають особу і сполучаються з лексично обмеженим колом дієслів: *Старому та хворому годи завше, як малому* (УПП: 210); *Хворому годи завжди, як малому* (УПП: 213); *Сліпому ліхтар не допоможе* (УПП: 217); *Сліпому не світять* (УПП: 217); *Сліпому як не світи, все пита, куди йти* (УПП: 217); *Темному й сонце не допоможе* (УПП: 217); *Злому чоловікові не допоможе наука ані свара* (УПП: 106); *Дурному синові і батькове багатство не в поміч* (УПП: 195); *Лихому чоловікові і в гостині не догодиш* (УПП: 267); *Живому чоловікові ніхто не вгодить* (УПП: 313); *Лінивому волю і пуга не помагає* (УПП: 113); *Дурному чорт дорогу дає* (УПП: 252); *Скаженому псові уступайся з дороги* (УПП: 269).

Як засвідчують наведені прислів'я, давальний об'єкта в них виражено або субстантивними прикметниками, або словосполученням іменника й узгодженого означення. Їхня відмінність від суб'єктних синтаксем полягає в тому, що частка словосполучень в об'єктній функції виявляється помітно більшою. Вона становить 46%. Це такі словосполучення: *злому чоловікові, дурному синові, лихому чоловікові, живому чоловікові, лінивому волю, скаженому псові*. Половина з них має відповідники у сфері субстантивованих прикметників і могли б бути замінені і в наведених прислів'ях (*злому чоловікові* на *злому, лихому чоловікові* на *лихому, живому чоловікові* на *живому*).

Отже, всі об'єктні синтаксеми, виражені давальним відмінком у позиції топіка є атрибутивно маркованими: вони виявляють регулярну здатність виступати трансмітером, за допомогою якого вводиться атрибутивний компонент, що обмежує сферу справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я. Про це свідчать синонімічні зближення

прислів'їв зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Наприклад: *Сліпому ліхтар не допоможе – Якщо людина сліпа, їй ліхтар не допоможе; Дурному синові і батькове багатство не в поміч – Якщо син дурний, йому і батькове багатство не в поміч.*

Завершуючи розгляд процесів появи обмежувальних властивостей у синтаксем, утворених на базі давального відмінка, дамо короткий коментар стосовно синтаксичних функцій цих форм.

Адресатні і об'єктні синтаксеми на синтаксичному рівні не входять до предикативної основи прислів'я і виступають додатками. Щоправда, на семантико-синтаксичному рівні ці додатки виявляють властивість облігаторності, оскільки будь-яка спроба їхнього вилучення призводить до руйнування смислової й образної складових прислів'я, а іноді призводить до появи алогічних висловів.

Суб'єктні синтаксеми, утворені формами давального відмінка, також демонструють свою смислову облігаторність, однак їхні синтаксичні функції виходять далеко за межі функції додатка. Вони виявляють здатність бути і компонентом предикативного мінімуму речення.

Вище це було показано на основі прислів'я *Йому не позичати розуму*, в якому вилучення займенника автоматично призводить до знищення самого речення: *\*Не позичати розуму*. Однак коло синтаксем, що є складовими предикативного мінімуму, значно ширше. Зокрема, властивість формувати предикативний мінімум прислів'я притаманна синтаксемі, вище позначеній як суб'єкт стану або ж експерієнсив. Наприклад: *Голому і на сіні мультко* (УПП: 20); *Голодному не до танцю* (УПП: 44). Традиційно такі речення характеризуються як односкладні, при цьому їх визначають як такі, що реалізують схему Praed<sub>стану</sub> [112, с. 251 – 254; 93, с. 378 – 381]. Такий підхід зумовлює характеристику давального як суб'єктного детермінанта [93, с. 380].

Принципово інша інтерпретація таких речень міститься в працях В. М. Бріцина. Як і Г. О. Золотова, він вважає, що односкладність речення є унікальним явищем, властивим дуже обмеженому числу висловлювань. У

переважній же більшості випадків там, де традиційно йдеться про односкладність, насправді спостерігається двокомпонентність, або ж, що буває рідше, трикомпонентність в оформленні предикативної основи речення. Щоправда, структура такої предикативної основи виходить за межі традиційного підметово-присудкового стандарту. Стосовно наведеного вище типу речень дослідник зауважує: «Введення структурної схеми  $N_{\text{дав.}} - Praed_{\text{стану}}$  замість схеми  $Praed$  базується передусім на прагненні відбити в схемі необхідні компоненти семантичної структури предикатного виразу: оскільки  $Praed_{\text{стану}}$  є предикатом, що виражає стан особи, то логічним буде зазначити просторову локалізацію цього стану, тобто показати в структурній схемі позицію для аргумента – експерієнсива. Виключення цієї позиції з структурної схеми рівнозначне визнанню речень, які виражають факт буттєвості певного безсуб'єктного стану» [19, с. 110]. Продовжуючи цю думку, В. М. Бріцин пише: «без  $N_{\text{дав.}}$  речення сприймаються як неповні» [19, с. 111].

Проведення експерименту, пов'язаного з вилученням з прислів'їв давального носія стану, повністю підтверджує цей висновок, як і висновок, що речення структурної схеми  $N_{\text{дав.}} - Praed_{\text{стану}}$  можуть зазнавати різноманітних модифікацій в позначенні суб'єкта. Пор.: *Голодному не до танцю – (?) Не до танцю; Голому і на сні мулько – На сні мулько = Усім, хто перебуває на сні, мулько; Мерзлякувату й на печі холодно – На печі холодно = Усім, хто перебуває на печі, холодно.*

Враховуючи той факт, що давальний суб'єкта стану порівняно з іншими способами позначення суб'єктів стану (наприклад, за допомогою обставин, як це реалізовано в щойно наведених реченнях, інфінітива (*Кататися весело = Усім, хто катається, весело*), додатків (*З друзями весело = Усім, хто з друзями весело*)) виступає найбільш точним позначенням суб'єкта, його можна вважати облігаторним схемним обмежувачем. Цим він відрізняється, наприклад, від давального мимовільного відтворення образу предметів і явищ навколишньої дійсності в реченні *Голодному усе хліб сниться, як цигану сало* (УПП: 44), який на синтаксичному рівні лежить поза схеми і виступає додатком. Облігаторність

його зумовлена не синтаксичними, а смисловими вимогами. Пор: *Голодному усе хліб сниться, як цигану сало – (?) Усе хліб сниться.*

Речення з безособовими дієсловами на –ся в присудковій позиції, які передають у прислів'ях постійні риси вдачі, демонструють, як і речення схеми N<sub>дав.</sub> – Pгаед<sub>стану</sub>, структурну облігаторність давального, який виступає суб'єктом стану: *Багачеві ведеться, бо йому й півень несеться* (УПП: 24); *Щасливому й на соломі добре спиться* (УПП: 48).

Відповідність суб'єктної семантичної функції давального його синтаксичній суб'єктності часто характеризує суб'єкт потенційних дій, буття, виражених інфінітивом або інфінітивом з модальними словами, суб'єкт-посесор потрібного або необхідного, суб'єкт бажаної, необхідної або невідвортної дії. Спроби вилучення цих синтаксем, які входять до складу відповідних схем, призводять не тільки до відчутних смислових перетворень прислів'їв, але й призводять до руйнування самого речення. Пор.: *Бідному у багатого жить – або плакать, або тужить – (?) Або плакать, або тужить; Вченому і книги в руки – (?) І книги в руки.*

### Висновки до розділу

1. У формі давального відмінка співіснують три типи синтаксемних функцій: суб'єктна, об'єктна й адресатна. З них адресатну функцію можна вважати суміжною з об'єктною.
2. У складі прислів'їв 80% прикладів припадає на речення, в яких у препозиції форма давального відмінка виступає суб'єктною синтаксемою. Відповідно адресатні і об'єктні функції фіксуються приблизно в 10% випадків кожна.
3. Препозитивні суб'єктні, адресатні й об'єктні синтаксеми в прислів'ях зазвичай мають нереферентне прочитання, тобто позначають деяку узагальнену особу. Іншою ознакою цих синтаксем є наявність при них у переважній більшості випадків узгоджених означень або ж представленість атрибутивної семантики в лексичному значенні. Ці атрибутивні компоненти

виступають засобом обмеження сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою, а тому в смисловому плані є облігаторними.

4. Оскільки безпосереднім обмежувачем сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою, виступає атрибут при суб'єкті, адресаті й об'єкті будемо характеризувати функцію суб'єкта, адресата й об'єкта як трансмісійно-синтаксичну і трансмісійну лексико-семантичну, а самі ці синтаксеми, що виконують таку функцію, - трансмітерами.
5. Препозитивні суб'єктні синтаксеми іноді виступають безпосереднім засобом обмеження сфери справедливості судження. На перешкоді до реалізації цієї функції препозитивних суб'єктних синтаксем може стояти їхнє входження до складу предикативної основи формально односкладних речень.

## РОЗДІЛ 4. СИНТАКСЕМИ ЗНАХІДНОГО ВІДМІНКА

### 4.1. Синтаксеми знахідного відмінка безприйменникового

Знахідний безприйменниковий, як зазначає І. Р. Вихованець, належить до центральних відмінків української мови. Він «є одним із найбільш цілісних за своїми функціями непрямих відмінків. ... Він спеціалізований на вираженні семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану» [29, с.84].

Розгляд реалізації цих властивостей препозитивного знахідного безприйменникового у складі українських прислів'їв (45 прикладів) дає підстави для коригування цієї думки..

Як показує аналіз, функція об'єкта дії у препозитивних форм знахідного безприйменникового регулярно спостерігається в прислів'ях, предикативна основа яких двокомпонентна підметово-присудкова (12 прикладів): *Голу кістку і ворона не хоче дзьобати* (УПП: 62); *Хазяїна й собака знає* (УПП: 85); *Добру людину бджола не кусає* (УПП: 94); *Добру людину бджола не кусає* (УПП: 94); *Ледачу дівку хлопці хвалять* (УПП: 156); *Сироту та вдовицю то й тріски б'ють* (УПП: 197); *Дурня багатого всі величають* (УПП: 252); *Лежачу собаку всі беруться кусати* (УПП: 257); *Лихих бджіл підкур не йме, лихих очей сором не бере* (УПП: 267); *Покірну голову шабля не січе* (УПП: 312); *Хилку лозинку і снігур зігне* (УПП: 314); *Попову корову і вовк пізна, та не візьме* (УПП: 358).

У більшості випадків препозитивний знахідний має при собі узгоджені означення, яке, власне, при об'єктній синтаксемі і стає безпосереднім обмежувачем, про що свідчать і синонімічні паралелі. Пор.: *Якщо кістка гола, її і ворона не хоче дзьобати*; *Якщо людина добра, її бджола не кусає*; *Якщо дівка ледача, її хлопці хвалять*. Рідше спостерігається семантична актуалізація ознакової семи, властивої об'єктній синтаксемі, яка при цьому набуває ознак дуплексива. У зазначений процес потрапляють іменники з яскравими ознаковими конотаціями. Про їхнє використання в ролі обмежувача сфери справедливості судження свідчать регулярні зв'язки прислів'їв і складнопідрядних речень з

підрядними умови: *Якщо людина є хазяїном, її й собака знає; Якщо людина сирота або вдовиця, то її й тріски б'ють.*

Серед прислів'їв з препозитивним знахідним лише одне засвідчує відсутність у прямого об'єкта функцій трансмітера. Це прислів'я *Знання злодій не вкраде, в огні не згорить і в воді не втоне* (УПП: 225), в якому у знахідному відмінку вжито абстрактний іменник, позбавлений у своїй лексичній семантиці ознакових сем. Не виступає прямий об'єкт і в функції обмежувальної синтаксеми, оскільки зазначене прислів'я виражає неможливість конкретної ситуації.

Об'єктну функцію форма знахідного безприйменникового зберігає і в складі означено-особових і неповних підметово-присудкових речень (7 прикладів): *Чужу біду на воді розведу, а своїй і кінця не знайду* (УПП: 38); *Чужу біду руками розведу, а до своєї ума не приложу* (УПП: 38); *Багатих гостимо, а самі постимо* (УПП: 24); *Сиву голову шануй, аби і сам такої нажив* (УПП: 248); *Погану людину десятою дорогою обходь* (УПП: 268); *Чуже бачить під лісом, а свого не бачить під носом* (УПП: 279); *Своє хвалить, а чуже під пліт валить* (УПП: 291). У зазначених прислів'ях об'єктна синтаксема стає трансмітером для введення атрибутивних обмежувачів.

У прислів'ях, предикативна основа яких є з формальної точки зору елементарним односкладним реченням, є усі підстави говорити, спираючись на теоретичні підходи В. М. Бріцина до формально односкладних речень, про зміну синтаксемної функції з об'єктної на суб'єктну. Розгляд матеріалу засвідчує, що атрибутивна маркованість таких суб'єктних синтаксем стає необхідною передумовою введення за їх допомогою атрибутивних обмежувачів. Так, в узагальнено-особових за формою прислів'ях препозитивна атрибутивно маркована похідна суб'єктна синтаксема представлена в таких 12-ти прикладах: *Чужу біду з хлібом з'їсиш, а своєї з калачем не ковтнеш* (УПП: 38); *Чужу печаль і з хлібом з'їси, а своя і з плачем в горло не йде* (УПП: 51); *Багату дівку сватають і в петрівку* (УПП: 173); *Вивченого пса нічим не підкупиш* (УПП: 237); *Дурня всюди б'ють* (УПП: 252); *Добре забувають скоріше, ніж зле* (УПП: 262);



*Погану людину не переробиш* (УПП: 268); *Чорну душу і милом не відмиєш* (УПП: 270); *Брехуна впізнаєш по очах, а осла – по вухах* (УПП: 280); *Чужих злиднів не наситиш* (УПП: 299); *Діряву кишеню ніколи не наповниш* (УПП: 301); *Найбільшу цигарку крутять з чужого тютюну* (УПП: 327). У наведених прислів'ях, крім останнього, спостерігається перетворення атрибутивного компонента в засіб обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою. Про це говорять і синонімічні відповідники: *Якщо печаль чужа, її і з хлібом з'їси, а якщо своя, вона і з плачем в горло не йде*; *Якщо дівка багата, її сватають і в петрівку*; *Якщо хтось є дурнем, його всюди б'ють*.

Якщо ж об'єктна синтаксема не є атрибутивно маркованою, вона включається до складу предикативної основи, змінюючи при цьому і свою синтаксемну функцію з об'єктної на суб'єктну. Це спостерігається в таких 5-ти прикладах: *Сироту лають і б'ють, а плакати не дають* (УПП: 197); *Солов'я байками не годують* (УПП: 234); *Вчителя і дерево пізнають з плодів* (УПП: 238); *Коня під ліжком не сховаєш* (УПП: 345); *Попа одним обідом не нагодуєш* (УПП: 358). Сюди ж можна включити і прислів'я *Птицю пізнати по пір'ю, а людину по мові* (УПП: 26), яке не відповідає нормам літературної мови. Про зміну синтаксемного значення форми, яке полягає в перетворення її на суб'єкт предикативної характеристики, свідчать і логічні запитання: *Який сирота? Які властивості солов'я? Які властивості коня?* Перетворення форми препозитивного знахідного на семантично облігаторний компонент схеми перешкоджає набуттю нею ознак топіка, оскільки «пакування» перебуває за межами предикативної основи.

Сформульовані закономірності підвищення рангу синтаксеми і перетворення її на суб'єкт квалітативної характеристики цілком застосовні і щодо безособових речень (4 приклади): *Золото і в рогожі видно* (УПП: 175); *Запущену хворобу трудно лікувати* (УПП: 213); *Мудру річ приємно і слухати* (УПП: 243); *Розумну річ приємно й слухати* (УПП: 245). Атрибутивна маркованість суб'єкта квалітативної характеристики сприяє введенню атрибутивних обмежувачів сфери справедливості суджень (Пор.: *Якщо річ*

*мудра, її приємно і слухати; Якщо хвороба запущена, її важко лікувати).* Відсутність атрибутивної маркованості призводить до простого входження знахідного безприйменникового до схеми без появи у нього обмежувальних властивостей, що показує, наприклад, перше прислів'я *Золото і в рогожі видно*.

Послідовна відсутність підвищення рангу відзначає форми препозитивного знахідного в реченнях схеми Inf – Inf (4 приклади): *Гарну взяти – будуть люди багато знати, розумну взяти – не дасть слова сказати* (УПП: 168); *Вдову за жінку взяти – то спокійно спати* (УПП: 197); *Дурня учити – те саме, що вилами по воді писати* (УПП: 251); *Дурня учити – в решеті воду носити* (УПП: 251). У наведених прикладах відсутнє також використання синтаксем як засобу обмеження справедливості судження.

#### 4.2. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником *в* (у)

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником *в* (у) представлені в 18 прислів'ях, демонструючи дві синтаксемні функції.

Найбільше прикладів припадає на випадки реалізації синтаксеми, яка в Синтаксичному словнику Г. О. Золотової одержала назву *темпоратив 2*. Ця синтаксема виконує функцію «приурочування повідомлення до часу через (а) позначення часового відтинку, (б) позначення природного або суспільного явища, (в) позначення віку особи» [42, с. 163]. Темпоратив 2 фіксується в таких 11-ти прислів'ях: *В часи погоди бійся великої води* (УПП: 56); *В осінній час сім погод у нас: сіє, віє, крутить, мутить, припікає й поливає* (УПП: 56); *І в погоду часом грім ударить* (УПП: 57); *В зимовий холод кожний молод* (УПП: 58); *У вівторок вижни снопів сорок* (УПП: 81); *І в лиху годину не кидай дружину* (УПП: 178); *В добру годину чекай злої* (УПП: 262); *В лихий час п'ю і квас, а побачу пиво – не пройду мимо* (УПП: 320); *В піст їмо хрін, а в м'ясниці кислиці* (УПП: 360); *У ярмарок поганого нічого немає, усе хороше* (УПП: 353); *Не в пору гість гірше татарина* (УПП: 363). Аналіз синтаксеми *темпоратив 2* щодо розвитку в неї в препозиції обмежувальних топікових властивостей показує, що в наведених

прислів'ях цю здатність мають лише окремі словоформи. По-перше, зазначимо, що в реченні *І в погоду часом грім ударить* спостерігаються допустові відношення, пов'язані з позначенням погодних умов, у яких проти звичного ходу справ, можливі певні події. Основною причиною, що перешкоджає появі у синтаксеми топікових функцій обмеження сфери справедливості судження, є те, що ряд з наведених паремій не можуть бути охарактеризовані як судження. Це стосується речень у наказовому способі, які містять рекомендації щодо виконання / невиконання певних дій у визначений темпоративом 2 час. Заважає перетворенню в топік і референтність суб'єкта в означено особових реченнях, особливо помітна роль цієї причини в реченні *В лихий час п'ю і квас, а побачу пиво – не пройду мимо*. Таким чином, пакувальний умовний простір, в рамках якого відбуваються певні події, можна виділити лише в таких прислів'ях: *В зимовий холод кожний молод; У ярмарок поганого нічого немає, усе хороше; Не в пору гість гірше татарина*. Про це свідчать і синонімічні відповідники: *Якщо зимовий холод, то тоді кожний молод; Якщо ярмарок, то тоді поганого нічого немає, усе хороше; Якщо гість не в пору, він гірше татарина*.

Трохи рідше препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником *з* виступають як директив – синтаксема, що позначає напрям дії, руху всередину, в межі чогось. Препозитивний директив зафіксовано в таких прислів'ях: *В панські ворота широко увійти, та вузько вийти* (УПП: 25); *У чужу жінку чорт ложку меду кладе, того до неї і липнуть* (УПП: 183); *В голову, як у торбу: що знайдеш, то сховаєш* (УПП: 247); *У криницю воду лить, тільки людей смішить* (УПП: 258); *У ліс дрова не возять, а в колодязь воду не лють* (УПП: 258); *В чужу душу не влізеш* (УПП: 287); *В чужий черевик ноги не сунь* (УПП: 341). Серед цих прислів'їв обмежувальні властивості синтаксеми спостерігається не завжди. Директив не набуває рис топіка через входження до складу предикативної основи в реченнях *В голову, як у торбу: що знайдеш, то сховаєш, У криницю воду лить, тільки людей смішить* (див. про особливості речень схеми Inf – Inf [Бріцин, 1990, с. 174 - 182]). В усіх інших прикладах директив виступає трансмітером, за допомогою якого функції обмеження сфери справедливості

суджень беруть на себе означення. Про це, зокрема, свідчать синонімічні трансформації: *Якщо ворота панські, в них широко увійти, та вузько вийти; Якщо жінка чужа, в неї чорт ложку меду кладе, того до неї і липнуть; Якщо душа чужа, в неї не влізеш; Якщо черевик чужий, не сунь у нього ноги.* Експерименти, пов'язані з видаленням означення, узгодженого з директивом, засвідчують, що у цієї синтаксеми немає властивості обмежувати сферу справедливості судження, вираженого предикативною основою. Цей висновок стосується як формально односкладних речень, у яких директив підвищується рангом до суб'єктної синтаксеми квалітативної характеристики (*У душу не влізеш*), так і речень двоскладних.

#### 4.3. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником *за*

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником *за* представлені в 27 прислів'ях. Вони демонструють цілу низку синтаксемних функцій.

Найпоширенішою за числом прикладів (їх 11) тут є каузатив – синтаксема, що позначає переважно абстрактні сутності, які є «причиною-підставою дій, пов'язаних з вдячністю, похвалою, винагородою або засудженням, покаранням» [42, с. 182]: *За невміння деруть реміння* (УПП: 225); *За грубе слово не сердься, а на ласкаве не здавайся* (УПП: 226); *За погані речі треба бити в плечі* (УПП: 234); *За науку цілуй батька й матір у руку* (УПП: 238); *За гарне писання хвалимо перо, а не писаря* (УПП: 239); *За зло злом платиться* (УПП: 265); *За чай і раки немає дяки* (УПП: 343); *За наші гроші ми всім хороші* (УПП: 348); *За золото не один лізе в болото* (УПП: 349); *За спрос грошей не беруть* (УПП: 352); *За гроші ніп і чорта поцілує* (УПП: 357). Як показує аналіз, каузатив, позначаючи причину, семантично щільно пов'язаний з наслідком, вираженим предикатом. Це зумовлює неможливість представлення причини у вигляді певного пакувального простору, куди входить наслідок. Тому каузативи не одержують здатності перетворюватися в обмежувальну топікову синтаксему, що обмежує простір справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я.

Зазначене обмеження на появу топікових (детермінантних) властивостей спостерігається і в випадках, коли форма знахідного відмінка з прийменником *за* має при собі означення. Про це говорять, зокрема, і трансформаційні можливості таких речень. Пор.: *За погані речі треба бити в плечі – (?) Якщо речі погані, треба бити в плечі; За гарне писання хвалимо перо, а не писаря – (?) Якщо писання гарне, хвалимо перо, а не писаря; За наші гроші ми всім хороші – (?) Якщо гроші наші, ми всім хороші.*

Певною мірою подібні причини стають на заваді розвитку обмежувальних функцій і в фінітивних синтаксем (2 приклади), що позначають предметну або абстрактну мету дії, адже мета не може розглядатися як обмежувальний простір дій, спрямованих на досягнення цієї мети: *За рідний край хоч помирай* (УПП: 361); *За добру громаду варто і головою наложити* (УПП: 330).

Не розвивають здатності обмежувати сферу справедливості судження також словоформи, що мають синтаксемну функцію 'предмет обміну' (3 приклади): *За гроші честі не купиш* (УПП: 273); *За шматок ковбаси чортові душу продаси* (УПП: 300); *За гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини* (УПП: 348). Про відсутність обмежувальної функції синтаксем *предмет обміну* свідчить неможливість таких тлумачень наведених речень: *Тільки за гроші честі не купиш; Тільки за шматок ковбаси чортові душу продаси; Тільки за гроші не купиш ні батька, ні матері, ні родини.*

Не розвиває обмежувальних функцій і синтаксема, яку Г. О. Золотова позначила як синтаксема зі значенням заміщеного предмета (особи) або поняття [42, с. 185]: *За грамотних не розписуються* (УПП: 237); *За одного вченого двох невчених дають, і то не беруть* (УПП: 238); *За одного битого двох небитих дають, та й то не беруть* (УПП: 238); *За одного розумного дають десять дурних* (УПП: 238). Якщо стосовно першого прикладу відсутність обмежувальної функції можна пояснити заміщальним входженням синтаксеми *за + знахідний відмінок* до предикативної основи узагальнено-особового речення, то інші приклади засвідчують, що ця причина не є основною. Спроби представити заміщений предмет як простір справедливості предикативної основи судження

послідовно є неможливими: (?) *У ситуації одного вченого двох невчених дають, і то не беруть*; (?) *У ситуації одного битого двох небитих дають, та й то не беруть*; (?) *У ситуації одного розумного дають десять дурних*.

Принципово суперечать обмежувальним функціям і допустові відношення, іноді властиві формам знахідного відмінка з прийменником **за**, оскільки в них потенційно закладені розширювальні функції: *І за доброї години очідай лихої днини* (УПП: 68, 263); *І за гроші від нього слова не виманиш* (УПП: 226).

Серед поодиноких синтаксем, які також не демонструють у препозиції обмежувальних функцій, можна назвати синтаксему об'єкт соціально-етичної дії (*За ліниве око калитка відповідає* (УПП: 112), *темпоратив* (*За старого Хмеля, як була людей жменя* (УПП: 365).

Лише в межах двох синтаксемних функцій препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **за** показують здатність виступати в складі прислів'їв як топікові обмежувачі. Це синтаксема способу дії (*За один раз не зітнеш дерева враз* (УПП: 101); *За очі тільки яйця купувати* (УПП: 350), а також синтаксема посесивний суб'єкт (*За доброго мужа жона як ружа, а за лихого драба – за рік, за два – баба* (УПП: 184). Ці прислів'я допускають синонімічні зближення зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови: *Дерева не зітнеш, якщо це робити за один раз*; *Тільки яйця купувати, якщо щось робити за очі*; *Якщо муж добрий, то жона як ружа, якщо муж – лихий драб – за рік, за два – баба*.

#### 4.4. Синтаксеми форм знахідного відмінка з прийменником **на**

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **на**, зафіксовані в складі 33 прислів'їв, демонструють значне різноманіття синтаксемних функцій. Однак за числом реалізацій абсолютно домінує директив, на який припадає більше 48% прикладів. У препозиції фіксується директив у таких прислів'ях: *На убогого всюди капає* (УПП: 18); *На нову вудку риба не йде* (УПП: 102); *На ловця і звір біжить* (УПП: 102, 176); *На чужу роботу дивитися - ситому не бути* (УПП: 105, 119); *На роботу йти для нього кара: заважає то сонце, то хмара*

(УПП: 111); *На красиву жінку гарно дивитися, а з розумною гарно жити* (УПП: 182); *На свіжий цвіток і бджола сідає, а зів'ялий обминає* (УПП: 208); *На старого черга, на молодого притча* (УПП: 209); *На злого чоловіка і собака бреше* (УПП: 266); *На чуже пшінце окропцю не приставляй* (УПП: 275); *На чужий коровай очей не поривай* (УПП: 275, 340); *На чужий роток не накинеш платок* (УПП: 278); *На сміливого собака гавкає, а боягуза кусає* (УПП: 309); *На похиле дерево і кози скачуть* (УПП: 312); *На ворога і собака бреше* (УПП: 335); *На базар їхати із собою ціни не везти* (УПП: 352).

Директив позначає кінцевий пункт або орієнтир спрямованої дії, тому його синтаксемна семантика стає на перепоні розвитку у нього функцій позначення простору, всередині якого справедливе судження, виражене предикативною основою. Разом з тим, як засвідчують щойно наведені прислів'я, директив виступає основою для появи в них обмежувальних компонентів. Функції безпосереднього топікового обмежувача найчастіше беруть на себе узгоджені означення при директивах. Їхнє перетворення на пакування через зв'язок з директивною синтаксемою експлікують синонімічні речення з підрядними умови: *На нову вудку риба не йде – Якщо вудка нова, на неї риба не йде*; *На красиву жінку гарно дивитися, а з розумною гарно жити – Якщо жінка красива, на неї гарно дивитися, а з розумною гарно жити*; *На злого чоловіка і собака бреше – Якщо чоловік злий, на нього і собака бреше*. Ці функції властиві узгодженим означення і в прислів'ях з предикатом у наказовому способі, оскільки через узагальненість об'єкта спонукання вони демонструють перетворення в судження про рекомендоване, дозволене. Пор.: *На чуже пшінце окропцю не приставляй – Якщо пшінце чуже, на нього окропцю не можна приставляти*; *На чужий коровай очей не поривай – Якщо коровай чужий, на нього не можна поривати очей*.

Рідше в складі прислів'їв препозитивні директиви демонструють процес семантичного розщеплення, актуалізації властивих лексемам ознакових сем, які і стають імпліцитними обмежувачами сфери справедливості судження, вираженого в предикативній основі. Експліцитно ці процеси відображають

складнопідрядні речення з підрядними умови: *На убогого всюди капає – Якщо людина убога, на неї всюди капає; На сміливого собака гавкає, а боягуза кусає – Якщо людина смілива, на неї собака гавкає, а якщо боягуз, то кусає.* Менш виразні можливості подібних експлікацій у прислів'ї *На ворога і собака бреше: Якщо хтось є ворогом, на нього і собака бреше.*

Експлікативне ж перетворення прислів'я *На ловця і звір біжить* на вислів *Якщо хтось є ловцем, на нього і звір біжить* призводить до руйнування переносної образності паремії, що ставить під сумнів наявність у директива на ловця проявів семантичного розщеплення.

Немає ознак перетворень директива на засіб обмеження сфери справедливості судження і в прикладах, коли ця синтаксема входить до предикативної основи: *На роботу йти для нього кара: заважає то сонце, то хмара; На базар їхати із собою ціни не везти.* Щоправда, у випадку яскравої ознаковості директивної словоформи вона за рахунок семантичного розщеплення здатна до подолання цього обмеження. Пор.: *На старого черга, на молодого притча – Якщо людина стара, на неї черга, якщо людина модода, на неї притча.*

Другою за числом прикладів препозитивною синтаксемою в формі знахідного відмінка з прийменником **на** є синтаксема, яка в Синтаксичному словнику Г. О. Золотової позначена як *дестинатив* – компонент, що виражає призначення предмета, особа або предмет, для яких призначається який-небудь предмет або дія [42, с. 40, 430]. Ця синтаксема представлена в таких 8-ми прислів'ях: *На гризоту і плач не pomoже* (УПП: 51); *На круте дерево треба крутого клина* (УПП: 297); *На доброго коня не бери батога* (УПП: 89); *На роботу нема свята* (УПП: 105); *На смерть і родини нема злої години* (УПП: 220); *На пословицю нема ні суда, ні розправи* (УПП: 234); *На гнів нема ліків* (УПП: 271); *На впертого нема ліку* (УПП: 295).

Аналіз засвідчує, що всі наведені прислів'я демонструють синонімічні зв'язки зі складнопідрядними реченнями умови. Пор.: *І плач не pomoже, якщо це стосується гризоти; Треба крутого клина, якщо це стосується крутого дерева; Не бери батога, якщо це стосується доброго коня; Нема свята, якщо це*



стосується роботи. Зазначені паралелі дають підстави для приписування препозитивним дестинативам здатності перетворюватися в топікові обмежувачі сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'їв.

До менш поширених препозитивних синтаксем належить синтаксема, позначена в Синтаксичному словнику Г. О. Золотової як *потенсив* – синтаксема від абстрактних іменників, яка називає потенційну дію при словах модальної семантики (дієсловах, іменниках, прикметниках) [42, с. 197]. Її можна виділити в препозиції в таких 4 прислів'ях: *На вітер надіятися – без млива бути* (УПП: 100); *На їду мастак, а на роботу сьак-так* (УПП: 111); *На роботу телята, а на їжу коні* (УПП: 111); *На чужий труд ласий не будь* (УПП: 302). У першому з наведених прикладів потенсив, входячи до складу схеми Inf – Inf як засіб надання інфінітиву необхідної семантичної повноти, не розвиває обмежувальних функцій. Топікові обмежувальні властивості в потенсива безпосередньо виявляються в другому й третьому прикладах, в яких за його допомогою окреслено сферу справедливості характеристик: *Хтось мастак, якщо йдеться про їжу, і сьак-так, якщо йдеться про роботу; Хтось телята, якщо йдеться про роботу, і коні, якщо йдеться про їжу*. Стосовно останнього прикладу можна зауважити наявність у ньому обмежувальної функції в означення, узгодженого з формою потенсива: *Не будь ласий на труд, якщо він чужий*.

До малопоширених у складі українських прислів'їв препозитивних синтаксем належить і синтаксема, позначена Г. О. Золотовою як *каузатор реактивної дії* – компонент, який позначає дію, подію, явище, реакцією на які є дія (рух, мовна дія) суб'єкта [42, с. 200]. Ця синтаксема представлена в таких 3 прислів'ях: *На сирітський жаль ніхто не вважає* (УПП: 196); *На ласкаве слово не кидайся, а за грубе не гнівайся* (УПП: 227); *На дешевий товар дешевий купець іде* (УПП: 352). В усіх наведених прикладах каузатор реактивної дії виступає як посередник для введення топікових обмежувачів про що свідчать, зокрема регулярні зв'язки прислів'їв зі складнопідрядними умовними реченнями: *Якщо жаль сирітський, на нього ніхто не вважає; Якщо слово ласкаве, на нього не кидайся, а якщо грубе – не гнівайся; Якщо товар дешевий, на нього дешевий*

*покупець іде*. Виведення зі складу прислів'їв цих узгоджених означень показує нездатність каузаторів реактивної дії перетворюватися на топикові обмежувачі: *На жаль ніхто не вважає; На слово не кидайся; На товар дешевий покупець іде*.

Нарешті, в зібраному матеріалі зафіксоване одне прислів'я з препозитивним інструментативом – синтаксемою, що позначає знаряддя дії: *На голий гачок не ловиться щупачок* (УПП: 102). У цьому реченні обмежувальну функцію виконує означення, узгоджене з інструментативом: *Якщо гачок голий, на нього не ловиться щупачок*. Випущення означення показує, що обмежувальну функцію перебирає на себе інструментатив: *На гачок не ловиться щупачок – Щупачок не ловиться, якщо ловити його на гачок*.

#### 4.5. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником *під*

У складі прислів'їв у препозиції зафіксовано лише два випадки вживання форми знахідного відмінка з прийменником *під*. Вони реалізують дві синтаксемні функції, це функція директива, пов'язана з позначенням напрямку руху під предмет, названий формою знахідного відмінка, і темпоратива, за допомогою якої позначається час, що передує часу, названому іменником у знахідному відмінку: *Під лежачий камінь вода не біжить* (УПП: 115), *Під лихий час і кум за собаку* (УПП: 268).

Як і в випадку з директивною синтаксемою *в* + *знахідний відмінок*, синтаксемна природа директива стоїть на заваді набуттю формою *під* + *знахідний відмінок* властивостей топикового обмежувача, адже властивість бути рамкою, пакуванням ситуації, позначуваної предикативною основою, виявляється несумісним зі значенням напрямку руху. Однак, хоч директивна синтаксема в реченні *Під камінь вода не біжить* не набуває властивостей обмежувача сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою, у наведеному прислів'ї директивна синтаксема виявляє дотичність до формування обмежувальних відношень: їх передає узгоджене означення, вжите при цій словоформі. Про набуття означенням при директиві обмежувальної

функції говорить і синонімічний відповідник прислів'я: *Якщо камінь лежачий, під нього вода не тече.*

Що ж стосується темпоратива, то він у препозиції виразно виявляє ознаки обмежувача рамок справедливості судження *І кум за собаку*. При цьому нереферентність позначуваної ситуації призводить до тяжіння часової синтаксеми до умовної, про що свідчить таке синонімічне зближення: *В умовах, коли наближається лихий час, і кум за собаку.*

#### 4.6. Синтаксеми знахідного відмінка з прийменником **про**

Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **про** у складі прислів'їв виступають у двох синтаксемних функціях. Одну з них можна позначити як авторизатор дозволу, згоди. Ця синтаксема зафіксована в 4-х прислів'ях: *Про мене хоч вовк траву їж* (УПП: 314); *Про мене, Семене, хай усі коло мене, аби я зверху* (УПП: 315); *Про мене, Семене, як Гапка скаже* (УПП: 315); *Про мене, Мартин, хоч головою об тин* (УПП: 315). У наведеному матеріалі авторизатор дозволу виступає модальним обмежувачем, оскільки в прислів'ях відбувається обмеження категоричного загального судження, що міститься в предикативній основі, за рахунок звуження кола осіб, які поділяють це судження чи які продукують таке судження.

У прислів'ї *Про добре діло говори сміло* (УПП: 109) форма знахідного відмінка має функцію деліберата – компонента зі значенням змісту мовного акту. Аналіз наведеного прислів'я дозволяє констатувати, що воно, незважаючи на форму наказового способу, є засобом вираження народних уявлень про необхідну лінію поведінки: *Про добре діло треба говорити сміло*. Ця трансформація зумовлена відсутністю конкретного об'єкта спонування. Інша риса цього прислів'я полягає в тому, що воно містить в своїй структурі обмежувальну словоформу, якою є узгоджене означення при делібераті. Про це, зокрема, свідчить така синонімічна паралель: *Якщо діло добре, про нього говори сміло*. Нарешті, поглиблений розгляд цього прикладу дає підстави для висновку,

що сам по собі деліберат не здатний до виконання обмежувальної функції в реченні *Про діло говори сміло*. Це зумовлено модальною різноплановістю судження і деліберата, в наслідок чого зміст судження не може виступати пакуванням, обмежувачем самого факту висловлення судження.

### Висновки до розділу

1. У складі прислів'їв у препозиції фіксуємо форми знахідного безприйменникового, а також знахідного з прийменниками *в, за, на, під, про*.
2. Розгляд препозитивних форм знахідного безприйменникового у складі прислів'їв дає підстави для коригування усталеної думки про те, що вони є засобом вираження лише семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану. У разі використання цієї препозитивної форми в узагальнено-особових і безособових реченнях, вона, забезпечуючи семантичну достатність предикативного мінімуму, підвищує свій синтаксемний ранг і перетворюється на суб'єкт квалітативної ознаки.
3. Препозитивні об'єктні синтаксеми, утворені знахідним безприйменниковим, переважно вживаються з узгодженими означеннями, або ж утворюються субстантивованими прикметниками. У складі прислів'їв спостерігається актуалізація атрибутивних компонентів при (в) об'єктній синтаксемі, які і стають засобом обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою.
4. Препозитивні суб'єктні синтаксеми, утворені знахідним безприйменниковим, які є результатом зміни синтаксемних функцій у складі узагальнено-особових і безособових речень, не пов'язані з передачею обмежувальних відношень, оскільки самі включаються до складу предикативної основи прислів'їв. Виняток становлять окремі речення, в яких при цих синтаксемах використано узгоджені означення, які перебирають на себе функцію обмеження сфери справедливості суджень, переданих предикативною основою.

5. Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **в (у)** демонструють дві синтаксемні функції: темпоратив 2 і директив. Темпоратив 2 виявляє потенційну можливість розвитку обмежувальних функцій, які і виявлено в ряді прислів'їв. У зібраному матеріалі директив не показує обмежувальних властивостей і може виступати лише трансмітером, за допомогою якого функції обмеження сфери справедливості суджень беруть на себе узгоджені з ним означення.
6. Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **за** виступають у функції таких синтаксем: каузатив, фінітив, предмет обміну, заміщений предмет (особа) або поняття об'єкт соціально-етичної дії, способу дії, посесивний суб'єкт. Лише дві останні синтаксеми показують здатність бути в складі прислів'їв топіковими обмежувачами.
7. Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **на** демонструють значне різноманіття синтаксемних функцій. Однак за числом реалізацій абсолютно домінує директив, на який припадає більше 48% прикладів. Другою за числом вживань синтаксемою є дестинатив. До менш поширених препозитивних синтаксем належить потенсив, каузатор реактивної дії, інструментатив. Синтаксемна семантика директива стає на перепоні розвитку у нього обмежувальних функцій, однак її перебирають на себе узгоджені з цією синтаксемою означення, рідше – актуалізована атрибутивна сема в субстантивованих прикметниках, вжитих у функції директива. Препозитивні дестинативи, потенсиви послідовно демонструють здатність перетворюватися в топікові обмежувачі. Каузатор реактивної дії й інструментатив виступають трансмітерами для введення атрибутивних обмежувачів.
8. Препозитивні форми знахідного відмінка з прийменником **про** в складі прислів'їв виступають у двох синтаксемних функціях: авторизатора дозволу, згоди й деліберата. Перша синтаксема виступає модальним обмежувачем сфери справедливості паремійного, другій обмежувальні функції не властиві.

## РОЗДІЛ 5. СИНТАКСЕМИ ОРУДНОГО ВІДМІНКА

### 5.1. Синтаксеми орудного відмінка безприйменникового

Орудний безприйменниковий у слов'янському мовознавстві став об'єктом значної кількості ґрунтовних досліджень (див., наприклад [114; 68; 72; 143]. До розгляду цього відмінка зверталися такі видатні лінгвісти, як О. О. Потебня, О. М. Пешковський, О. О. Шахматов, Є. К. Тимченко, Р. Якобсон, В. В. Виноградов, Є. О. Седельников, М. С. Василенко, Т. П. Ломтев, В. П. Сухотін, С. Б. Бернштейн, Р. Мразек, О. С. Мельничук, І. І. Слиньно, А. М. Булигіна, Г. О. Золотова, Н. Ю. Шведова, А. Вежбицька, І. Р. Вихованець, М. Я. Плющ та ін.

Інтерес до категорії орудного відмінка зумовлений багатьма факторами і, зокрема, тим що орудний відмінок у слов'янських мовах вважається одним з найскладніших і семантично перевантаженим, що позначається у проявах контамінацій і синкретичності значень і функцій. Інструментальність, як найдавніша функція орудного, стала основою появи багатьох інших значень, що з'явилися пізніше [85, с. 66]. А це, в свою чергу, зумовило певну семантичну роз'єднаність його семантико-синтаксичних функцій [63, с. 210], що й дало свого часу О. О. Потебні підставу зауважити: «Ми звикли, наприклад, говорити про один орудний відмінок у російській мові, але насправді цей відмінок є не одна граматична категорія, а декілька різних, генетично пов'язаних між собою; власне, у нас декілька відмінків, позначуваних ім'ям орудного» [90, с. 64]. Усе зазначене пояснює думку В. В. Виноградова, що «у сучасних граматистів найбільшу тривогу викликає категорія орудного відмінка» [25, с. 171].

Не вдаючись до детального огляду праць, присвячених орудному відмінку, звернімося лише до деяких дискусійних питань, які накладають свій відбиток на визначення синтаксемного репертуару орудного безприйменникового. Як було відзначено вище, інструментальність визнається однією з найдавніших функцій орудного відмінка. Це положення є загальновизнаним. Розбіжності стосуються

відповіді на питання про кількість і характер семантико-синтаксичних груп, які можна виділити в межах інструментальності. У фундаментальному дослідженні «Творительный падеж в славянских языках» обґрунтовано виділення в сфері інструментальності трьох значень – знаряддя, засобу й допоміжного матеріалу [114, с. 77], такий же поділ підтримував І. І. Слинько, виокремлюючи в орудному інструментальному орудний знаряддя, орудний засобу і орудний матеріалу [107, с. 150 – 163], Є. К. Тимченко вичленовував орудний знаряддя або засобу дії, матеріалу [118, с. 33 – 51]. У працях О. С. Мельничука, М. Я. Плющ, І. Р. Вихованця, О. Г. Межова обстоюється думка про наявність у сфері інструментальності лише двох значень або функцій: знаряддя й засобу дії [112, с. 84; 85, с. 17 – 28; 29, с. 129]. Зокрема, І. Р. Вихованець зазначає: «Так зване значення допоміжного матеріалу не включаємо як окреме значення в більш загальне інструментальне нарівні із значеннями знаряддя і засобу, оскільки воно не становить самостійної одиниці, а є перехідним явищем між інструментальністю й об'єктністю» [29, с. 129].

У Синтаксичному словникові Г. О. Золотової спостерігаємо продовження лінії О. О. Шахматова й О. М. Пешковського, пов'язаної зі зближенням поняття інструментальності й знаряддя [135, с. 340 – 342; 84, с. 282], а також включення до сфери інструментальності значення засобу. Тут синтаксема *інструментив* одержує таке пояснення: «Інструментив – конкретно-предметні імена зі значенням знаряддя дії й більш широкого кола – зі значенням засобу дії» [42, с. 232]. У згаданому словнику виділено, крім інструментиву, близьку до нього зону медіативів, а також транзитиви, темпоративи, предикатні, суб'єктні й об'єктні синтаксеми, з досить детальним членуванням двох останніх зон [42, с. 230 – 248]. Класифікаційна докладність підходу Г. О. Золотової до виділення синтаксемних функцій орудного безприйменникового зумовлює можливість використання запропонованої нею синтаксемної сітки для опису препозитивних форм орудного безприйменникового в українських прислів'ях. Однак, на нашу думку, при цьому слід внести певні зміни в інвентар синтаксем.

Так, використовуючи погляди Є. К. Тимченка [118], Р. Мразека [68, с 43], можна підтримати підхід Г. О. Золотової, пов'язаний з виділенням інструментиву, який об'єднує в собі позначення знаряддя і засобу дії. Це рішення ґрунтується на тому, що існуючі спроби протиставлення орудного знаряддя й орудного засобу мають багато внутрішніх логічних протиріч. Наприклад, О. Г. Межов, узагальнюючи усталені підходи щодо розрізнення цих груп, зазначає: «лексичне наповнення орудного засобу утворюють іменники, що є назвами свійських тварин (*кінь, віл, ішак, верблюди, корова, кобила*); видів упряжки тварин (*трійка, упряжка собак*); предметів, у які запрягають (*віз, бричка сани, карета, тарантас*); механічних засобів пересування (*машина, автомобіль, автобус, потяг, літак, велосипед, корабель, човен* тощо); технічних засобів передачі інформації, зв'язку (*телефон, телеграф, телеграма, телевізор, радіо, пошта, Інтернет* і под.). Орудний засобу може також бути виражений іменниками, що позначають людей або тварин, через яких передають якісь вісті, повідомлення» [63, с. 216]. Не важко помітити, що названі групи іменників, з одного боку, семантично незіставні (*кінь - Інтернет*), з іншого, досить жорстко обмежені на підставі їхнього зв'язку з предикатами переміщення, передачі інформації. Але при цьому нема відповіді на запитання про інтерпретацію орудного, наприклад, у такому реченні *Вітром несло листя*, у якому засіб переміщення *вітер*. Втрачає сенс наведене вище виділення груп іменників і через можливість вживання їх у реченнях, де вони стають, наприклад, засобом руйнування чого-небудь: *зруйнувати паркан автомобілем, розбити вазу телефоном*. Нарешті, якщо виділити зі складу того, що зазвичай позначають як засіб дії, синтаксеми зі значенням засобу пересування (у словнику Г. О. Золотової ці синтаксеми позначено як *медіатив 2*), то можна побачити, що залишається лише компактна група синтаксем зі значенням 'засіб передачі інформації'. Зазначене дає підстави для використання терміна *інструментив* у значенні, яке надано йому Г. О. Золотовою. Разом з тим, спираючись на лексичну семантику й трансформаційні ознаки, в межах інструментиву будемо вичленовувати ряд підгруп, в окрему синтаксему виділимо також форми



орудного, що позначають матеріал. Ця синтаксема, незважаючи на те, що вона є перехідним явищем між інструментальністю й об'єктністю, не втрачає права на виділення як окремого, нехай і перехідного, семантико-синтаксичного розряду. Заслугує на врахування і думка А. Вежбицької про своєрідність функції орудного безприйменникового, пов'язаної з позначенням засобів пересування [23, с. 303 – 341], і виділення синтаксеми під такою назвою замість синтаксеми *медіатив* 2, як це зроблено в Синтаксичному словникові. Окремою синтаксемою варто виділити орудний перетворення й порівняння, про що свідчить, як показала К. І. Ходова, широка фіксація цього значення в слов'янських мовах [130, с. 181 – 192].

І, навпаки, на нашу думку, є всі підстави характеризувати орудний часу (темпоратив) вже не як іменну синтаксему, як це робиться в багатьох лінгвістичних джерелах (див., наприклад [59, с. 222 – 245]), а відносити його до прислівникових синтаксем, до чого, зокрема, спонукають і регулярні відповідники типу *зимою – взимку, весною – навесні*, які важко інтерпретувати як відмінкові форми іменників. Характеризуючи ці форми, І. Р. Вихованець зазначає: «Для прислівників часу, похідних від орудного, характерна нестійка морфологічна рівновага, викликана неповною ізольованістю цієї відмінкової форми від залежних супровідних означальних засобів» [29, с. 137].

Спираючись на наведені вище вступні зауваги, проаналізуємо синтаксемний склад препозитивних форм орудного безприйменникового відмінка в українських прислів'ях. Їх зафіксовано 68 прикладів.

У 4-х прислів'ях у препозиції спостерігаються предметні контактні інструментиви, семантико-синтаксичними ознаками яких є те, що вони позначають конкретний предмет, який, тримаючи, використано для зміни об'єкта. Ці прислів'я виражені узагальнено-особовими реченнями: *Ситтю голого не прикриєш* (УПП: 19); *Шилом моря не нагрієш, від тяжкої роботи не розбагатієш* (УПП: 107); *Лопатою розуму не вложиш* (УПП: 243); *Ложкою не вичерпаєш води з моря* (УПП: 258). А тому інструментиви в них зазнають заміщального підвищення в рангу і перетворення на суб'єктні синтаксеми

квалітативної характеристики. Входження таких синтаксем до предикативної основи перешкоджає їх потрактуванню як топікового обмежувача.

Один приклад фіксує препозитивну речовинну неконтактну інструментивну синтаксему: *Чужим потом не нагрієшся* (УПП: 110, 275). Ця синтаксема, також входить з видозміненою синтаксемною функцією до складу предикативної основи узагальнено-особового речення, а тому не може бути топіковим обмежувачем. Цю функцію бере на себе узгоджене означення, про що свідчить і синонімічна трансформація: *Якщо піт чужий, їм не нагрієшся*.

Нарешті, можна навести ще один приклад, де вжито препозитивний орудний предмета: *Кашею доброти не приманиш* (УПП: 263). Його особливість полягає в тому, що дія *приманити* не пов'язана зі зміною якостей об'єкта, вона передає каузативні відношення. Тому подібні предметні синтаксеми слід розглядати як каузативні інструментиви. Аналіз засвідчує, що в цьому прислів'ї каузативний предметний інструментив хоча і вжито в узагальнено-особовому реченні, він не входить до предикативної основи *Доброту не приманиш* на правах облігаторного компонента, і одержує функцію обмеження сфери неможливої ситуації *Доброту не приманиш*.

Окрему досить виразну за своїм лексичним наповненням групу інструментивів складають форми орудного на позначення частин тіла. В препозиції вони зафіксовані в таких 6-ти прислів'ях: *Пальцем потоку не заставиш* (УПП: 307); *Очима пива не вип'єш* (УПП: 327); *Чужими зубами не наїсишся* (УПП: 341); *Силуваними очима не можна довго дивитись* (УПП: 167); *Довгим язиком тільки полумиски лизать* (УПП: 235); *Силуваними очима не доглянеш усього* (УПП: 307). Позначимо такі синтаксеми як *інструментиви Articuli Corporis*. За трансформаційними властивостями ці синтаксеми нагадують предметні контактні інструментиви. У наведених прикладах вони вжиті в формально односкладних реченнях, а тому в ряді прикладів демонструють заміщальне перетворення на суб'єкт квалітативної характеристики. Це спостерігається в прислів'ях *Чужими зубами не наїсишся*; *Довгим язиком тільки полумиски лизать*; *Силуваними очима не доглянеш усього* (Пор.: (?) *Не наїсишся*;

*Тільки полумиски лизать; Не доглянеш усього*). У цих прислів'ях суб'єктні синтаксеми виступають трансмітерами, які вводять атрибутивні обмежувачі, виражені узгодженими означеннями. Це підтверджують і синонімічні відповідники: *Якщо зуби чужі, ними не наїсишся; Якщо язик довгий, їм тільки полумиски лизати*.

У прислів'ях *Пальцем потоку не заставиш; Очима пива не вип'єш; Силуваними очима не можна довго дивитись* інструментиви *Articuli Corporis* не входять до предикативної основи, а тому самі безпосередньо, або за допомогою узгоджених означень обмежують сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. При цьому вони демонструють співвідносність з підрядними умовними частинами складних речень. Пор.: *Потоку не заставиш, якщо це робити пальцем; Пива не вип'єш, якщо це робити очима*.

Легко виділити в окрему групу і препозитивні інструментиви, утворені іменниками, що називають тварин. Вони представлені в 5-ти прикладах: *Силуваним волон не доробишся* (УПП: 307); *Солом'яним волон не орати, сінним конем не їздити* (УПП: 87); *Силуваним конем не доробишся* (УПП: 89); *Мертвим соколом не ловлять і ворон* (УПП: 219); *Проханим конем не наробишся ні вночі ні вдень* (УПП: 344). Позначимо цю синтаксему як *інструментив потіпа animalibus*. Аналіз цих прислів'їв засвідчує, що в більшості випадків у них відсутній об'єкт, на який спрямована дія. У разі присутності об'єкта, як це представлено в прислів'ї *Мертвим соколом не ловлять і ворон*, виявляється можливість трансформацій у яких функція суб'єкта дії переходить з людини на тварину, позначену орудним безприйменниковим: *Мертвий сокіл не ловить і ворон*. Отже, за цією ознакою *інструментив потіпа animalibus* відрізняється від предметних контактних інструментивів і зближується з предметними неконтактними інструментивами. Розгляд *інструментивів потіпа animalibus* показує, що в препозиції вони тяжіють до набуття топікових обмежувальних властивостей. Щоправда, в наведених прислів'ях спостерігаємо заміщальне включення форми орудного безприйменникового до складу предикативного мінімуму: *Волон не доробишся; Волон не орати*. Заміщальне перетворення цих

*інструментивів potina animalibus* на суб'єкт квалітативної характеристики перешкоджає набуттю ними функцій безпосередніх обмежувачів, їх перебирають на себе узгоджені означення, що, зокрема, засвідчують синонімічні відповідники. Пор.: *Якщо віл силуваний, їм не доробишся; Якщо віл солом'яний, їм не орати.*

Нарешті, значний за числом прикладів масив (9 одиниць), формують прислів'я з препозитивними формами орудного безприйменникового, вираженими абстрактними іменниками: *Брехнею увесь світ перейдеш, але назад не вернешся* (УПП: 280); *Брехнею хліба не їсти* (УПП: 280); *Сирітським добром не доробишся* (УПП: 197); *Добрим словом мур проб'єш, а лихим і в двері не ввійдеш* (УПП: 226); *Холодним словом серце не запалиш* (УПП: 227); *Заднім розумом діла не поправиш* (УПП: 242); *Чужим умом не збудуєш дом* (УПП: 246); *Добром лиха не зробиш* (УПП: 263); *Злом зла не поправиш* (УПП: 266). У прислів'ї *Вітром розвіяного пір'я не позбираєш* (УПП: 345) у ролі інструментива виступає позначення природного явища. Позначимо такі синтаксеми як *абстрактні інструментиви*.

Абстрактні інструментиви демонструють максимальне наближення до медіативів – синтаксем, що позначають спосіб реалізації дії. Вони, як і всі інші інструментиви, у препозиції в складі прислів'їв регулярно набувають функцій топікового обмежувача сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою. У прислів'ях *Брехнею далеко не заїдеш* (УПП: 280); *Брехнею не відбрешешся* (УПП: 280); *Обіцянками не проживеш* (УПП: 301); *Обіцянками ситий не будеш* (УПП: 301) спостерігаємо заміщальне включення інструментивів до складу предикативної основи, що не дозволяє їм ставати обмежувачами. В усіх інших прикладах обмежувальну функцію виконує або абстрактні інструментиви, або узгоджені з ними означення. Пор.: *Якщо брешеш, увесь світ перейдеш, але назад не вернешся; Якщо слово добре, ним мур проб'єш, а якщо лихе, і в двері не ввійдеш; Зла не поправиш, якщо поправляєш злом.*

З інструментивами суміжні синтаксеми, позначені як *синтаксеми матеріалу*. Про їхню близькість, зокрема, свідчить той факт, що «залежно від лексичного значення дієслова той самий іменник у формі орудного відмінка

може мати значення то орудного знаряддя, то орудного матеріалу: *він протер окуляри хустиною* (орудний знаряддя), *він затулив вікно хустиною* (орудний матеріалу), *Хлопчик ударив собаку палкою* (орудний знаряддя), *Хлопчик припер двері палкою* (орудний матеріалу)» [111, с. 78]. «Орудний допоміжного матеріалу, - на думку Д. С. Станішевої, - означає предмет, який або приєднується до об'єкта з метою здійснення в ньому речовинних змін (*пофарбувати будинок фарбою, закрити вікно занавіскою*), або споживаються й тим самим зумовлюють здійснення самої дії (*опалювати кімнату вугіллям, освітлювати квартиру електрикою, нагодувати дитину молоком тощо*)» [111, с. 77 – 78].

У препозиції орудний матеріалу зафіксовано в таких семи прислів'ях: *Жебраним хлібом не запоможешся* (УПП: 23); *Дурними плоти городять* (УПП: 251); *Добрими намірами пекло встелене* (УПП: 263); *Чужим добром не забагатієш* (УПП: 275, 341); *Краденим добром не забагатієш* (УПП: 302); *Чужим пивом весілля не одбудеш* (УПП: 327, 341); *Чужим добром ситий не будеш* (УПП: 341). Проміжне положення синтаксеми матеріалу між інструментивами і об'єктними синтаксемами зумовлює її меншу налаштованість на перехід у позицію топікового обмежувача, оскільки вона «міцніше» пов'язана з дієсловами, компенсуючи їх семантичну невизначеність. Про це свідчить, зокрема, прислів'я *Добрими намірами пекло встелене* (УПП: 263). У ньому орудний матеріалу разом із залежним означенням не може розглядатися як пакувальний простір для ситуації пекло встелене, про що свідчить і відсутність синонімічних перетворень прислів'я у складнопідрядне умовне речення: (?) *Якщо є добрі наміри, ними пекло встелене*.

В більшості інших з наведених прислів'їв представлено явище обмеження сфери справедливості суджень, але функцію обмежувача бере на себе не безпосередньо синтаксема матеріалу, а означення, узгоджені з нею. Про цю роль означень говорять синонімічні відповідники: *Якщо хліб жебраний, ним не запоможешся; Якщо добро чуже, ним не забагатієш*. У прислів'ї *Дурними плоти городять* обмеження сфери справедливості судження досягається

семантичним розщепленням субстантивованого прикметника. Пор.: *Якщо люди дурні, то такими людьми плоти городять.*

У багатьох дослідженнях до сфери інструментальності включають орудний засобу дії. Як показує аналіз, основний масив орудного засобу дії складають словоформи, що позначають засіб пересування [29, с. 129 – 130; 63, с. 207 - 210]. Г. О. Золотова включає орудний засобу пересування не до інструментивів, а до розряду синтаксем, що позначають спосіб дії, і позначає його як *медіатив 2* [Золотова, 42, с. 233 - 234]. А. Вежбицька відокремлює функцію засобу пересування від функції знаряддя [23, с. 310 – 313]. Її мотивація і була використана при виділенні в нашому дослідженні окремої синтаксеми *засіб пересування*.

Препозитивна синтаксема *засіб пересування* представлена в таких прислів'ях: *Ночвами моря не перепливати* (УПП: 258); *Волом зайця не доженеш* (УПП: 258); *Силуванім конем не наїздишся* (УПП: 307); *Дарованим конем не наїздишся* (УПП: 343); *Золотом зайця не доженеш* (УПП: 349). В усіх наведених прислів'ях синтаксема *засіб пересування* демонструє потенційну здатність набувати в препозиції топікових властивостей, які реалізуються нею безпосередньо, або ж за її посередництва узгодженим з нею означенням, про що свідчать синонімічні відповідники: *Моря не перепливати, якщо пливати ночвами; Зайця не доженеш, якщо доганяти його волем*. Аналіз прислів'їв, де вжито означення, засвідчує, що випущення означення призводить в них до зникнення у форми орудного засобу пересування обмежувальної функції: *Конем не наїздишся*. Причина цього полягає у заміщальному включенні форми орудного відмінка до складу узагальнено-особового речення, без якої основа втратила б інформаційність: (?)*Не наїздишся*.

Форми орудного безприйменникового в препозиції можуть передавати і значення способу дії, що дає підстави до зарахування їх до складу медіативів (див. [42, с. 233]). Врахування ж лексичного значення ряду медіативів, яке полягає у вираженні множинного суб'єкта як певної цільності, змушує ввести для них уточнювальне позначення – *медіативи сукупності*. Таке рішення

співзвучне з думкою багатьох авторитетних лінгвістів, зокрема Ф. Міклошича, О. М. Пешковського. Останній, наприклад, зазначав з приводу словосполучень типу *стояти табором*: «В усіх цих сполученнях ... дієслово не є зв'язкою, а дієслівним присудком ..., а орудний – особливим орудним, який характерний для слов'янських мов і ближче всього стоїть до орудного способу» [84, с. 244]. Препозитивні медіативи містять такі 3 прислів'я: *Силою не бути милою* (УПП: 164); *Тихим кроком далі зайдеш* (УПП: 316); *Силою дають, силою однімають* (УПП: 342), а препозитивні медіативи сукупності – 5 прислів'їв: *Гуртом і каша краще їсться* (УПП: 329); *Гуртом добре й батька бити* (УПП: 330); *Гуртом і чорта поборем* (УПП: 330); *Гуртом можна і море загатити* (УПП: 330); *Собором і чорта поборем* (УПП: 331). В усіх наведених прислів'ях, крім прислів'я *Силою дають, силою однімають*, медіативи стають засобом обмеження сфери дії судження, вираженого предикативною основою. Це підтверджують і синонімічні трансформації: *Не бути милою, якщо домагатися силою*; *І каша краще їсться, якщо їсти гуртом*. Відсутність зазначеної властивості в реченні *Силою дають, силою однімають* зумовлена заміщальним включенням медіативу до предикативної основи для збереження її інформаційної достатності (Пор.: (?) *Дають, однімають*).

В одному випадку в препозиції в прислів'ях зафіксовано синтаксему каузатор стану (*Нюхом вовк ситий не буде* (УПП: 61)) і синтаксему, що виступає компонентом іменного присудка (*Мудрим ніхто не вродився, а навчився* (УПП: 243)). В обох прислів'ях міцні семантичні зв'язки орудного з предикативним центром перешкоджає витлумаченню його як обмежувача.

## 5.2. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником з (*із*)

Препозитивні форми орудного відмінка з прийменником з (*із*) зафіксовано в 43 прислів'ях, де вони репрезентують чотири синтаксемних функції.

Найпоширенішою за числом прикладів є синтаксема, позначена Г. О. Золотовою як *комітатив 2*. У Синтаксичному словникові подано таке

визначення цієї синтаксеми: «Комітатив 2 - ім'я особи або предмета, які як співучасники в ролі суб'єкта або об'єкта беруть участь у дії, стані» [42, с. 282]. Комітатив 2 зафіксовано в 24 прислів'ях: *З вовком до паю не ставай* (УПП: 60); *З вовками жити – по-вовчому вити* (УПП: 60); *З ним і на камені доробишся хліба* (УПП: 104); *З милим рай і в курені* (УПП: 164); *З доброю дружиною горе – не горе, а щастя – вдвоє* (УПП: 178); *З сліпим дороги не знайдеш* (УПП: 217); *З ним і останній розум загубиш* (УПП: 242); *З дурнем каші не звариш: або пишно не вкипить, або вогонь не горить* (УПП: 252); *З дурнем пива не звариш* (УПП: 252); *З дурним не вийдеш на дорогу ніколи* (УПП: 252); *З тобою ходити, як з туром водитись* (УПП: 257); *З газдами газда, з панами пан, а з свиньми свиня* (УПП: 277); *З малими дітьми горе, а з великими – вдвоє* (УПП: 191); *З своїми тільки добре їсти й пити* (УПП: 198); *Із вченим і сам розуму набереши* (УПП: 238); *З дурнем ні знайти, ні поділити* (УПП: 252); *З дурнем нічого йти на ярмарок* (УПП: 252); *З дурнем не дійдеш до пуття, його навчить батіг – життя* (УПП: 252); *З дурнем ні купити, ні продати* (УПП: 252); *З відважним добре в ліс іти* (УПП: 309); *З ним не звариш пива, а звариш – не розіп'єш* (УПП: 327); *З грошима і в грязі чистий* (УПП: 348); *З грішми дурня-невігласа почитають* (УПП: 348); *Із золотом, як з вогнем, – тепло і страшно* (УПП: 349).

Аналіз усього масиву прикладів розпочнемо з прислів'я *З ним не звариш пива, а звариш – не розіп'єш*. Це прислів'я є узагальнено-особовим реченням, в якому комітатив 2 виражено особовим займенником, а значить, належить до референтних позначень. Трансформаційні перетворення цього речення в складнопідрядне з підрядне умовне, в якому референтний комітатив 2 став би засобом позначення суб'єктного простору, де справедливе твердження *Пива не звариш*, виявилися невідзначеними: (?) *Якщо це він, то з ним пива не звариш*; (?) *Пива не звариш, якщо вариш з ним*. Це свідчить про те, що мовна свідомість не дозволяє уявити конкретний суб'єкт як пакування для абстрактного твердження про неможливість певної ситуації, цей суб'єкт виявляється таким, що входить в позначувану ситуацію. Можливо, це зумовлено семантикою комітатива 2, який позначає одного зі співучасників дії: узагальненість одного із суб'єктів активізує



значущість експлікованості іншого. Зазначене дозволяє констатувати, що референтний комітатив 2 не розвиває здатності виступати топіковим обмежувачем. Цей висновок підтверджують й інші приклади з референтним комітативом 2: *З ним і на камені доробишся хліба; З ним і останній розум загубиш; З тобою ходити, як з туром водитись.*

У разі нереперентності препозитивного комітатива 2 він показує виразні ознакові характеристики і виступає засобом обмеження сфери справедливості предикативної основи речення. Про це свідчить і поява синонімічних зв'язків зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Пор.: *Якщо це вовк, з ним до паю не ставай; Якщо це милий, з ним рай і в курені; Якщо людина сліпа, з нею дороги не знайдеш.* За наявності при комітативі 2 узгоджених означень пакувальну функцію перебирають на себе вони, що підтверджують трансформації: *Якщо діти малі, з ними горе, а якщо великі – вдвоє.*

Значно рідше в препозиції у складі прислів'їв зустрічається синтаксема комітатив 1 – «абстрактні імена зі значенням дії, результативного стану, емоційного стану, які супроводжують основну дію, стан і тим самим характеризують їх» [42, с. 281]. Вона виділена в 6 прислів'ях: *З умом жити – тішитися, без ума – вішатися* (УПП: 242); *З чужим розумом у люди не вийдеш* (УПП: 242); *З честю пройдеши цілий світ, без честі – ні до сусід* (УПП: 273); *З брехнею на дорогу важко вийти* (УПП: 281); *З краденим добром голова не болить* (УПП: 303); *З краденим багатий не будеш* (УПП: 303). Закладена в основу семантики комітативу 1 ознака 'характеристика основної дії' виступає основою для набуття цією синтаксемою функції обмеження сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою: його дійсність обмежується ознакою, яку передає комітатив 1. Про це свідчать і синонімічні відповідники до наведених прислів'їв: *Якщо з умом жити – тішитися, а якщо без ума – вішатися; Якщо маєш честь, з нею пройдеши цілий світ, а якщо без честі – ні до сусід; Якщо йдеш з брехнею, на дорогу важко вийти.* За наявності означення при комітативі 1 він виступає трансмітером. Пор.: *Якщо добро крадене, з ним голова не болить.*

Лише в двох прислів'ях в препозиції зафіксовано комітатив 3: *З чорними бровами іди за дровами, а з рудою бородою хоч іди за водою* (УПП: 158); *З дурною головою і рукам, і ногам біда* (УПП: 252). Ця синтаксема – «ім'я супровідної особи або предмета, присутність або наявність яких характеризує предмет або ситуацію» [42, с. 283]. Однак перше прислів'я виражає спонукання, а не судження, що й стоїть на перешкоді появи тут у комітативу 3 функції топікового обмежувача. Другий приклад, хоч і демонструє здатність комітативу 3 позначати умовний простір, у якому *і рукам, і ногам біда*, все ж має більше підстав для віднесення не до простих речень, а до неповних складних, оскільки словосполучення з *дурною головою* семантично не пов'язано ні з підметом *біда*, ні з присудковими компонентами *і рукам, і ногам*. Воно виявляє співвідносність з реченням *Якщо хтось з дурною головою, то і рукам, і ногам біда*.

Досить широко в складі прислів'їв спостерігається вживання синтаксеми, позначеної як *суб'єкт-партнер, співучасник* (12 прикладів). Ця синтаксема виступає зумовленим компонентом при інтерсуб'єктних дієсловах таких груп:

- при дієсловах мовної взаємодії: *З сином сварися – за стіл берися, з зятем сварися – за поріг берися* (УПП: 200); *З ним говорити, що решетом воду носити* (УПП: 229); *З ним говорити, тільки гороху наївшися* (УПП: 229); *З дурнем вести розмову – то віяти полову* (УПП: 252); *З дурнем говорити – горохом об стіну бити* (УПП: 252); *З тобою розмова, як з вітром полова* (УПП: 315);
- при дієсловах, що позначають боротьбу, суперництво, ворожнечу: *З паном судитись – як чолом об стінку битись* (УПП: 30); *З дурнем тягаться – краще відцураться* (УПП: 252); *З богом жарти короткі* (УПП: 355);
- при дієсловах, які позначають поєднання і роз'єднання: *З гарною одружитися – є на кого подивитися* (УПП: 174); *З чужим і посеред села розставайся* (УПП: 275); *З богом контракту не підпишеши* (УПП: 355).

Аналіз наведених прислів'їв свідчить, що *суб'єкт-партнер, співучасник* тут не завжди набуває здатності бути топіковим обмежувачем. Причини, що стримують розвиток обмежувальної функції у *суб'єкта-партнера, співучасника*,

чисто синтаксичні: це або входження в сильні прислівні семантичні зв'язки з інфінітивами або іменниками в реченнях схеми Inf – Inf, N<sub>1</sub> – N<sub>1</sub>, або ж уживання в реченнях-спонуканнях. Щоправда, інші фактори, наприклад, відприкметникове походження суб'єкта-партнера, співучасника, перехід спонукання в умовах невизначеності об'єкта спонукання в судження про прийнятне, призводить до появи зазначеної функції, яку можна виділити в таких прикладах: *З богом жарти короткі; З чужим і посеред села розставайся; З богом контракту не підпишеш*, - про свідчать і синонімічні відповідники. Пор.: *Якщо жарти з Богом, вони короткі; Якщо хтось чужий, з ним треба і посеред села розставатися; Якщо це Бог, з ним контракту не підпишеш*.

### 5.3. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником *перед*

Препозитивна форма орудного відмінка з прийменником *перед* у складі прислів'їв демонструє дві синтаксемні функції: темпоратива й локатива. Темпоратив спостерігаємо в двох прислів'ях *Перед смертю не надишешися* (УПП: 220); *Перед смертю не нажитися* (УПП: 220), а локатив – у прислів'ї *Перед пеклом і чорта треба просити за кума* (УПП: 360). Вжитий в узагальнено-особовому й інфінітивному реченнях темпоратив включається до складу предикативної основи для подолання семантичної неповноти висловів (?) *Не надишешися; Не нажитися*, що перешкоджає набуттю ним ознак топіка. Що ж стосується локатива, то він може бути кваліфікований як обмежувач сфери справедливості судження *І чорта треба просити за кума*, про це зокрема свідчить і синонімічний відповідник *І чорта треба просити за кума, якщо це відбувається перед пеклом*.

### 5.4. Синтаксеми форм орудного відмінка з прийменником *під*

Препозитивна форма орудного відмінка з прийменником *під* у складі трьох прислів'їв вжита у функції локатива: *Під попелом жару не знати* (УПП: 56); *Під*

*добрим кущем трава зеленіє, за хорошим чоловіком жінка молодіє* (УПП: 184); *Під язиком горошина муляє* (УПП: 236). У першому й третьому прислів'ях препозитивний локатив розвиває здатність обмежувати сферу справедливості судження, а в другу через посередництво локатива цю функцію перебирає на себе означення. Пор.: *Жару не знати, якщо він під попелом; Якщо куц добрий, під ним трава зеленіє; Якщо горошина під язиком, вона муляє.*

### Висновки до розділу

1. Найдетальніша класифікація значень орудного безприйменникового запропонована Г. О. Золотовою. Ця класифікація з рядом змін була використана в дисертації. Зокрема, було підтримано підхід, пов'язаний з виділенням інструментиву, який об'єднує в собі позначення знаряддя і засобу дії, виокремлено синтаксеми, що позначають матеріал, засоби пересування, перетворення й порівняння, винесено орудний часу (темпоратив) за межі іменних синтаксем, подано детальнішу рубрикацію інструментивів: у препозиції в прислів'ях виділено предметні контактні інструментиви, речовинні неконтактні інструментиви, каузативні предметні інструментиви, інструментиви *Articuli Corporis* інструментиви *nomina animalibus*, абстрактні інструментиви.
2. Інструментиви у препозиції в складі прислів'їв демонструють потенційну можливість ставати топіковими обмежувачами. Однак на практиці частіше обмежувальну роль виконують означення, узгоджені з інструментивами. Трохи рідше спостерігаємо в цій ролі атрибутивну сему, актуалізовану в результаті семантичного розщеплення інструментивів-субстантивованих прикметників. Заміщальне включення інструментивів до складу предикативної основи формально односкладних речень, не дозволяє їм ставати обмежувачами.
3. Синтаксеми матеріалу своїми властивостями щодо обмеження сфери справедливості судження близькі до інструментивних синтаксем. Разом з тим

проміжне положення синтаксеми матеріалу між інструментивами і об'єктними синтаксемами зумовлює її меншу налаштованість на перехід у позицію топікового обмежувача.

4. Синтаксема засіб пересування демонструє потенційну здатність набувати в препозиції топікових властивостей, які реалізуються нею безпосередньо, або ж за її посередництва узгодженим з нею означенням.
5. У переважній більшості прислів'їв медіативи стають засобом обмеження сфери дії судження, вираженого предикативною основою.
6. Препозитивні форми орудного відмінка з прийменником з (із) найчастіше виступають у функції комітативу 2. У разі референтності комітативу 2 він не розвиває здатності бути топіковим обмежувачем. Нереферентний комітатив 2 виступає засобом обмеження сфери справедливості предикативної основи прислів'я. Закладена в основу семантики комітативу 1 ознака 'характеристика основної дії' виступає основою для прояву у цієї синтаксеми обмежувальної функції. Синтаксема суб'єкт-партнер, співучасник через переважно синтаксичні причини не завжди набуває функцій обмежувача.
7. Форми орудного відмінка з прийменником перед демонструють у препозиції дві синтаксемні функції: темпоратива й локатива. Вжитий в узагальнено-особовому й інфінітивному реченнях темпоратив включається до складу предикативної основи для подолання семантичної неповноти висловів, що перешкоджає набуттю ним пакувальних ознак топіка. Що ж стосується локатива, то через відсутність згаданого фактору він може бути кваліфікований як обмежувач сфери справедливості судження.
8. Форми орудного відмінка з прийменником під у препозиції мають функцію локатива. Препозитивний локатив розвиває здатність обмежувати сферу справедливості судження, або ж через посередництво локатива цю функцію перебирає на себе узгоджене з ним означення.

## РОЗДІЛ 6. СИНТАКСЕМИ ФОРМ МІСЦЕВОГО ВІДМІНКА

Місцевий відмінок в українській мові суттєво відрізняється від інших відмінків. Як зазначає І. Р. Вихованець, він «є єдиним колишнім відмінковим компонентом, який майже абсолютно позбавлений власне-відмінкових ознак. Відмінкова флексія місцевого вживається тільки в поєднанні з прийменниками, які – у зв'язку з функціональною нейтралізацією флексії – виражають прислівникові семантико- і формально-синтаксичні функції» [29, с. 190]. Хоча потенційно місцевий відмінок сполучається з п'ятьма прийменниками (**в (у), на, при, по, о (об)**) в препозиції в складі прислів'їв зафіксоване вживання місцевого відмінка лише з трьома прийменниками: **в (у), на, при**.

### 6.1. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником **в (у)**

У складі зафіксованих 56 препозитивних форм місцевого відмінка з прийменником **в (у)** у прислів'ях переважають локативні синтаксеми (39 прикладів). У Синтаксичному словнику Г. О. Золотової локатив визначається як «компонент зі значенням місця розташування» [42, с. 431].

Як засвідчує аналіз прислів'їв, препозитивні локативи тематично обмежені декількома сферами. До сфер, що домінують, належать таке поняття, як край (5 прикладів): *У краю обіцянок можна вмерти з голоду* (УПП: 301); *В чужім краю і солов'ї лиш цвірінькають* (УПП: 361); *В чужій стороні і весна негарна* (УПП: 361); *В чужій стороні і жук м'ясо, і стару бабу молодницею звать* (УПП: 361); *У чужій сторонці не так світить і сонце* (УПП: 361). Частотні лексеми на позначення населених пунктів, у тому числі серед них вживаються і власні назви (11 прикладів): *В нашій селі нема злодіїв – самі люди крадуть* (УПП: 302); *В місті, як у тісті, а на селі, як у смолі* (УПП: 361); *І у Відні люди бідні* (УПП: 361); *І у Львові не всі здорові* (УПП: 362); *У Диканьці дівки модні – всі гуляють, хоч і голодні* (УПП: 362); *У Кутині всі наче поплутані* (УПП: 362); *У Луцьку все не по-людськи: навколо вода, а всередині біда* (УПП: 362); *У Попівці хліб по*

копійці, а в Перекопі хліб по копі (УПП: 362); В Суражжі всі люди вражі (УПП: 363); У Хоролі всього доволі (УПП: 363); У Києві не женись, а в Ромнах коней не міняй (УПП: 362). Порівняно частотним препозитивним локативом є церква (3 приклади): В церкві пан хлопіві братом, а поза церквою – гіреньким катом (УПП: 25); В чужій церкві не паламарюй (УПП: 359); В чужій церкві свічок не поправляй (УПП: 359).

Серед повторюваних препозитивних локативів окрему групу становлять позначення частин тіла людини, при цьому особливо активно в пареміях згадується голова (6 прикладів): У тверезій голові і розум тверезий (УПП: 243); В голові йому вилами уклали (УПП: 247); В голові йому горобці цвірінькають (УПП: 247); В голові йому пустий вітер віє (УПП: 247); В голові, як у пустій стодолі (УПП: 247); У малім тілі може бути велика душа (УПП: 310).

Частотними є звертання до понять болото, вода, вогонь (8 прикладів): В глибокій воді – велика риба (УПП: 54); У каламутній воді рибу ловить (УПП: 287); В ополонці вогонь не страшний (УПП: 55); В сіні вогню не сховаєш (УПП: 55); У вогні залізо сталиться (УПП: 55); В болоті не без чорта, в лісі не без звіра, а в селі не без лихого чоловіка (УПП: 273); В болоті не без чорта, в сім'ї не без п'яниці (УПП: 318); В своїм болоті і жаба співає (УПП: 340).

До прислів'їв, в яких препозитивні локативи представляють одиничні, неповторювані поняття, належать такі: В гостях і жук м'ясо (УПП: 65); У корові молоко не скисне (УПП: 89); У чужій пасіці бджіл не розведеш (УПП: 94); В затінку стане за дівку (УПП: 154); В лісі не без пенька, а в селі не без дурня (УПП: 249); В чужих руках завжди більший шматок (УПП: 301); І в корці води не впіймаєш (УПП: 305); В чарці більше людей тоне, як у морі (УПП: 322); В своїм гнізді і ворона яструбові очі виколе (УПП: 342); В чужім не вибирай: що дають, то тримай (УПП: 342).

Застосування прийому синонімічних трансформацій засвідчує, що локатив може набувати ознак топікового обмежувача або самостійно, або ж виступає проміжною ланкою, що забезпечує появу цієї функції в пов'язаного з ним означення. Пор.: Можна вмерти з голоду, якщо перебуваєш у краю обіцянок;

*Якщо вогонь в ополонці, він не страшний; Молоко не скисне, якщо воно в корові; Якщо край чужий, і солов'ї в ньому лиш цвірінькають; Якщо гніздо своє, в ньому і ворона яструбові очі виколе. До прислів'їв, в яких спостерігаємо обмежувачі, належать такі: У краю обіцянок можна вмерти з голоду; В чужім краю і солов'ї лиш цвірінькають; В чужій стороні і весна негарна; В чужій стороні і жук м'ясо, і стару бабу молодичею звать; У чужій сторонці не так світить і сонце; В церкві пан хлопів братом, а поза церквою – гіреньким катом; В чужій церкві не паламарюй; В чужій церкві свічок не поправляй; У тверезій голові і розум тверезий; В ополонці вогонь не страшний; В сіні вогню не сховаєш; У вогні залізо сталиться; В своїм болоті і жаба співає; В гостях і жук м'ясо; У корові молоко не скисне; У чужій пасіці бджіл не розведеш; В чужих руках завжди більший шматок; В своїм гнізді і ворона яструбові очі виколе.*

Не можна не помітити, що обмежувальні функції узгоджене означення розвиває і при тих локативах, які включаються до предикативної основи з метою забезпечення інформативної достатності останньої. Наприклад: *В чужій церкві не паламарюй – Якщо церква чужа, в ній не паламарюй.* У наведеному прислів'ї без локатива вислів інформативно недостатній: (?)*Не паламарюй.* Введення локатива до предикативної основи позбавляє його здатності виконувати обмежувальні «пакувальні» функції. Пор.: *У церкві не паламарюй – (?)Якщо у церкві, не паламарюй.*

В усіх інших прислів'ях локативи не виявляють властивостей топіка. Причини цього досить різноманітні. У прислів'ях *У малім тілі може бути велика душа; І в корці води не впіймаєш* локатив використано для вираження допустових відношень, про що говорять і синонімічні відповідники: *Хоч тіло мале, в ньому може бути велика душа; Води не впіймаєш, хоч її ловити і в корці, Води не впіймаєш, навіть якщо її ловити і в корці.*

Досить поширеною причиною, що перешкоджає розвитку в локатива «пакувальних» функцій, є входження його до предикативної основи: *В голові, як у пустій стодолі; В болоті не без чорта, в лісі не без звіра, а в селі не без лихого чоловіка; В болоті не без чорта, в сім'ї не без п'яниці; В лісі не без пенька, а в*



*селі не без дурня; В чарці більше людей тоне, як у морі; В чужім не вибирай: що дають, то тримай; У Києві не женись, а в Ромнах коней не міняй; В нашій селі нема злодіїв – самі люди крадуть; В місті, як у тісті, а на селі, як у смолі.*

У прислів'ях *І у Відні люди бідні; І у Львові не всі здорові; У Диканьці дівки модні – всі гуляють, хоч і голодні; У Кутині всі наче поплутані; У Луцьку все не по-людськи: навколо вода, а всередині біда; У Попівці хліб по копійці, а в Перекопі хліб по копі; В Суражі всі люди вражі; У Хоролі всього доволі; В голові йому вилами укладали; У каламутній воді рибу ловить; В голові йому горобці цвірінькають; В голові йому пустий вітер віє на перепоні визнання локативів* засобом обмеження сфери справедливості судження виступає те, що в цих прислів'ях локатив має референтне прочитання. Тобто він позначає цілком визначене, конкретне місце, в якому спостерігається певний конкретний «стан справ» або ж яке визначає певні правила поведінки. Про відсутність у локатива детермінантних властивостей свідчить і неможливість перетворити ці прислів'я у складнопідрядні речення з підрядними умови: (?) *Якщо і у Відні, люди бідні; (?) Якщо у Кутині, всі наче поплутані.*

Досить часто (5 прикладів) препозитивна форма місцевого відмінка з прийменником **в (у)** виражає певну ситуацію, позначену абстрактним іменником, в межах якої є справедливим судження, передане предикативною основою: *В нещасті нема ні брата, ні свата* (УПП: 47); *В гризоті година роком стає* (УПП: 51); *В чорнім ділі честі не питай* (УПП: 273); *У скупостях не кохайся і марно не розкидайся* (УПП: 298); *В сварці один одного не цілує, а малює* (УПП: 338). Позначимо такі форми терміном *ситуативний лімітатив*. Як свідчить уже сама назва, ці синтаксеми регулярно виконують функцію обмежувача, про що говорять і синонімічні відповідники: *Нема ні брата, ні свата, якщо це стосується нещастя; Якщо перебувати в гризоті, година роком стає*. Ця синтаксема може бути і трансмітером для введення обмежувальних означень, узгоджених з нею.

У прислів'ях *В купі і беззубий собака гавкає* (УПП: 65); *В гурті і комар сила* (УПП: 329); *В гурті і пісня в лад іде* (УПП: 329); *В гурті – то й смерть не*

*страшна* (УПП: 330); *В гурті робити – як із гори бігти* (УПП: 330); *У хорошій компанії розуму наберешся, а в поганій і свій загубиш* (УПП: 331) препозитивні форми місцевого відмінка з прийменником **в (у)** позначають спосіб реалізації ситуації. Позначимо таку синтаксему як *медіатив*. Вона, як і щойно розглянута синтаксема, регулярно в препозиції набуває властивостей обмежувача. Пор.: *І беззубий собака гавкає, якщо віну купі; Якщо компанія хороша, в ній розуму наберешся, а якщо погана – і свій загубиш*. Наведена остання трансформація засвідчує, що функцію обмежувача на себе перебирає узгоджене означення при медіативі. Пор.: *У компанії розуму наберешся – Якщо перебуваєш у компанії, розуму наберешся*.

У двох прислів'ях препозитивні форми місцевого відмінка з прийменником **в (у)** виступають темпоративами: *В війні нема ні брата, ні свата* (УПП: 366); *У війні хто дужчий, той ліпший* (УПП: 366). Як показує аналіз, *темпоративи* у наведених прислів'ях досить подібні до ситуативних лімітативів, вони виступають засобом позначення ситуативного часу, в рамках якого справедливе судження: *Якщо йдеться про війну, тоді (там) нема ні брата, ні свата, там хто дужчий, той ліпший*.

## 6.2. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником **на**

У складі прислів'їв зафіксовано 51 приклад з препозитивними формами місцевого відмінка з прийменником **на**. Вони демонструють значне різноманіття синтаксемних функцій. Однак за числом прикладів (24 прислів'я) абсолютно переважає локатив – синтаксема зі значенням місця знаходження. Її лексичною основою в прислів'ях стали номінації таких концептів:

- земля, нива, поле: *На добрій землі хліб сіють, а на плоху гній возять* (УПП: 76); *На добрій землі що посієш, те і вродить, на добрі зуби що вкинеш, те з'їдять* (УПП: 76); *На пустій землі бур'ян росте* (УПП: 77); *На чорній землі біла пшениця родить* (УПП: 77); *На чорній землі сіють жито, а по білій*

*собаки бігають* (УПП: 77); *На чужій ниві все ліпша пшениця* (УПП: 301); *На чужому полі не матимеш волі* (УПП: 50);

- *дорога: І на гладкій дорозі чоловік ногу зломить* (УПП: 41); *На битім шляху трава не росте* (УПП: 81); *На рівній дорозі і коняка розумна* (УПП: 89); *І на гладкій дорозі люди ноги ламають* (УПП: 95);
- *місце проживання: На чужій сторонці поклонися і воронці* (УПП: 361); *І на Поділлю не росте хліб по кіллю та ковбасами плоти не городять* (УПП: 362); *На Подолі всього доволі* (УПП: 362); *На селі лікар – піч, а свиня – гастроном* (УПП: 215); *На своїм подвір'ї і собака пан* (УПП: 87); *На батьковому смітнику і півень воєвода* (УПП: 342).

Інші концепти, реалізовані в препозитивних локативах, нечастотні, їх представляють такі прислів'я: *На його слові можна мур мурувати* (УПП: 227); *На льоду дурний хату ставить* (УПП: 253); *На двох стільцях не можна разом сидіти* (УПП: 277).

Як показує аналіз, у переважній більшості препозитивні локативи мають при собі узгоджені означення, які, власне, і реалізують функцію обмеження сфери справедливості судження, висловленого в предикативній основі. Локатив же виступає проміжним засобом введення обмеження. Про це, зокрема, свідчать синоніми: *Якщо земля добра, на ній хліб сіють, а якщо погана, на неї гній возять; Якщо земля добра, на ній що посієш, те і вродить, на добрі зуби що вкинеш, те з'їдять; Якщо земля пуста, на ній бур'ян росте; Якщо земля чорна, на ній біла пшениця родить; Якщо земля чорна, на ній сіють жито, а по білій собаки бігають; Якщо дорога рівна, на ній і коняка розумна.*

Лише в деяких прикладах актуалізація означення не відбувається. Сполучення локативу з узгодженим означенням при цьому демонструє лише тенденцію до перетворення на засіб топікового обмеження. Про це говорить певна утрудненість синонімічних трансформацій у складнопідрядні речення з підрядними умови: *(?)Якщо на битому шляху, на ньому трава не росте; (?)Якщо на батьківському смітнику, там і півень воєвода.*

Наявність таких же обмежень характеризує і перетворення локативів, що в складі прислів'їв не мають при собі означень: (?)*Якщо на льоду, там дурний хату ставить; Якщо в селі, там лікар – піч, а свиня – гастроном; Якщо на Поділля, там не росте хліб по кіллю та ковбасами плоти не городять; Якщо на Подолі, там всього доволі.* Можливою причиною, що заважає перетворенню локатива в топікове «пакування», є те, що локатив виявляє семантичні зв'язки з предикативно характеризованими компонентами: *лікар у селі, хліб на Поділля, всього на Подолі.*

Серед наведених прислів'їв з препозитивними локативами лише в двох випадках спостерігаємо реалізацію за допомогою локатива допустових відношень: *І на гладкій дорозі чоловік ногу зломить – Хоч дорога й гладка, але й там чоловік ногу зломить; І на гладкій дорозі люди ноги ламають - Хоч дорога й гладка, але й там люди ноги ламають.*

Різновидом локативу є позначення особи, що має певне вбрання, виступає носієм властивостей або ж є «цілим» відносно частин тіла. Такий локатив спостерігаємо в таких 4 прислів'ях: *На злодії шапка горить* (УПП: 302); *На козаку й рогожа пригожа* (УПП: 364); *На живому все заживе* (УПП: 215); *На живому ведмеді шкури не купляй* (УПП: 293). У наведених прислів'ях, препозитивні локативи стають засобом обмеження справедливості судження: *Шапка горить тільки на злодії; Рогожа пригожа, якщо вона на козаку, Якщо живий (живе), то на ньому все заживає.* В останньому прислів'ї локатив виступає трансмітером, надаючи обмежувальну функцію узгодженому означенню: *Якщо ведмідь живий, на ньому шкури не купляй.* Особливість прислів'я *На козаку й рогожа пригожа* полягає в тому, що, виступаючи обмежуючи компонентом стосовно судження *Рогожа пригожа*, локатив перетворюється на засіб формування думки, що *На козаку все пригоже.*

Другою за числом реалізацій препозитивною синтаксемою, вираженою формами місцевого відмінка з прийменником **на**, виступає синтаксема, позначена в Синтаксичному словнику Г. О. Золотової як *медіатив I*. Медіатив I включає іменники, що називають засоби пересування із збереженням

локативного відтінка [42, с. 327]. Цю синтаксему спостерігаємо в таких 9-ти прислів'ях: *На двох конях не можна разом сидіти* (УПП: 277); *На чужому коні не наїздишся, у чужому добрі не нахвастаєшся* (УПП: 275); *На краденім коні далеко не втечеш* (УПП: 303); *На чужому коні не наїздишся, чужим добром не нахвалишся* (УПП: 340); *На чужому коні далеко не заїдеш* (УПП: 341); *І на мудрих часом чорт їздить* (УПП: 242); *І на мудрім дідько на Лису гору їздить* (УПП: 242); *На сердитих воду возять* (УПП: 268); *На впертих воду возять* (УПП: 295). Особливість медіативу 1 полягає в тому, що, називаючи засіб пересування, він міцно пов'язаний з предикативною основою прислів'я, а тому, навіть у препозиції, не здатен ставати топіковим обмежувачем сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою. Про це говорять і помітні труднощі в перетворенні цієї синтаксеми в компонент підрядної умовної частини. Пор.: *На коні далеко не заїдеш – (?)Якщо це кінь, далеко не заїдеш*. Ця синтаксема може набувати обмежувальних властивостей в разі семантичного розщеплення й актуалізації атрибутивної семи. Однак і в цьому випадку її важко синонімічно трансформувати в підрядну умовну частину. Пор.: *На сердитих воду возять – Якщо хтось сердитий, на ньому воду возять; Воду возять на тих, хто сердитий*. Основна ж маса медіативів 1 виступає як трансмітер до атрибутивного обмежувача, названого узгодженим означенням, яке легко перетворюється на присудок підрядної умовної частини: *Якщо кінь чужий, на ньому не наїздишся, Якщо кінь крадений, на ньому далеко не втечеш*.

Наступною за числом реалізацій у препозиції у складі прислів'їв виступає синтаксема, яка в Синтаксичному словнику Г. О. Золотової одержала позначення *темпоративно-локативна* характеристика особи, живої істоти. Ознакою цієї синтаксеми є те, що вона утворена переважно від імені дії і відбиває «участь суб'єкта в дії, часто колективній, і перебування там і тоді, де і коли дія відбувається» [42, с. 330]. Вона зафіксована в таких 6-ти прислів'ях: *На роботі ззаду волочиться, а з хлопцями хихочиться* (УПП: 105); *На весіллі всі свати, на хрестинах всі куми* (УПП: 176); *На весіллі гоп, гоп, гоп, потім дома ох, ох, ох!* (УПП: 176); *На двох весіллях зразу не танцювати* (УПП: 176); *На торзі кожна*

корова тільна (УПП: 351); *На паничині конопельки тіпаєм, а прийдем додому – голі плечі латаєм* (УПП: 366). Зазначена синтаксема, вжита в препозиції, послідовно виявляє здатність до позначення сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я, про що свідчать і синонімічні відповідники: *Якщо на роботі, то ззаду волочиться, а якщо з хлопцями, то хихочиться; Усі свати, якщо це стосується весілля, усі куми, якщо це стосується хрестин; Кожна корова тільна, якщо йдеться про торги.*

Близькою за семантикою до щойно розглянутої синтаксеми є синтаксема, названа Г. О. Золотовою *ситуативом*. У Синтаксичному словникові ситуатив визначено як «компонент зі значенням зовнішньої ситуації, природної або соціальної, яка визначає стан суб'єкта» [42, с. 432]. У препозиції цю синтаксему можна виділити в таких 2-ох прислів'ях: *На волі я й гори потоплю* (УПП: 51); *На дощі змокнеш і в плащі* (УПП: 57). Ця синтаксема, як і попередня, послідовно в препозиції виконує топікові пакувальні функції. При цьому, як засвідчує перше прислів'я, аргумент судження може бути референтним, про що говорить використання особового займенника *я*. Про наявність обмежувальних функцій свідчить і досить легке перетворення ситуативу на присудок підрядної частини умови: *Якщо я на волі, то й гори потоплю; Якщо перебуваєш на дощі, то змокнеш і в плащі.*

Нарешті, досить значну групу складають прислів'я, в яких препозитивна форма місцевого відмінка позначає модальні рамки, в яких справедливе приписування суб'єктові певної ознаки (7 прикладів). Позначимо цю синтаксемну функцію як *критерій ознаки*. Найчастіше зазначена функція спостерігається в зібраному матеріалі у словоформи *на словах*: *На словах, як на цимбалах, а на ділі, як на балалайці* (УПП: 111); *На словах, як на органі, а як до діла – ані гугу* (УПП: 111); *На словах, як на гуслях, а як до діла, то наче побитий бубон* (УПП: 111); *На словах города бере, а на ділі жаби боїться* (УПП: 310). Ця ж словоформа домінує і в ілюстративному матеріалі до синтаксеми, позначеної в Синтаксичному словникові, як *критерій ознаки* [42, с. 334]. Функцію критерій ознаки можна приписати й формі місцевого відмінка з прийменником *на* в таких

прислів'ях: *На безлюдді і дяк чоловік* (УПП: 257, 356); *На безриб'ї і рак риба, на безлюдді і Хома чоловік* (УПП: 257). Запропоноване нами синтаксемне прочитання форм *на безлюдді, на безриб'ї* відрізняється від кваліфікації, поданої в Синтаксичному словникові, де у прислів'ї *На безрыбье и рак рыба* словоформу *на безрыбье* віднесено до ситуативів [42, с. 326]. Функція *критерій ознаки* властива й формі місцевого відмінка з прийменником **на** і в прислів'ї *На доброму нема передачі* (УПП: 354). Аналіз показує, що в усіх наведених прислів'ях синтаксема *критерій ознаки* виступає в ролі топіка.

### 6.3. Синтаксеми форм місцевого відмінка з прийменником **при**

Найпоширенішою синтаксемною функцією препозитивних форм місцевого відмінка з прийменником **при** у складі прислів'їв є каузативна функція. Вона пов'язана з позначенням дій або обставин, що зумовлюють появу предикативної ознаки, вираженої в предикативній основі прислів'я. При цьому каузативні відношення за своїм змістом ідентичні кондиціональним, або умовним, відношенням, для яких характерним є те, що залежний компонент позначає умову, наявність якої, як наслідок, викликає дію, виражену головним компонентом. З цього боку умовні відношення близькі до причиново-наслідкових відношень. Умова, на відміну від причини, завжди є певною можливістю: взаємозв'язок умови і зумовленого є можливим. Інакше кажучи, умовні відношення пов'язують у думці припустимі події. Позначимо таку синтаксему як *кондиціональний каузатив*. Препозитивний кондиціональний каузатив можна виділити в таких 4-х прислів'ях: *При роботі швидко час минає* (УПП: 105); *При здоров'ї все чоловікові миле* (УПП: 212); *При добрій годині і куми побратими, а при лихій годині – нема і родини* (УПП: 198, 264); *При добрій годині і дурень човном правитиме* (УПП: 254, 264). У наведених прикладах усі кондиціональні каузативи виступають топіковими обмежувачами умов, за яких дійсне судження, виражене предикативною основою, про що, зокрема, свідчать і синонімічні трансформації: *Час швидко минає, якщо людина при роботі; Якщо є*

здоров'я, все чоловікові миле; Якщо добра година, то і куми побратими, а якщо лиха – нема і родини.

Різновидом кондиціональних каузативів є синтаксеми, що позначають буття з ким-небудь або, рідше, з чим-небудь як умову існування ознаки, вираженої предикативною основою прислів'я. Він зафіксований у 6 прикладах: *При соловію і горобець співак* (УПП: 63); *При своїй небозі добре і в дорозі* (УПП: 164); *При сонці тепло, при матері добро* (УПП: 189); *При жінці погано, а зостанься вдівцем – ще гірше* (УПП: 198); *При людях і смерть красна* (УПП: 220); *При тобі не густо і без тебе не пусто* (УПП: 345). Семантика цих синтаксем сприяє розвиткові у них функції «обгортки» щодо предикативної основи прислів'я. Пор.: *І горобець співак, якщо він при соловію; Добре і в дорозі, якщо при своїй небозі; І смерть красна, якщо вона при людях*. Однак, як засвідчує аналіз, іноді трансформація синтаксеми в підрядну умовну частину виявляється неможливою, що зумовлено заміщальним включенням синтаксеми до предикативної основи. Це спостерігається в прислів'ях *При сонці тепло, при матері добро; При жінці погано, а зостанься вдівцем – ще гірше; При тобі не густо і без тебе не пусто*.

#### Висновки до розділу

1. Хоча потенційно місцевий відмінок сполучається з п'ятьма прийменниками (**в** (**у**), **на**, **при**, **по**, **о** (**об**)) в препозиції в складі прислів'їв зафіксоване вживання місцевого відмінка лише з трьома прийменниками: **в** (**у**), **на**, **при**.
2. У складі зафіксованих 56 препозитивних форм місцевого відмінка з прийменником **в** (**у**) у прислів'ях абсолютно переважають локативні синтаксеми. Локативи можуть набувати ознак топікового обмежувача сфери справедливості судження, висловленого в предикативній основі, або самостійно, або ж виступає проміжною ланкою, що забезпечує появу цієї функції в пов'язаного з ним означення. В ряді прислів'їв препозитивні локативи не виявляють властивостей топіка. Причини цього досить



різноманітні: вираження ними не обмежувальних, а допустових відношень, входження їх до предикативної основи речення, вираження в прислів'ї не суджень, а конкретного «стану справ». Синтаксеми ситуативний лімітатив і медіатив, темпоратив регулярно виконують функцію обмежувача, вони можуть бути і трансмітерами для введення обмежувальних означень, узгоджених з ними.

3. Серед синтаксем форми місцевого відмінка з прийменником **на** найчастіше в препозиції зустрічаються локативи. У переважній більшості препозитивні локативи мають при собі узгоджені означення, які, власне, і реалізують функцію обмеження сфери справедливості судження, висловленого в предикативній основі. Локатив же виступає проміжним засобом введення обмеження. Медіативи 1, називаючи засіб пересування, міцно пов'язані з предикативною основою прислів'я, а тому, навіть у препозиції, не здатні ставати обмежувачами сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою. Синтаксеми темпоративно-локативна характеристика особи, живої істоти, ситуативи і критерій ознаки, вжиті в препозиції, послідовно виявляють здатність до позначення сфери справедливості судження, вираженого предикативною основою прислів'я.
4. Найпоширенішими синтаксемами препозитивних форм місцевого відмінка з прийменником **при** у складі прислів'їв є кондиціональні каузативи, вони регулярно виступають топіковими обмежувачами умов, за яких дійсне судження, виражене предикативною основою

## РОЗДІЛ 7. СЛОВОФОРМИ НАЗИВНОГО ВІДМІНКА З ОБМЕЖУВАЛЬНИМИ ФУНКЦІЯМИ В СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ ПАРЕМІЙ

Словоформи називного відмінка, як і словоформи всіх інших відмінків, виявляють здатність брати участь у формуванні обмежувальних функцій у складі прислів'їв. Однак це спостерігається за досить жорстких умов, оскільки притаманна формам називного відмінка роль підмета в структурі речення стоїть на заваді появи у них «обгорткових» топікових властивостей. Препозиція форм називного відмінка є їхнім звичайним місцем у складі речення, а тому також не може бути ознакою появи у форми додаткових семантичних властивостей. Обмежувальні функції отримують лише ті іменники, які несуть у своїй семантиці яскраву ознаковість. Це, насамперед, субстантивовані прикметники. У разі препозитивного вживання вони актуалізують атрибутивну сему, яка набуває ознак умови, в межах якої є справедливим судження, виражене предикативною основою. Наприклад: *Багатий не любить дати* (УПП: 24); *Ледачий все робить навсидячки* (УПП: 113); *Здоровий хворого не розуміє* (УПП: 211); *Дурний думкою багатіє* (УПП: 251); *Злий сам себе б'є* (УПП: 265); *П'яний гірше скаженого пса* (УПП: 319). Про актуалізацію атрибутивної семи свідчать синонімічні зв'язки цих прислів'їв: *Якщо людина багата, вона не любить дати; Якщо людина ледача, вона все робить навсидячки; Якщо людина здорова, вона хворого не розуміє; Якщо людина дурна, вона думкою багатіє; Якщо людина зла, вона сама себе б'є; Якщо людина п'яна, вона гірша скаженого пса*. За межами актуалізованих атрибутивних ознак судження, виражені прислів'ями, набувають рис парадоксальних: (?) *Людина не любить дати; (?) Людина все робить навсидячки (?)*; *Людина хворого не розуміє; (?) Людина думкою багатіє; (?) Людина сама себе б'є; (?) Людина гірше скаженого пса*.

Однак і зазначена вище лексична своєрідність іменників не може розглядатися як єдина умова набуття ними обмежувальних функцій. Як показує аналіз прислів'їв з препозитивними субстантивованими прикметниками в

називному відмінку, актуалізація ознакової семи у них спостерігається у тих випадках, коли прислів'я виступає саме судженням, а не, скажімо, реченням, що відбиває певні повторювані прояви суб'єкта. Пор.: *Старий говорить, говорить, та й на правду виходить* (УПП: 209) – (?) *Якщо людина стара, вона говорить, говорить, та й на правду виходить* – *Людина говорить, говорить, та й на правду виходить*; *Злий спить, зле йому й сниться* (УПП: 265) – (?) *Якщо людина зла, вона спить, зле їй сниться* – *Людина спить, зле їй сниться*. Тестом для розрізнення модальності судження і модальності відбиття повторюваного прояву є можливість приписування судженням модальної рамки *Вважають, що*, а реченням, що лише відбивають певні прояви суб'єкта – *Спостерігається, що*. Додатковою ознакою, що вказує на наявність судження, є форма присудка. Іменні присудки, а також присудки дієслівні з часткою *не*, з різноманітними обставинами, що вказують на характер реалізації дії, її особливості, як правило властиві пареміям-судженням.

Крім іменників з яскраво вираженою ознаковістю у формуванні обмежувального простору справедливості судження можуть брати участь і будь-які іменники, якщо мають при собі означення. Наприклад: *Багата дівка робить від суботи до понеділка* (УПП: 24); *Білі руки роботи бояться* (УПП: 28); *Лихий жнець ніколи не має доброго серпа* (УПП: 80); *Ліниві кравці беруть довгі нитки* (УПП: 99); *Злий пастух вовка годує* (УПП: 100); *Лихий чоловік гірше вовка* (УПП: 267). Ці означення на семантичному рівні одержують предикатні властивості, позначаючи ознакову сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. Це призводить до зняття парадоксальності, яке часто властиве цим судженням. Пор.: (?) *Дівка робить від суботи до понеділка* – *Якщо дівка багата, вона робить від суботи до понеділка*; (?) *Руки роботи бояться* – *Якщо руки білі, вони роботи бояться*; (?) *Жнець ніколи не має доброго серпа* – *Якщо жнець лихий, він ніколи не має доброго серпа*; (?) *Кравці беруть довгі нитки* – *Якщо кравці ліниві, вони беруть довгі нитки*; (?) *Пастух вовка годує* – *Якщо пастух злий, він вовка годує*; (?) *Чоловік гірше вовка* – *Якщо чоловік лихий, він гірше вовка*.

Розглянемо ці два типи обмежувального використання форм називного відмінка докладніше, зокрема, з врахуванням сформульованих вище обмежень на семантичне розщеплення іменників.

#### 7.1. Обмежувальні словоформи називного відмінка з актуалізованою атрибутивною семою.

У складі українських прислів'їв зафіксовано 200 прикладів, у яких препозитивні словоформи називного відмінка, актуалізуючи атрибутивну сему, виявляють ознаки дуплексивів і виступають при цьому засобом обмеження сфери справедливості суджень. Переважна більшість цих словоформ є субстантивованими прикметниками, що називають осіб. Аналіз таких позначень осіб у прислів'ях дозволяє дійти висновку, що, по-перше, їхнє коло інвентарно обмежене, а по-друге, українські паремії демонструють досить виразну диференціацію у частотності залучення різних типів осіб, які стають суб'єктами паремійних висловів. Хоча в складі прислів'їв налічується близько 50 типів осіб з яскравою ознаковістю, переважна більшість з них малочастотна.

Найчастотнішими є такі групи.

Назви осіб за розумовими здібностями. У препозиції такі форми називного відмінка зафіксовано в 42 прислів'ях. З них у 22 прикладах йдеться про високі розумові здібності, позначені іменниками *розумний* (14 прислів'їв), *мудрий* (8 прислів'їв).

У переважній більшості випадків у складі прислів'їв спостерігається протиставлення *розумного дурному, дурневі: Розумний научить, а дурень намучить* (УПП: 241); *Розумний біля вогню нагріється, а дурний спалиться* (УПП: 245); *Розумний дбає, а дурня бог наділяє* (УПП: 245); *Розумний любить сам учитись, а дурний любить другого учити* (УПП: 245); *Розумний мовчить, коли дурень кричить* (УПП: 245); *Розумний не подивує, а дурний не побачить* (УПП: 245); *Розумний розсудить, а дурень осудить* (УПП: 245); *Розумний слова боїться, а дурний і кия не побоїться* (УПП: 245); *Розумний учить, дурень повчає*

(УПП: 245). Ці паремійні судження, як видно з прикладів, виражені переважно складносурядними реченнями, лише в двох випадках спостерігаємо безсполучникове й складнопідрядне речення. Тому ці приклади, власне, виходять за межі досліджуваного матеріалу – простих речень. Особливість цих речень полягає в тому, що вони передають судження про відмінності ситуацій, суб'єктом яких є розумний і дурний. У більшості випадків предикати цих ситуацій виступають системними або контекстуальними антонімами: *мовчить – кричить, боїться – не побоїться, нагріється – спалиться, научить – намучить, учитись – учити, розсудить – осудить, учить – повчає*.

Форма простого речення з препозитивним іменником *розумний* представлена такими прикладами: *Розумний всьому дає лад* (УПП: 245); *Розумний йде вперед і оглядається назад* (УПП: 245); *Розумний не спотикнеться два рази на один камінь* (УПП: 245); *Розумний під стіл не лізе* (УПП: 245); *Розумний заздалегідь усе готує* (УПП: 245). Ці речення, крім другого, мають ознаки судження і демонструють синонімічні зв'язки зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови, в яких спостерігаємо актуалізацію ознаки *розумний*. Пор.: *Якщо людина розумна, вона всьому дає лад; Якщо людина розумна, вона не спотикнеться два рази на один камінь*. За допомогою експліцитної або ж імпліцитної актуалізації ознаки досягається звуження меж реалізації судження. Інша причина актуалізації пов'язана з тим, що таким чином досягається семантична мотивація включення прислів'я в текст: вони вводяться, коли йдеться про наявність або відсутність ознаки розумності у вчинках. У прислів'ї *Розумний йде вперед і оглядається назад*, яке інформує про типову поведінку розумного, ознака *розумний* не одержує такого мотиваційного навантаження, а тому трансформація прислів'я в речення *Якщо людина розумна, вона йде вперед і оглядається назад*, в якому ознака *розумний* виступає мотивацією предикатних ознак *йти, оглядатися*, виглядає дещо штучною. Зазначений тест дає підстави не включати форму називного в цьому речень до одиниць з функцією обмежувача сфери справедливості судження.

Словоформа *мудрий* також, як правило, протиставляється словоформі *дурний*, що зумовлює використання складносурядних речень зі сполучником *а*. Наприклад: *Мудрий носить язик в серці, а дурень – серце на язиці* (УПП: 243); *Мудрий все мовчить, а сто дурнів навчить* (УПП: 243); *Мудрий думає, що говорить, а дурний говорить, що думає* (УПП: 243); *Мудрий змінить– свою думку, а дурний ніколи* (УПП: 243); *Мудрий не все каже, що знає, а дурний не все знає, що каже* (УПП: 243).

У складі простого речення препозитивна форма *мудрий* представлена в таких пареміях: *Мудрий безумному з дороги вступається* (УПП: 243); *Мудрий не дасться за ніс водити* (УПП: 243); *Мудрий не лізе під стіл* (УПП: 243). У першому прикладі йдеться про звичайні дії, а тому у словоформи *мудрий* не відбувається семантичної актуалізації ознакової семи. У другому й третьому прикладах спостерігаємо судження, в яких дії, позначені присудками, ставляться в залежність від мудрості суб'єкта. Це, зокрема, підтверджують і синонімічні відповідники цих прислів'їв: *Якщо людина мудра, вона не дасться за ніс водити; Якщо людина мудра, вона не лізе під стіл*.

Препозитивні словоформи на позначення суб'єкта з низькими розумовими здібностями зустрічаються рідше – у 20 прислів'ях. З них 11 випадків припадає на словоформу *дурень* і 9 на словоформу *дурний*. На відміну від прислів'їв, в яких суб'єкт є носієм високих розумових здібностей, зазначені прислів'я досить рідко будуються на антитезі. Протиставлення розумному спостерігається лише в двох прислів'ях, виражених складносурядними реченнями: *Дурний сватає, а розумний заміж бере* (УПП: 173); *Дурний шукає видного місця, а мудрого і в кутку побачать* (УПП: 251). Особливість наведених прислів'їв полягає в тому, що в них судження побудовано шляхом зіставлення типових ситуацій, властивих дурним і розумним, а отже семантика складових частин не сприяє актуалізації атрибутивних сем. Про це говорить і відсутність у деяких випадках можливості синонімічної трансформації з предикативною актуалізацією атрибутивної семи: (?) *Якщо людина дурна, вона сватає, а якщо розумна – заміж бере*.

Подібна властивість спостерігається і в таких прислів'ях, що передають типові прояви суб'єкта: *Дурень спить, а щастя в головах лежить* (УПП: 250); *Дурний і малий що побачать, те і просять* (УПП: 250); *Дурний мудрого питає, чому він ліпший розум має* (УПП: 251); *Дурний на саях дрижить, а кожух під ним лежить* (УПП: 251). Наведені прислів'я також важко перетворити в речення з актуалізованою атрибутивною семою: (?) *Якщо людина дурна, вона спить, а щастя в головах лежить; Якщо людина дурна, вона мудрого питає, чому він ліпший розум має; Якщо людина дурна, вона на саях дрижить.*

Переважна ж більшість прислів'їв з суб'єктом *дурень*, *дурний* демонструють здатність до актуалізації атрибутивної семи, яка і визначає умову реалізації / нереалізації суб'єктом певної дії. Наприклад: *Дурний горя не має* (УПП: 250); *Дурний і в Києві не купить розуму* (УПП: 250); *Дурний думкою багатіє* (УПП: 251); *Дурний і в Києві не купить розуму* (УПП: 362); *Дурень думкою багатіє* (УПП: 249); *Дурень і в макітрі макогін зломить* (УПП: 250); *Дурень і дім запалить, так вогню рад* (УПП: 250); *Дурень і за море поїде і все дурнем верне* (УПП: 250); *Дурень і на рівній дорозі порожнього воза перекине* (УПП: 250); *Дурень і на похоронах сміється* (УПП: 250); *Дурень не буде мовчати* (УПП: 250); *Дурень нічим ся не журисть, горілку п'є і люльку курить* (УПП: 250); *Дурень розумного не любить, а п'яний – тверезого* (УПП: 250); *Дурень до Києва, дурень і з Києва* (УПП: 362 ).

Широко розповсюджені в складі прислів'їв і препозитивні форми називного *злий* (8 прикладів), *лихий* (3 приклади), *добрий* (5 прикладів), що позначають людину за її етичними якостями. У переважній більшості прикладів ці словоформи актуалізують атрибутивну сему, про що свідчать їхні синонімічні зв'язки зі складнопідрядними умовними реченнями, в яких ця сема набуває експлікації. Пор.: *Злий доброго зіпсує, а сам добрим не стане* (УПП: 265) – *Якщо людина зла, вона доброго зіпсує, а сама доброю не стане; Злий зле і думає* (УПП: 265) – *Якщо людина зла, вона зле і думає; Лихий лихом помирає* (УПП: 267) – *Якщо людина лиха, вона лихом помирає; Добрий дурному брат* (УПП: 262) – *Якщо людина добра, вона дурному брат; Добрий не чинить лихого та не боїться*

нічого (УПП: 262) – *Якщо людина добра, вона не чинить лихого та не боїться нічого.*

До прислів'їв, де атрибутивна сема не одержує актуалізації, належать такі: *Злий спить, зле йому й сниться* (УПП: 265); *Злі зло знають, бо його не покидають* (УПП: 266).

Поширеними в складі прислів'їв є й такі препозитивні позначення суб'єктів за етичними ознаками, як *лінивий* (8 прикладів), *ледачий* (2 приклади), *скупий* (7 прикладів). У переважній більшості випадків прислів'я з цими суб'єктами, вираженими субстантивованими прикметниками, демонструють ознаки суджень, в яких атрибутивна сема суб'єкта виступає підставою для формування певного висновку про властивості суб'єкта. Наприклад: *Скупий бідніший від жебрака* (УПП: 297); *Скупий і над копійкою труситься* (УПП: 297); *Скупі живуть, як жебраки, а умирають, як багачі* (УПП: 298); *Ледачий все робить навсидячки* (УПП: 113); *Ледаче ледачим і згине* (УПП: 119); *Лінивий і коло готового хліба вмере* (УПП: 113). Пор.: *Якщо людина скупа, вона бідніша від жебрака; Якщо людина скупа, вона і над копійкою труситься; Якщо люди скупі, вони живуть, як жебраки, а умирають, як багачі; Якщо людина ледача, вона все робить навсидячки; Якщо людина ледача, вона ледачою і згине; Якщо людина лінива, вона і коло готового хліба вмере.*

Помітну групу препозитивних суб'єктних синтаксем складають словоформи, утворені на основі врахування стану здоров'я людини (15 прикладів). Найчастіше представлені словоформи *сліпий* (8 прикладів). Словоформи *кривий, одноокий, здоровий, хворий, видючий* вжито один раз, *глухий* – два рази. Наприклад: *Сліпий дзеркала не потребує* (УПП: 217); *Сліпий сліпому не поводитир* (УПП: 217); *Глухий що не дочує, то вигадас* (УПП: 216); *Здоровий хворого не розуміє* (УПП: 211); *Хворий здоров'я хвалить* (УПП: 213); *Видючий у болото не влізе* (УПП: 257). У наведених прикладах, як і в більшості прислів'їв з суб'єктами аналізованої групи, спостерігається актуалізація атрибутивної семи, яка стає засобом обмеження справедливості судження. Це засвідчують і синонімічні відповідники: *Якщо людина сліпа, вона дзеркала не*



*потребує; Якщо людина сліпа, вона сліпому не поводить; Якщо людина глуха, вона що не дочує, то вигадас; Якщо людина здорова, вона хворого не розуміє; Якщо людина хвора, вона здоров'я хвалить; Якщо людина видюща, вона в болото не влізе. У прислів'ї Сліпий не несе ложку за вухо (УПП: 217) ознака сліпий стає засобом вираження не обмежувальних, а допустових відношень, що підтверджує його синонімічна трансформація: Хоча людина сліпа, вона не несе ложку за вухо. Відсутність актуалізації атрибутивної семи в розглянутій групі спостерігається лише в таких двох прислів'ях: Сліпий кривого доганяє (УПП: 217); Сліпий краще ходить, як поводить водить (УПП: 217). Пор.: (?) Якщо людина сліпа, вона кривого доганяє; (?) Якщо людина сліпа, вона краще ходить, як поводить водить.*

Досить поширеним суб'єктом прислів'їв є особи, що мають ознаки *п'яний* або схильний до вживання алкоголю. Для їх позначення відповідно використовуються іменники *п'яний* (9 прикладів) і *п'яниця* (5 прикладів). У складі наведених прислів'їв не всі суб'єктні синтаксеми демонструють здатність до актуалізації атрибутивної ознаки з метою обмеження сфери справедливості судження. Ця властивість представлена в таких прислів'ях: *П'яний гірше скаженого пса* (УПП: 319); *П'яний б'ється, скаче, а проспиться – гірко плаче* (УПП: 319); *П'яний свічки не засвітить* (УПП: 319); *П'яний собі розум відбирає* (УПП: 319); *П'яний – так, як малий: що на умі, те й на язиці* (УПП: 319); *П'яний храбриться, а як проспиться, то й свині боїться* (УПП: 319); *П'яний, як дитина: і нехотя правду скаже* (УПП: 319); *П'яниця і з каганця питиме* (УПП: 319); *П'яниця проспиться, а дурень ніколи* (УПП: 319). У прислів'ях *П'яний дурному брат* (УПП: 319); *П'яний і злодій – рідні брати* (УПП: 319); *П'яниця і свиня – то однакові звання* (УПП: 319); *П'яниця: пропив штани та й хвалиться* (УПП: 319); *П'яниця – то послідній чоловік* (УПП: 319) актуалізація ознаки не відбувається.

На позначення особи за віковими ознаками припадає 12 прикладів, з них сім прислів'їв містить субстантивованій прикметник *старий* і п'ять прислів'їв – *молодий*: *Старий багато знає, а ще більше забув* (УПП: 209); *Старий про старе й думає* (УПП: 209); *Молоде на всі сторони гнеться* (УПП: 208); *Молодий все перебуде* (УПП: 208). У наведених прикладах можна констатувати наявність

процесів актуалізації атрибутивної семи, яка стає засобом обмеження справедливості судження. Пор.: *Якщо людина стара, вона багато знає, а ще більше забула; Якщо людина стара, вона про старе й думає; Якщо людина молода, вона на всі сторони гнеться; Якщо людина молода, вона все перебуде.* Для прислів'їв з суб'єктами, маркованими за віковими ознаками, характерним є протиставлення суб'єктів *старий і молодий*. Наприклад: *Старі крутяться, а молоді учаться* (УПП: 209); *Старий хоче спати, а молодий гуляти* (УПП: 209); *Молодий може вмерти, а старий мусить* (УПП: 208, 218); *Молоді сваряться – тішаються, старі сваряться – казяться* (УПП: 339). У цих складних реченнях спостерігається взаємна актуалізація атрибутивних ознак, про що говорять синонімічні зближення цих прислів'їв з реченнями, в яких ознака знаходить експлікацію.

До великих груп належать й препозитивні іменники, пов'язані з позначенням статку суб'єкта (11 прикладів). Серед них абсолютно переважають словоформи *багатий, багач*, препозитивна словоформа *бідний* зафіксована лише в прислів'ї *Бідний – Кармелюкові брат рідний* (УПП: 365), яке демонструє синонімічні зв'язки зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови: *Якщо людина бідна, вона Кармелюкові брат рідний*. У більшості випадків препозитивного вживання словоформи *багатий* можна констатувати актуалізацію атрибутивної семи, яка набуває обмежувальних функцій. Наприклад: *Багатий все дрібно крає* (УПП: 24); *Багатий все нарікає, що мало має* (УПП: 24); *Багатий говорить, що будемо їсти, а бідний, чи будемо їсти* (УПП: 24); *Багатий їсть, коли що схоче, а вбогий – коли що трапиться* (УПП: 24); *Багач їсть у середу лучче, як бідний на Великдень* (УПП: 24); *Багатий не любить дати* (УПП: 24); *Багатий шепче з кумою, а убогий з сумою* (УПП: 24); *Багатий, як бик рогатий: в тісні ворота не вміщається* (УПП: 24). Лише в трьох прислів'ях актуалізації не відбувається, про що говорить неможливість експлікації атрибутивної семи: *Багач дивується, чим бідний годується* (УПП: 24) – (?) *Якщо людина багач, вона дивується, чим бідний годується; Багатий як хоче, а вбогий як може* (УПП: 24) – (?) *Якщо людина багата, вона як хоче, а вбогий як може;*

*Багач багача як не хвалить – велича (УПП: 24) – (?) Якщо людина багач, вона багача як не хвалить – велича.*

Порівняно невелику групу (6 прикладів) формують суб'єкти, об'єднані ознакою освіти: *Грамотний видющий і на все тямущий (УПП: 237); Грамотний уміє читати і рядки, і між рядками (УПП: 237); Неграмотний і з окулярами читати не буде (УПП: 237); Вчений іде, а неук слідом спотикається (УПП: 238); Учений водить, а невчений слідом бродить (УПП: 239); Письменний бачить поночі більше, ніж неписьменний удень (УПП: 240).* Усі вони виявляють актуалізацію атрибутивної семи.

Поширеними у складі прислів'їв є також позначення суб'єкта займенником *свій* (7 прикладів): *Свій завжди гірший за чужого (УПП: 198); Свій коли не вкусить, то виципне (УПП: 199); Свій ліпше чорта: хоч повалить, та не давить (УПП: 199); Свій над виром потрясе, а в воду не кине (УПП: 199); Свій свояка бачить здалека (УПП: 199, 327); Свій своєму хоч через люди тиць лихом у груди (УПП: 199); Свій як не заплаче, то хоч скривиться, і то полегшає (УПП: 340).* Особливістю цього займенникового суб'єкта є те, що він в усіх зареєстрованих випадках вживання демонструє актуалізацію атрибутивної семи приналежності, яка окреслює межі справедливості судження. Про це свідчать регулярна наявність синонімічних відповідників, в яких атрибутивна сема есплікується у вигляді присудка підрядної умовної частини: *Якщо хтось свій, він завжди гірший за чужого; Якщо хтось свій, він коли не вкусить, то виципне; Якщо хтось свій, він ліпше чорта: хоч повалить, та не давить.*

По три приклади субстантивованих прикметників припадає на суб'єкти, що характеризують особу за ознаками *пихатість, швидкість*: *Гордий – дурного брат (УПП: 289); Горді та вперті нічого не варті (УПП: 289); Пихатий дурному брат (УПП: 290); Швидкий місця не зогріє, а сидячий і на місці задубів (УПП: 306); Швидкий місця не зогріє, а ледачий на одному місці не вмере (УПП: 306); Швидкий місця не зогріє, а ледачий на одному місці і вмере (УПП: 114).* У наведених прикладах актуалізація атрибутивної семи спостерігається в іменника швидкий, який у складносурядних реченнях вступає в протиставлення з іншими

іменниками на позначення осіб. Про це, зокрема, свідчать і синонімічні відповідники: *Якщо людина швидка, вона місця не зогріє, а сидячий і на місці задубів; Якщо людина швидка, вона місця не зогріє, а ледачий на одному місці не вмере; Якщо людина швидка, вона місця не зогріє, а ледачий на одному місці і вмере.*

По два приклади субстантивованих прикметників спостерігаємо на позначення осіб-носіїв ознак *боязливий, терпеливий, ситий, голодний, милий*: *Боягуз помирає тисячу разів, а відважний тільки раз* (УПП: 310); *Боязливий і втікаючого боїться* (УПП: 310); *Терпеливий з голоду гине* (УПП: 44); *Терпеливий перемагає сильного* (УПП: 312); *Ситий голодного не розуміє, старий – молодого, багатий – бідного* (УПП: 28); *Ситий голодному не товариш* (УПП: 29, 332); *Голодний і кия не боїться* (УПП: 43); *Голодний і пес не бреше* (УПП: 43); *Мила за милим сім літ плаче* (УПП: 164); *Миленький і невмитий біленький* (УПП: 164). З наведеного переліку прислів'їв лише передостаннє не актуалізує атрибутивної семи, про що, зокрема, свідчить неможливість трансформувати прислів'я в складнопідрядне речення з підрядною умовною частиною: (?) *Якщо жінка мила, вона за милим сім літ плаче.*

Лише по одному разу вжиті субстантивовані прикметники, що позначають осіб-носіїв ознак **небитий** (*Небитий – срібний, битий – золотий* (УПП: 238)), **лукавий** (*Лукавий як не мудрує, а все ж заплутається в свої тенета* (УПП: 289)), **вередливий** (*Вередливе тільки воду варить* (УПП: 297)), **заздрісний** (*Заздрісний від чужого щастя сохне* (УПП: 298)), **голий** (*Голий голодного не позиває* (УПП: 30)), **дужий** (*Дужі і багаті ніколи не винуваті* (УПП: 33)), **упертий** (*Упертий гірше свині* (УПП: 295)), **хороший** (*Хороший чортам на гроші* (УПП: 158)), **сердитий** (*Сердите не буває сите* (УПП: 268)), **лисий** (*Лисий лисого здалека бачить* (УПП: 158)), **рятований** (*Рятований два рази помирає, а нерятований лише раз* (УПП: 218)), **потопаючий** (*Потопаючий хватається і меча* (УПП: 367)), **кінний** (*Кінний пішому не товариш* (УПП: 332)). Сюди ж належить і приклад з субстантивованим дієприкметником (*Ужалений змією боїться і вірьовки* (УПП: 310)) і порядковим числівником (*Перший –*

*недовериший, другий – недолугий, третій – недопертий, четвертий – без чверті, п'ятий – без п'яти, шостий – без честі, сьомий – такий самий, восьмий – недорослий, дев'ятий – без хати, десятий – вусатий, віддай же ня, моя мати!* (УПП: 172)). В усіх наведених прислів'ях, крім першого й останнього, спостерігається актуалізація атрибутивної ознаки, за допомогою чого відбувається обмеження сфери справедливості судження, яке містить прислів'я.

Крім позначення особи субстантивовані прикметники в складі прислів'їв можуть бути і засобом називання неживих предметів і абстрактних сутностей. Кількість таких словоформ порівняно невелика, вони фіксуються в 17 прислів'ях. Найчастішими є словоформи, що відбивають ознаку свій – чужий, вони фіксуються в п'яти прислів'ях: *Своє миле, хоч зогниле* (УПП: 340); *Своє ліпше чорта: хоч повалить, та не давить* (УПП: 340); *Своє на ноги ставить, а чуже під ноги топче* (УПП: 340); *Своє піде й за кулаком, а чуже й за калачем не хоче* (УПП: 340); *Чуже боком вилізе* (УПП: 341). Трохи менша частотність властива словоформам, що відбивають опозицію добре – лихе: *Добре довго пам'ятається, а зле ще довше* (УПП: 262); *Лихе доброго не любить* (УПП: 267); *Лихе не згине, як олива поверх води, впливе* (УПП: 267); *Лихе не згине, хоча й його щастя покине* (УПП: 267). Інші словоформи цієї групи зустрічаються по одному разу: *Крадене спочатку солодке, а потім гірке* (УПП: 303); *Силуване – не милуване* (УПП: 307); *Позичене – не з'їдене, все треба віддавати* (УПП: 346); *Багацьке і панське ніколи не пропаде* (УПП: 24); *Хлопське – сидлане, дівоче – чекане* (УПП: 154); *Суджене – не розгуджене* (УПП: 174); *Маленьке – миленьке, побільша – погірша* (УПП: 194).

Аналіз засвідчує, що субстантивовані прикметники тут, значно рідше, ніж субстантивовані прикметники, що називають особу, актуалізують атрибутивну сему. Про це свідчить тестова неспроможність перетворення багатьох прислів'їв на складні речення з підрядними умови, наприклад, прислів'їв моделі  $N_1 - N_1$ .

## 7.2. Словосполучення називного відмінка іменників з означеннями з обмежувальними властивостями

Препозитивні словосполучення іменника в називному відмінку з означеннями широко представлені в складі українських прислів'їв, вони зареєстровані в 333 прикладах. Характерною особливістю цих прислів'їв є те, що означення в них, як правило, виконує не тільки властиву йому прислівну функцію, але й топікову функцію обмеження справедливості судження, вираженого в прислів'ї.

На відміну від субстантивованих прикметників, які в основному позначають особу, словосполучення називного іменника з прикметником малюють широку картину народного буття. Розглянемо основні угруповання концептів, позначених цими словосполученнями.

Серед словосполучень іменника з означеннями найбільша група припадає на позначення особи. Ця велика група відрізняється досить значною системою взаємних протиставлень, тому виділення в її складі підгруп закономірно наштовхується на логічні труднощі, пов'язані з наявністю різноманітних основ класифікації. Отже, наведений нами розподіл назв людини на підгрупи буде мати певною мірою умовний характер.

Одну з підгруп формують іменники, що позначають просто особу (*людина, чоловік*), а прикметники служать засобом її позитивної чи негативної характеристики. Перше спостерігаємо в таких прислів'ях: *Розумна людина – честь і слава, уперта по-дурному – наяву осла дістала* (УПП: 245); *Чесний чоловік не може без труда* (УПП: 107); *Гарний чоловік і погану жінку красить* (УПП: 184); *Добрий чоловік надійніше кам'яного мосту* (УПП: 184); *Добрий чоловік і сусідів дім од вогню збереже* (УПП: 262). У наведених прислів'ях прикметник набуває ознаки обмежувальної словоформи, яка визначає сферу справедливості судження, про що свідчать такі синонімічні відповідники: *Якщо людина розумна, їй честь і слава, якщо уперта по-дурному – наяву осла дістала; Якщо чоловік чесний, він не може без труда; Якщо чоловік гарний, він і погану*

жінку красить. Цьому тестові не відповідають прикметники в прислів'ях *Блаженний муж ситий, як вуж* (УПП: 184); *Добрі люди вмирають, а діла їх живуть* (УПП: 218), що свідчить про відсутність актуалізації прикметникового значення. Пор.: (?) *Якщо муж блаженний, він ситий, як вуж*; (?) *Якщо люди добрі, вони вмирають*.

До цієї підгрупи примикають іменники *друг, приятель*, які зафіксовано в прислів'ях *Старий друг ліпший нових двох* (УПП: 331); *Вірний приятель – то найбільший скарб* (УПП: 331). Означення при них актуалізують обмежувальні топікові функції.

Цим підгрупам протиставлені словосполучення, які позначають негативно характеризувану особу: *Погана людина всім всюди напаскудить* (УПП: 268); *Лихий чоловік гірше вовка* (УПП: 267); *Лихий чоловік у громаді, що вовк у отарі* (УПП: 267); *Лихий чоловік, як хвороба: усе запакостить* (УПП: 267); *Злий чоловік гірший вовка* (УПП: 266); *Брехливий чоловік, як вугіль: хоч не спалить, то очорнить* (УПП: 280); *Підлеслива людина – гадюка під квітками* (УПП: 288); *Хитра людина в'ється, як хмелина: за що можна вчепитися, за те й держеться* (УПП: 289); *Улєсливий чоловік схожий на кішку: спереду ласкав, а ззаду кусає* (УПП: 278). У наведених прислів'ях прикметник при іменнику в називному відмінку виступає семантично облігаторним компонентом, без якого судження набуває парадоксальності, при цьому він виступає засобом обмеження сфери справедливості судження. Пор.: (?) *Людина всім всюди напаскудить*; (?) *Чоловік гірше вовка*; (?) *Чоловік у громаді, що вовк у отарі*; (?) *Людина – гадюка під квітками*.

Одиничні приклади пов'язані з актуалізованою характеристикою людини за ознаками *чужий, старий, хворий*: *Чужий чоловік до часу, а свій до смерті* (УПП: 185); *Старий чоловік – то так, як подертий чобіт* (УПП: 209); *Хвора людина сама себе не любить* (УПП: 213).

До цієї підгрупи примикають поодинокі іменники *зłodий, ворог, злидар, боржник*, у яких ознака негативності міститься в самій семантиці слова: *Хатній зłodий гірше чужого* (УПП: 302); *Спільний ворог навіть ворогів єднає* (УПП:

335); *Здоровий злидар щасливіший від хворого багача* (УПП: 211); *Лихий боржник журиється, як би то взяти, а хто інший хай журиється, аби віддати* (УПП: 346).

У складі прислів'їв спостерігається використання іменників, що мають гендерну характеристику, серед них за частотністю переважає іменник *жінка*, який вживається, як правило, з узгодженими означеннями, а також одиничні приклади з іменниками *дівка*, *дівчина*, *баба*: *Гарна жінка і великі гроші – то нагла смерть* (УПП: 179); *Добра жінка – то весілля, а зла – то погане зілля* (УПП: 180); *Добра жінка з пучки муки пригорищу зробить* (УПП: 180); *Добра жінка і лихого чоловіка направить* (УПП: 180); *Неохайна жінка всім носа втре* (УПП: 182); *Багата дівка робить від суботи до понеділка* (УПП: 24); *Гарна дівчина швидше сподобається всім, ніж одному* (УПП: 157); *Сердита баба – вовкові користь* (УПП: 202). У двох прикладах тут спостерігаємо неузгоджені означення: *Жінка без мужа – то дім без фундаменту* (УПП: 180); *Жінка без мужа і жити недужа* (УПП: 180). У них означення, хоча і не мають препозитивності, демонструють обмежувальні властивості і виступають необхідним компонентом для смислової обґрунтованості предикативної основи висловлювання.

Значну групу формують іменники, об'єднані ознакою «члени родини». Серед них найчастіше у прислів'ї згадується *жінка* (20 прикладів), *діти* (19 прикладів). Наприклад: *Добра жінка мужеві своєму вінець, а зла – кінець* (УПП: 180); *Добра жінка дім збереже, а погана своїм рукавом рознесе* (УПП: 180); *Добра жінка і здоров'я – то найбільший скарб* (УПП: 180); *Добра жінка мужа на ноги поставить, а злая то ще й звалить* (УПП: 180); *Добра жінка в мужа краде і перед нього кладе* (УПП: 180); *Добра жінка і найгіршого чоловіка переможе* (УПП: 180); *Добра жінка – то камінна стінка, а зла – то горе і біда* (УПП: 180); *Добра жінка чоловікові ліпша від рідного батька* (УПП: 180); *Друга жінка – то так, як ключ, дороблений до колодки* (УПП: 180); *Друга жінка – другий світ* (УПП: 180); *Жінка ледащо в хаті нінащо* (УПП: 181); *Перша жінка суджена, друга – раджена, а третя від чорта принесена* (УПП: 181); *Жінка у*



*старого – ні дівка, ні баба, ні вдова (УПП: 181); Красна жінка – для людей, погана – для чоловіка (УПП: 182); Розумна жінка чоловіка із біди вирятує, а дурна ще втовкмачить (УПП: 183); Сварлива жінка гірш, ніж коню хомут (УПП: 183); Чужа жінка медом мазана, а своя – смолою (УПП: 183); Хороша жінка – мужеві слава, а лиха – згуба (УПП: 183); Чужа жінка – то здоров'я чиєсь (УПП: 183); Чужі жінки – як маківки, а моя – як опудало (УПП: 183); Малі діти – малі клопоти, великі діти – великі клопоти (УПП: 191); Добра дитина ще й придбає, а наша – що є, то й те порозпускає (УПП: 192); Добре дитя боїться й кива, а ледаче не боїться й кия (УПП: 192); Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – кінець (УПП: 192); Добрі діти доброго слова послухають, а лихі й дрючка не побояться (УПП: 192); Добрі діти їдять кашу, злії – серце й душу нашу (УПП: 192); Добрі діти на ноги поставлять, а лихі з ніг зваллять (УПП: 192); Добрі діти – потіха, а злі – гризота (УПП: 192); Ласкава дитина – як щаслива година (УПП: 192); Мала дитина відбирає родичам сон, більша – хліб від рота, а велика й сорочку з тіла дере (УПП: 192); Мала дитина – не вистишся, більша дитина – не наїсишся, велика дитина – не одягнешся (УПП: 192); Малі діти – мале лихо, а як побільшають, лихо погіршає (УПП: 192); Малі діти не дають спати, а великі – дихати (УПП: 192); Малі діти – болять руки, а великі – серце (УПП: 192); Малі діточки, що ясні зірочки: і світять, і радіють у темну ніченьку (УПП: 192); Чужі діти скоро ростуть, а свої помалу (УПП: 193); Чужі діти і череваті, і головаті, і багато їдять, а вже наші, як паненята (УПП: 193).*

Інші іменники на позначення родинних відношень нечастотні. Це іменники *син* (*Чужий син дурний – сміх, а свій син дурний – плач (УПП: 195); Син-одинак – як не злодій, то пияк (УПП: 196)), батько* (*Розумний батько сина спитати не соромиться (УПП: 245)), свекруха* (*Брехлива свекруха невістці не вірить (УПП: 199)), тесть* (*Багатий тесть – зятю честь (УПП: 200)*)). Вони, як і попередні частотніші іменники, мають при собі, як правило, актуалізовані узгоджені означення, іноді спостерігаються неузгоджені означення і прикладки. Ці компоненти прислів'я відіграють важливу роль у формуванні семантики прислів'їв, обмежуючи сферу справедливості судження, що передає

предикативна основа. Про це свідчать і регулярні синонімічні перетворення прислів'їв у складнопідрядні умовні речення, в яких означення перетворюються на присудок підрядної частини і перебуває в смислових кореляціях з присудком головної частини. Пор.: *Якщо жінка добра, вона мужеві своєму вінець, а якщо зла – кінець; Якщо малі діти – малі клопоти, якщо великі діти – великі клопоти; Якщо свекруха брехлива, вона невістці не вірить.*

У складі іменників на позначення особи виділяються малочисельні групи, утворені за ознакою сфери діяльності чи професії: *жнець (Добрий жнець не питає, чи широкий загонець (УПП: 80); Лихий жнець – дзень-дзень, аби минув день (УПП: 80); Лихий жнець ніколи не має доброго серпа (УПП: 80)), господар (Кепський господар, як десять робіт починає, а жодної не кінчає (УПП: 85); Кепський то господар, як в своїй хаті змокне (УПП: 85)), пастух (Добрий пастух овець стереже, але шкури не здирає (УПП: 100); Злий пастух вовка годує (УПП: 100)), козак (Вбраний козак всім хороший: як забряжчить, то всі слухають (УПП: 364); Щирий козак ззаду не нападає (УПП: 365)), кравець (Ліниві кравці беруть довгі нитки (УПП: 99)), лікар (Добрий лікар має орлине око, левине серце і жіночу руку (УПП: 215)), учень (Лінивий учень плачучи до школи йде (УПП: 240)).* Ряд іменників позначають особу за його розумовими здатностями, освіченістю: *Старі дурні дурніші від молодих (УПП: 254); Услужливий дурень страшніший від ворога (УПП: 254); Недовчений вчений гірше, ніж простак (УПП: 238); Вчений перевчений то гірше, ніж невчений (УПП: 237).* Поодинокі приклади пов'язані з позначенням особи за видом виконуваної дії чи звички: *Добрий курець має люльку, кресало і тютюнець (УПП: 327); Злий їздець і найкращого коня зіпсує (УПП: 265); Кепський їдець – кепський робітник (УПП: 111).* У прислів'ї *Голодний француз і вороні рад (УПП: 365)* спостерігаємо позначення особи за національністю.

З іменниками, що позначають особу, суміжні іменники, які називають частини тіла людини. Найпоширенішим тут є концепт очі, виражений словоформами *очі, око, глаз*. Він фіксується в 13 прислів'ях: *Панські очі завидючі, а руки загребучі (УПП: 25); Зіркі очі бачать і вдень і вночі (УПП:*

167); *Очі без душі сліпі, вуха без серця глухі* (УПП: 167); *Погані очі все перелунають* (УПП: 268); *Погані очі диму не бояться* (УПП: 268); *Погані очі все перелунають* (УПП: 275); *Безсоромні очі все переклінають* (УПП: 275); *Голодне око не засне глибоко* (УПП: 43); *Хазяйське око худобу тучить* (УПП: 86); *Досвідчене око бачить все глибоко* (УПП: 224); *Зависливе око бачить далеко* (УПП: 298); *Свій глаз – алмаз, чужі руки – круки* (УПП: 340); *Свій глаз – алмаз, а чужий – скло* (УПП: 340). Друге місце за поширеністю обіймає концепт голова, представлений у 6 прислів'ях: *Добра голова поболить та й перестане* (УПП: 212); *Розумна голова багато волосу не держить* (УПП: 244); *Розумна голова не дбає за лихі слова* (УПП: 244); *Розумна голова сто волів нагодує, а дурна і себе не прокормить* (УПП: 245); *Чужа голова – темний ліс* (УПП: 248); *Пуста голова ані посивіє, ані полисіє* (УПП: 256). У 5 прислів'ях спостерігаємо концепт руки: *Білі руки чужу працю люблять* (УПП: 28); *Білі руки роботи бояться* (УПП: 28); *Біленькі ручки люблять цупкі пучки* (УПП: 28); *Ліниві руки не рідня розумній голові* (УПП: 113); *Сильна рука – владика* (УПП: 307). По 2 рази представлені сполученням іменника з означенням концепти рот, серце, сльози: *Чужий рот – не свої ворота, не зачиниш* (УПП: 278); *Чужий рот – не хлів, не зачиниш, як розчиниться* (УПП: 278); *Вдовине серце – осіннє сонце: хоч і ясно гріє, зимний вітер віє* (УПП: 197); *Удівцеве і вдовине серце, як зимове сонце, а молодцеве і дівочке – як літнє сонце* (УПП: 197); *Сирітська сльоза не капає дарма* (УПП: 197); *Сирітська сльоза і камінь пробиває* (УПП: 197). Лише один раз зафіксовано концепти волосся, живіт, зуби, кров, шия: *Голодний живіт і камінь змеле* (УПП: 43); *Молода кров кипить* (УПП: 208); *Добрі зуби і камінь перегризуть* (УПП: 208); *Мирська шия товста* (УПП: 331); *Сиве волосся – ласка молода* (УПП: 210).

В усіх наведених прислів'ях спостерігаємо актуалізацію означень, які стають не тільки прислівною синтаксемою, залежною від іменника в називному відмінку, але й позначають умову, за якої стає справедливим судження, яке виражає предикативна основа прислів'я. Про це свідчать регулярні синонімічні зв'язки наведених прикладів зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Пор.: *Якщо очі панські, вони завидючі; Якщо голова пуста, вона ані*

*посивіє, ані полисіє. У разі, коли зміст предикативної основи не можна віднести до розряду суджень, що, наприклад, демонструють речення з присудками у формі доконаного виду минулого часу, зникають і будь-які ознаки актуалізації атрибутивного члена. Наприклад: Старі кості захотіли в гості (УПП: 209).*

Значна за розміром група припадає на іменники, що позначають фауну. У їхньому складі можна виділити декілька підгруп, пов'язаних з розподілом тварин на свійські й дикі, а також з розмежуванням власне тварин, птахів і комах.

З свійських тварин найбільш часто в прислів'ях згадуються собака (10 прикладів), кінь (8 прикладів), вівця (3 приклади): *Дурна собака і власного господаря кусає (УПП: 250); Голодна собака і в свого хазяїна вкраде (УПП: 303); Сердита собака – вовкові користь (УПП: 269); Кожний пес перед своїм порогом сміливий (УПП: 92); Маленька собачка – до старості щеня (УПП: 92); Стара собачка – панська брехачка (УПП: 92); Старий пес дармо не бреше (УПП: 92); Худий пес не сказиться, лише ситий (УПП: 93); Скажений пес і хазяїна кусає (УПП: 269); Чужі собаки – байдуже, обійдуться, а свої заїдять (УПП: 269); І сліпа коняка везе, як видючий на возі сидить (УПП: 89); Голодний кінь і бича не слухає (УПП: 44); Найманий кінь ніколи не змучений (УПП: 89); Ледача шкана скрізь притинки має (УПП: 13); Лисий кінь – краса, лисий парубок – біда (УПП: 154); Старий кінь борозни не псує, та й глибоко не оре (УПП: 209); Молодий кінь до бою, а старий до гною (УПП: 208); Дружний табун і вовків не боїться (УПП: 329); Блудна вівця – вовча вечеря (УПП: 87); Дурна вівця у вогонь скаче, а перед вовком тупав (УПП: 250); Паршива вівця усе стадо спаскудить (УПП: 277). По 2 приклади припадає на таких тварин, як віл, коза: *Старий віл борозни не скривить, але й глибоко не оре (УПП: 88); Ледачий віл усе верне на занози (УПП: 113); Вередлива коза – вовкові користь (УПП: 90); Вередлива коза – вовку користь (УПП: 297). По одному разу вжито словоформи іменників баран (Старий баран має твердий ріг (УПП: 209)), квочка (Добра квочка одним оком зерно бачить, а другим шуліку (УПП: 93)), кіт (Гладкий кіт мишей не ловить (УПП: 93)), корова (Лиса корова лисе теля приведе (УПП: 190)), свиня (Понура**

свиня глибоко корінь риє (УПП: 272)), теля (Покірне телятко дві матки ссе, а зле ні одної (УПП: 312)).

На позначення диких птахів використано в позиції підмета з означенням, такі іменники: пташка (Ранні пташки росу п'ють, а пізні слізки лють (УПП: 67)), ворон (Старий ворон густо не криє (УПП: 62); Старий ворон пусто не криє. (УПП: 209)), ворона (І задріпана ворона своїм дітям оборона (УПП: 188); Полохлива ворона й куца боїться (УПП: 310)), горобець (Голодний горобець залізе і в горнець (УПП: 432)), ластівка (Ранні ластівки – щасливий рік (УПП: 63)), сокіл (Сивий сокіл, сиві в нього очі, не буде з того газди, хто ходить поночі (УПП: 85)), сорока (Дружні сороки і орла заклують (УПП: 329)). Світ звірів представляють такі позначення: Старий звір ніколи не дримає (УПП: 270); Стара лисиця писком риє, а хвостом слід замітає (УПП: 286); Стара лисиця від собак захиститься (УПП: 287); Полохливий заєць і пенька боїться (УПП: 310). Комахи стають суб'єктом лише в одному прислів'ї: Осіння муха боляче кусає (УПП: 65).

Усі наведені словосполучення, які стосуються сфери фауни, демонструють появу в означень топікових властивостей обмеження зони справедливості суджень, утворених за допомогою предикативної основи.

Досить поширеною групою прислів'їв є прислів'я, в яких називний іменника позначає різноманітні предмети. Так, досить поширеними є флоромини на позначення дерев (8 прикладів), трави (2 приклади): Велике дерево поволі росте (УПП: 58, 308); Великий дуб, та дупластий, а маленький, та натоптаний (УПП: 215); Скрипливе дерево довго живе (УПП: 216); Скрипливе дерево два віки живе, а здоровей одного не виживе (УПП: 216); Скрипливе дерево й дужого переживе (УПП: 216); Скрипливе дерево скрипить, скрипить та й стоїть, а здорове вітер повіє і переверне (УПП: 216); Погане дерево в сучки росте (УПП: 268); Погане дерево – погана з нього і тріска (УПП: 268); Перестояна трава – ні сіно, ні солома (УПП: 81); Перестояна трава – ні сіно, ні солома, а стара дівка –ні жінка, ні вдова (УПП: 157). По раз у складі прислів'їв у синтаксичній функції підмета з узгодженим означенням вжито іменники *пшениця*, *хліб*: Багата пшениця для мишей, жебрацька – для людей (УПП: 24); Вівсяний хліб, вербові

*дрова – біда готова* (УПП: 35). У наведених прислів'ях узгоджені означення в переважній більшості випадків виступають засобом позначення умови, за якої справедливе судження, яке передає предикативна основа. У прислів'ї *Великий дуб, та дупластий, а маленький, та натоптаний* означення виражає допустові відношення.

У функції підмета з узгодженими означеннями в складі прислів'їв частотні і позначення різноманітних предметів селянського побуту, посуду, одягу, їжі і напоїв, грошей тощо. Такі іменники зафіксовані в 45 прикладах: *Незв'язаний сніп – солома* (УПП: 80); *Достигле яблуко само з дерева падає* (УПП: 85); *Ледачий плуг скоро поржавіє, ледача людина скоро постаріє* (УПП: 113); *Добрий камінь все перемеле, а поганий сам змелеться* (УПП: 262); *Своя солома м'якша від чужої подушки* (УПП: 340); *Святе місце порожнє не буде, коли і попа біс візьме* (УПП: 358); *Своя хата – своя стріха, свій батько – своя втіха* (УПП: 187); *Таткова хата усім багата* (УПП: 187); *Низький перелаз – усім людям дорога* (УПП: 314); *Своя піч найліпше гріє* (УПП: 340); *Дорогі ліки все помагають: як не слабому, то лікареві* (УПП: 215); *Скрипливе колесо більше витримає, ніж добре* (УПП: 215); *Скрипуче колесо довго їздить* (УПП: 215); *Бита посуда два віки живе* (УПП: 216); *Порожня бочка гучить, а повна мовчить* (УПП: 292); *Порожній горнець дзвенить, а повний мовчить* (УПП: 292); *Порожній посуд здаля дзвенить* (УПП: 292); *Нове ситечко на кілочку, а як зістаріється, то й під лаву* (УПП: 210); *Чужа ложка рот дере* (УПП: 341); *Драний кожух – не одежа, чужий чоловік – не надежа* (УПП: 184); *Лиха сорочка з плоту не згине* (УПП: 267); *Чужий кожух не гріє* (УПП: 275, 341); *Чужа сорочка не гріє* (УПП: 341); *Своя сорочка ближче до тіла* (УПП: 340); *Чорний клобук святості не придає* (УПП: 358); *Вівсяна каша сама себе хвалить, а гречану люди хвалять* (УПП: 290); *Хвалений борець надвір виливають* (УПП: 291); *Хвалені грушки скоро гниють* (УПП: 291); *Зароблений сухар краще від краденого бублика* (УПП: 303); *Перша чарка – на здоров'я, друга – на веселощі, третя – для сварки* (УПП: 322); *Перша чарка колом, друга – соколом, а решта дрібними пташечками* (УПП: 322); *Перша чарка не брала, друга теж, а третя завела в арешт* (УПП: 322); *Перша*

*чарка – як по льоду, друга – як по меду, а за третю не питай – управляйся, наливай* (УПП: 322); *Молоде пиво шумить* (УПП: 208); *Свій сухар смачніший від чужих пирогів* (УПП: 340); *Дешева риба, дешева й юшка* (УПП: 64, 352); *Дешеве м'ясо собаки їдять* (УПП: 352); *Дорога рибка – добра й юшка* (УПП: 352); *Дарований хліб скоро черствіє* (УПП: 343); *Проханий кусок у горлі, як комок* (УПП: 344); *Бабина гривна всім людям дивна* (УПП: 301); *Зароблена копійка краща краденого карбованця* (УПП: 350); *Великі гроші – готова біда* (УПП: 347); *Лихий гріш не загине* (УПП: 348); *Добра книжка кожному голову на вірну дорогу направить* (УПП: 237); *Лиха іскра поле спалить і сама щезне* (УПП: 267); *Великий корабель плаває у глибоких водах*. (УПП: 308); *Золота клітка солов'я не тішить* (УПП: 51). Переважна більшість узгоджених означень набуває функцій обмежувальної синтаксеми, вказуючи на умову реалізації судження предикативної основи, про що свідчить синонімічна перетворюваність прислів'їв у складнопідрядні умовні речення. Лише в декількох прислів'ях така трансформація неможлива. Це прислів'я з порядковими числівниками *Перша чарка колом, друга – соколом, а решта дрібними пташечками; Перша чарка не брала, друга теж, а третя завела в арешт; Перша чарка – як по льоду, друга – як по меду, а за третю не питай – управляйся, наливай*, а також прислів'я *Золота клітка солов'я не тішить*, в якому узгоджене означення золотий розвиває допустове значення.

Означення спостерігаються і при іменниках на позначення природних об'єктів, сонця, місяця, води, річки, вони представлені в 9 прислів'ях: *Зимове сонце, як мачушине серце: світить, та не гріє* (УПП: 53); *Весняне сонце, як дівчини серце* (УПП: 53); *Молодий місяць не всю ніч світить* (УПП: 175, 208); *Глибока вода не каламутиться* (УПП: 54); *Глибока вода тихо пливе* (УПП: 54); *Бистра вода надійде та й перейде, а тиха мулить та й мулить* (УПП: 54); *Тиха вода людей топить, а швидка тільки лякає* (УПП: 54); *Глибока річка, як думка, йде спокійно* (УПП: 54); *Тиха вода глибока* (УПП: 313). Однак, як показує аналіз, здатність набувати обмежувальні властивості не притаманна відносним прикметникам, які спостерігаються в перших двох прикладах, це ж обмеження

властиве і прикметнику *молодий*, який у словосполученні *молодий місяць* також набуває ознак відносного прикметника.

Нарешті, дуже велику групу словосполучень з означеннями формують абстрактні іменники, які зафіксовано в 72 прислів'ях. Найпоширенішою групою в їх складі є іменники, об'єднані семами 'мова', 'розмови', 'вісті', вони зафіксовані в 25 прислів'ях: *Мамина лайка – байка, а битва – молитва* (УПП: 188); *Материнська молитва із дна моря підіймає* (УПП: 188); *Красная мова находит добрії слова* (УПП: 233); *Пуста мова не варта доброго слова* (УПП: 233); *Гостре словечко коле сердечко* (УПП: 226); *Добре слово краще, ніж готові гроші* (УПП: 226); *Добре слово варт завдатку* (УПП: 226); *Красне слово – золотий ключ* (УПП: 227); *Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – завзятих ворогів* (УПП: 227); *Ласкаве слово – що весняний день* (УПП: 227); *М'які слова і камінь крушать* (УПП: 227); *Щире слово, добре діло душу й серце обігріло* (УПП: 227); *Гладкі бесіди – сухі долоні* (УПП: 228); *Добрі вісті не лежать на місці* (УПП: 228); *Погані вісті не сидять на місці* (УПП: 228); *Дурний язик попереду розуму біжить* (УПП: 235); *Дурний язик – голові не приятель* (УПП: 235); *Тихий язик твердить, що у мудрій голові сидить* (УПП: 236); *Лагідне слово ласкаве вухо любить* (УПП: 264); *Ласкаві слова, що весняний дощ* (УПП: 264); *Хороша чутка далеко чутна, а погана ще далі* (УПП: 279); *Брехливі вісті не лежать на місці* (УПП: 280); *Лагідні слова роблять приятелів, а гострі слова – завзятих ворогів* (УПП: 332); *Добре слово стоїть за завдаток* (УПП: 354); *Великий шум – малий дух* (УПП: 308).

Значно менше словосполучень будується на відбиття концептів *біда*, *лихо* (5 прикладів), *доля*, *думка*, *розум* *добро*, *рідний край*, *товариство* (по 3 приклади), *діло*, *життя*, *любов*, *правда*, *праця* (по 2 приклади): *Чужа біда за цукор, а своя за хрін* (УПП: 37); *Чужа біда – людям коляда* (УПП: 37); *Чужа біда не мучить і не учить* (УПП: 37); *Чуже лихо за ласощі, а своє за хрін* (УПП: 40); *Чуже лихо за мед, а своє за горе* (УПП: 40); *Лихая доля і під землею здибає* (УПП: 49); *Чужа доля всім завидна* (УПП: 298); *Чужа доля під бік коле* (УПП: 301); *Домашня думка в дорогу не годиться* (УПП: 95); *Весела думка – половина*



здоров'я (УПП: 211); Людська думка найбистріша і найсміливіша (УПП: 223); Добрий розум не дасть плакати (УПП: 242); Світлий розум, чиста совість всім повість правдиву повість (УПП: 245); Світлий розум, щире серце у дорозі не спіткнеться (УПП: 245); Чуже добро страхом обгороджене (УПП: 341); Чуже добро не нагріє (УПП: 341); Рідна сторона – мати, чужа – мачуха (УПП: 361); Чужа сторона тугою зорана, сльозами засіяна (УПП: 361); Свій край, як рай, а чужа країна, як домовина (УПП: 361); Зле товариство – то так, як вугілля: як не впече, так замаже (УПП: 265); Злі компанії і доброго чоловіка зіпсують (УПП: 266); Зла компанія, що вугілля: як не впече, то замарає (УПП: 331); Чуже діло – темний ліс (УПП: 341); Добрі діла тихо ходять, а злі дзвонять, як у дзвони (УПП: 263); Розпутне життя в молодості приносить хворобу на старості (УПП: 208); Гірке життя п'яним медом не підсолодиш (УПП: 318); Хлоп'яча любов – як вода в решеті (УПП: 163); Материна любов ніколи не змінюється (УПП: 188); Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча (УПП: 46); Багачева правда гірше брехні (УПП: 24); Гірка праця – солодкий спочинок (УПП: 103); Чужа праця боком вилізе (УПП: 107).

Концепти біль, весна, гнів, душа, заслуга, знахідка, ласка, набуток, нестатки, поміч, сміх, сон, тягар, цнота реалізовані в складі аналізованих словосполучень лише один раз: Чужий біль нікому не болять (УПП: 213,341); Пізня весна не обдуристь (УПП: 69); Материн гнів, як весняний сніг: рясно випаде, та скоро розтане (УПП: 188); Бідна душа без гроша (УПП: 18); Правдива заслуга, як велика ріка! чим глибша, то тихіше йде (УПП: 265); Лиха нахідка гірш крадіжки (УПП: 267); Чужа ласка – сироті великдень (УПП: 197); Злий набуток не йде на пожиток (УПП: 265, 345); Постійні недостатки женуть любов із хатки (УПП: 345); Дурна поміч гірша немочі (УПП: 343); Веселий сміх – здоров'я (УПП: 211); Солдатський сон усюди солодкий (УПП: 366); Свій тягар не важкий (УПП: 340); Добра цнота дорожча від срібла та золота (УПП: 273).

Аналіз означень при підметах, виражених абстрактними іменниками, показує, що, як правило, вони розвивають здатність обмежувати сферу

справедливості судження, яке передає предикативна основа. Про це свідчить синонімічна співвіднесеність прислів'їв зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Пор., наприклад: *Якщо слово добре, воно краще, ніж готові гроші; Якщо слова м'які, вони і камінь крушать; Якщо біда чужа, вона не мучить і не учить; Якщо доля чужа, вона всім завидна; Якщо добро чуже, воно не нагріє; Якщо біль чужий, він нікому не болять; Якщо душа бідна, вона без гроша; Якщо поміч дурна, вона гірша немочі; Якщо тягар свій, він не важкий.* У наведених трансформаціях відбувається взаємодія семантики присудків головної і підрядної частини, яка експліцитно відбиває аналогічну взаємодію присудка й актуалізованого означення у вихідних прислів'ях: *добре – краще, м'які – крушать, чужа – не мучить, чужа – завидна, чуже – не нагріє, чужий не болять, бідна – без гроша, дурна – гірша немочі, свій – не важкий.*

Зазначена взаємодія виступає важливим компонентом образності прислів'я. Вилучення означення призводить до появи алогічних або банальних висловлювань. Пор.: (?) *Слово краще, ніж готові гроші; Слова і камінь крушать; Біда не мучить і не учить; Доля всім завидна; Добро не нагріє; Біль нікому не болять; Душа без гроша; Поміч гірша немочі; Тягар не важкий.*

Як і у випадках з означеннями при конкретних іменниках, у розглянутій групі наявні семантичні перепони для актуалізації відносних прикметників, оскільки вони значно тісніше зв'язані з пояснюваними іменниками, виражена ними ознака погано корелює з семантикою присудка. Про це говорить і певна незвичність або утрудненість щодо перетворення багатьох прислів'їв у складнопідрядні речення з підрядними умови. Пор.: *Домашня думка в дорогу не годиться – Якщо думка домашня, вона в дорогу не годиться; Мужича правда колюча – Якщо правда мужича, вона колюча; Багачева правда гірше брехні – Якщо правда багачева, вона гірше брехні; Солдатський сон усюди солодкий – Якщо сон солдатський, він усюди солодкий.*

## Висновки до розділу

1. Словоформи називного відмінка, як і словоформи всіх інших відмінків, виявляють здатність брати участь у формуванні обмежувальних функцій у складі прислів'їв. Однак це спостерігається за досить жорстких умов, оскільки притаманна формам називного відмінка роль підмета в структурі речення стоїть на заваді появи у них «обгорткових» топікових властивостей.
2. Обмежувальні функції отримують лише ті іменники, які несуть у своїй семантиці яскраву ознаковість. Це, насамперед, субстантивовані прикметники. Актуалізація ознакової семи у них спостерігається в тих випадках, коли прислів'я є саме судженням.
3. Крім іменників з яскраво вираженою ознаковістю у формуванні обмежувального простору справедливості судження можуть брати участь і будь-які іменники, якщо мають при собі означення. Ці означення на семантичному рівні одержують предикатні властивості, позначаючи ознакову сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою.
4. У складі українських прислів'їв зафіксовано 200 прикладів, у яких препозитивні словоформи називного відмінка, актуалізуючи атрибутивну сему, виступають засобом обмеження сфери справедливості суджень. Переважна більшість цих словоформ є субстантивованими прикметниками, що називають осіб. Найчастотнішими є такі групи: назви осіб за розумовими здібностями, за етичними якостями, за станом здоров'я, за споживанням алкоголю, за віковими ознаками, за статком, за освітою. Крім позначення особи субстантивовані прикметники в складі прислів'їв можуть бути і засобом називання неживих предметів і абстрактних сутностей. Кількість таких словоформ невелика.
5. Препозитивні словосполучення іменника в називному відмінку з означеннями широко представлені в складі українських прислів'їв, вони зареєстровані в 333 прикладах. На відміну від субстантивованих прикметників, які в основному позначають особу, словосполучення називного іменника з

прикметником малюють широку картину народного буття. Серед цих словосполучень найбільша група припадає на позначення особи. З іменниками, що позначають особу, суміжні частотні іменники, які називають частини тіла людини. Значна за розміром група припадає на іменники, що позначають фауну. У їхньому складі можна виділити декілька підгруп, пов'язаних з розподілом тварин на свійські й дикі, а також з розмежуванням власне тварин, птахів і комах. Досить поширеною групою прислів'їв є прислів'я, в яких називний іменника позначає флору. У функції підмета з узгодженими означеннями в складі прислів'їв частотні і позначення різноманітних предметів селянського побуту, посуду, одягу, їжі і напоїв, грошей тощо. Нарешті, дуже велику групу словосполучень з означеннями формують абстрактні іменники, найпоширенішою групою в їх складі є іменники, об'єднані семами 'мова', 'розмови', 'вісті'.

6. Переважна більшість актуалізованих означень, що обмежують сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'їв, припадає на якісні прикметники. Відносні прикметники значно тісніше зв'язані з пояснюваними іменниками, а виражена ними ознака погано корелює з семантикою присудка. Це зумовлює появу семантичних перепон для використання їх як обмежувачів.

## РОЗДІЛ 8. ПРИСЛІВНИКОВІ Й ЧИСЛІВНИКОВІ ОБМЕЖУВАЛЬНІ СИНТАКСЕМИ

У складі українських прислів'їв спостерігаємо порівняно невеликі групи з препозитивними прислівниками й числівниками.

### 8.1. Препозитивні прислівникові синтаксеми

Препозитивні синтаксеми, утворені прислівниковими формами, спостерігаються в 36 прислів'ях. Найпоширенішими прислівниковими синтаксемами в складі прислів'їв є синтаксеми, що передають часове значення.

Препозитивні прислівникові синтаксеми з часовим значенням зареєстровано в 32 прислів'ях. У них вони виконують декілька функцій. Найчастіше препозитивні темпоральні синтаксеми позначають часовий проміжок, у межах якого реалізується ситуація, позначена предикативною основою прислів'я. Цей підтип темпоральних синтаксем зустрічається в 25 прислів'ях. У свою чергу, тут можна виділити темпоральні синтаксеми, які позначають час, спираючись на традиційне розрізнення проміжків доби, року: *Вночі всі коти чорні, а корови сірі* (УПП: 67); *Вночі панують сови та сичі* (УПП: 67); *Взимку сонце крізь плач сміється* (УПП: 53); *Взимку літа не доженеш* (УПП: 71); *Зимою днина така: сюди тень, туди тень, та й минув день* (УПП: 67); *Зимою деньок, як комарів носок* (УПП: 67); *Зимою бійся вовка, а літом – мухи* (УПП: 71); *Зимою день малий – нитка довга, весною день великий – нитка коротка. коротка* (УПП: 98); *Навесні корець дощу ложку болота дає, восени ложка дощу – корець болота* (УПП: 57); *Весною розумний жениться, а дурна заміж іде, восени дурний жениться, а розумна заміж іде* (УПП: 169); *Весною і в горобця пиво* (УПП: 69); *Влітку і качка – прачка, а взимку і Тереса не береться* (УПП: 69); *Влітку і качка – прачка, а взимку і невістка не хоче* (УПП: 69); *Літом і баба сердита на піч* (УПП: 69); *Літом і старець каже: «На ката хата, нам і надворі тепло!»* (УПП: 70); *Літом пролежиши, а зимою з сумою побіжиши* (УПП:

70); *Літом сякий-такий бур'янець – як хліба буханець* (УПП: 70); *Восени багач, а навесні прохач* (УПП: 71); *Восени і курчата курми будуть* (УПП: 71); *Восени і заєць спасений* (УПП: 71); *Восени і буряк – м'ясо* (УПП: 71); *Сьогодні пан, а завтра пропав* (УПП: 68).

Рідше, лише в трьох прислів'ях, проміжок часу визначає певна подія або ж вікова характеристика суб'єкта: *При нещасті й розумний подурнішає* (УПП: 48); *При одруженні сім раз подумай, а раз женись* (УПП: 174); *Замолоду не вчишся – на старість пожалієш* (УПП: 238).

У 7 прислів'ях темпоральна синтаксема позначає подію, після якої відбувається позначене предикативною основою: *По ярмарці й русин мудрий* (УПП: 244); *По ярмарці лихий торг* (УПП: 353); *По сміху плач часто наступає* (УПП: 284); *По дощі гриби ростуть, а по празнику – поговори* (УПП: 278); *Після дощу сонце засяє* (УПП: 50); *По війні відважних багато* (УПП: 366); *По смерті нема каяття* (УПП: 220).

Майже в усіх прикладах, що виражають судження, препозитивні прислівникові темпоративи є важливими компонентами семантичної структури прислів'я, без яких втрачається осмисленість і образність висловлювання. Пор.: (?) *Всі коти чорні, а корови сірі*; (?) *Панують сови та сичі*; (?) *Сонце крізь плач сміється*; (?) *Літа не доженеш*; (?) *Днина така: сюди тень, туди тень, та й минув день*; (?) *Корець дощу ложку болота дає, ложка дощу – корець болота*; (?) *І в горобця пиво*; (?) *І качка – прачка, а і Тереса не береться*; (?) *І баба сердита на піч*; (?) *І буряк – м'ясо*; (?) *Нема каяття*. Темпоральний компонент демонструє смислову факультативність лише в прислів'ї *При одруженні сім раз подумай, а раз женись*, яке являє собою не судження, а пораду. Семантична облігаторність темпоральних синтаксем зумовлена тим, що вони виконують роль обмежувачів часових рамок дійсності судження. Ці синтаксеми мають усі характерні ознаки детермінантів.

Разом з тим порівняння темпоральних обмежувачів з іншими різновидами обмежувальних синтаксем, описаними в 2 – 6 розділах, показує їхню відмінність. Вона полягає в тому, що описані раніше обмежувальні синтаксеми у своїй

переважній більшості виступають дуплексивами – членами речення, які поєднують в одній формі дві функції, темпоральні ж обмежувачі послідовно виконують одну – детермінантну функцію. Ця особливість стоїть на перешкоді трансформації прислів'їв з обмежувальними темпоративами в складнопідрядні речення з підрядними умови.

У складі прислів'їв зафіксовано лише чотири приклади, де препозитивна прислівникова синтаксема функціонує в складі простого речення і не має темпорального значення: *Насильно милим не станеш* (УПП: 164); *Навздогінці не націлуєшся* (УПП: 166); *Удвох, кажуть люди, легше плакати неначе* (УПП: 329); *Двічі молодим не бути* (УПП: 207). Більшість же прикладів припадає на безсполучникові речення з умовними відношеннями між частинами: *Швидко йти – біду найдеш, помалу йти – біда тебе найде* (УПП: 35); *Багато диму – мало тепла* (УПП: 56); *Багато диму – малий вогонь* (УПП: 56); *Багато грому – мало дощу* (УПП: 57); *Дешево купити, то себе в дурні пошити* (УПП: 350). Один приклад має форму складносурядного речення: *Тяжко щастя знайти, а легко його згубити* (УПП: 48).

Аналіз простих речень з препозитивною прислівниковою формою засвідчує, що за допомогою прислівника позначається ситуація, яка зумовлює неможливість іншої ситуації, названої предикативною основою прислів'я. Позначимо таку синтаксему обмежувальним каузатором, враховуючи тлумачення терміна *каузатор*, наведене Г. О. Золотовою: «Каузатор – компонент зі значенням фактору, що впливає» [42, с. 431].

У прислів'ї *Удвох, кажуть люди, легше плакати неначе* спостерігаємо синтаксему, яку, спираючись на словник Г. О. Золотової [42, с. 431], позначимо як обмежувальний квантитатив. Про наявність обмежувальних функцій говорить можливість трансформації прислів'я в складнопідрядне речення з підрядною частиною умови: *Кажуть люди, легше плакати неначе, якщо плакати удвох*. Прислів'ю *Двічі молодим не бути* така трансформація не властива, що дає підстави характеризувати компонент *двічі* як звичайний квантитатив, який, не зважаючи на препозицію не набуває детермінантної функції.

## 8.2. Препозитивні числівникові синтаксеми

У складі проаналізованих прислів'їв зафіксовано 47 прикладів, у яких вжито препозитивні кількісні числівники. У переважній більшості ці числівники виступають квантитативами при підметах, які займають характерну для цього члена початкову позицію в реченні. Тому препозиція кількісних числівників є стилістично нейтральною, вона не є свідченням набуття квантитативом особливих детермінантних функцій, пов'язаних з обмеженням сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'я. Зокрема, це стосується таких прислів'їв: *Два голі третього не вберуть* (УПП: 21); *Два третього не ждуть* (УПП: 329); *Два третього не чекають, а четвертого не питають* (УПП: 329); *Два лисі за гребінь б'ються* (УПП: 158); *Два дими, два когуті і дві господині ніколи не погодяться* (УПП: 86); *Два півні і дві господині не згодяться ні завтра, ні нині* (УПП: 86); *Два серця розуміються краще, ніж дві голови* (УПП: 167); *Дві невістки в хаті – два коти в мішку* (УПП: 199); *Два ведмеді в однім барлозі не живуть* (УПП: 277); *Два ведмеді в одному барлозі не вживуться* (УПП: 334); *Два брехуни одної правди не скажуть* (УПП: 281); *Два коти в однім мішку не помиряться* (УПП: 334); *Дві господині в хаті не дадуть ради кошеняті* (УПП: 86); *Дві няньки, дві бабки – дитина без ока* (УПП: 194); *Одна розумна голова добре, а дві ще ліпше* (УПП: 244); *Одна голова добре, а дві ще краще, але хай одна розважить і поважить* (УПП: 247); *Одна голова добре, дві ліпше, але хай одна розважить і поважить* (УПП: 329); *Одна голова не бідна, а бідна – так одна* (УПП: 176, 248); *Одна рада хороша, а дві ще краще* (УПП: 344); *Одна біда не докучить, аж десять докупи злучить* (УПП: 36); *І дві копійки – гроші* (УПП: 350); *Одне око, та й те передране, одна дитина, та й та не як люди* (УПП: 196); *Сорок літ – бабський вік* (УПП: 202); *Один учитель краще, як дві книжки* (УПП: 239). У цих прикладах кількісні числівники виступають квантитативними синтаксемами і не розвивають здатності обмежувати сферу справедливості судження, вираженого предикативною основою. Про це свідчить неможливість здійснити синонімічну трансформацію



наведених прислів'їв у складнопідрядне речення з підрядною частиною умови: (?) *Якщо голих два, вони третього не вберуть*; (?) *Якщо лисих два, вони за гребень б'ються*; (?) *Якщо копійки дві, вони гроші*; (?) *Якщо учитель один, він краще, як дві книжки*.

Значні семантичні зміни супроводжують трансформацію прислів'їв, в яких кількісний числівник пов'язаний з другорядними членами, що теж суперечить можливості приписати такій числівниковій словоформі обмежувальну функцію: *Одним пальцем і голки не вдержиш* (УПП: 329)  $\neq$  *Якщо палець один, ним і голки не вдержиш*; *Однією рукою* (УПП: 329)  $\neq$  *Якщо рука одна, нею в долоні не заплещеш*.

Актуалізація квантитатив і набуття ним додаткових функцій обмеження сфери справедливості переважно спостерігається в прислів'ях, в яких квантитативну функцію виконує числівник *один*: *Одна біда – не біда* (УПП: 36); *Одна головня і в печі гасне, а дві і в полі горять* (УПП: 56); *Одно дерево – то ще не ліс* (УПП: 59); *Одна ластівка не робить весни* (УПП: 63); *Одна ластівка весни не робить* (УПП: 329); *Одна бджола меду не наносить* (УПП: 94,329); *Одна дівка – жура гірка, а у кого сім – буде доля всім* (УПП: 156); *Одна дитина – не дитина, а багато дітей – радість* (УПП: 193); *Один син – не син, два сини – півсина, три сини – ото тільки син* (УПП: 195); *Одно дитя – не дитя, двоє дітей – півдитяти, троє дітей – це дитя* (УПП: 195); *Одна квітка не робить вінка* (УПП: 329); *Один кіл плота не держить* (УПП: 329); *Один дуб у полі – не ліс* (УПП: 329). Лише в одному прикладі зустрічаємо вживання субстантивованого числівника *один*: *Один у полі не воїн* (УПП: 329). Також один раз препозитивний числівник *один* поєднується з іменником в орудному відмінку: *Одним колесом не поїдеш* (УПП: 95). У двох прислів'ях представлені інші числівники: *Сім баб – сім рад, а дитина без пуна* (УПП: 194); *Дві баби – торг, а три – ярмарок* (УПП: 201). Свідченням особливої ролі числівників у наведених прислів'ях служить втрата в багатьох прикладах смислу у разі їхнього випущення: *Біда – не біда*; *Головня і в печі гасне*; *Бджола меду не наносить*; *Дитина – не дитина*; *Син – не син* тощо. Інше підтвердження появи у квантитативів додаткової обмежувальної

детермінантної функції полягає в синонімічних зв'язках наведених прислів'їв зі складнопідрядними реченнями з підрядними умови. Наприклад: *Якщо біда одна, вона не біда; Якщо головня одна, вона і в печі гасне.*

### Висновки до розділу

1. У складі українських прислів'їв спостерігаємо порівняно невеликі групи з препозитивними прислівниками й числівниками.
2. Найпоширенішими препозитивними прислівниковими синтаксемами в складі прислів'їв є синтаксеми, що передають часове значення. Найчастіше препозитивні темпоральні синтаксеми позначають часовий проміжок, у межах якого реалізується ситуація, позначена предикативною основою прислів'я. Рідше темпоральна синтаксема позначає подію, після якої відбувається позначене предикативною основою. Майже в усіх прикладах, що виражають судження, препозитивні прислівникові темпоративи є важливими компонентами семантичної структури прислів'я, без яких втрачається осмисленість і образність висловлювання. Обмежувальну функцію в складі прислів'їв іноді виконують обмежувальний каузатор і обмежувальний квантитатив.

Серед проаналізованих прислів'їв зафіксовано 47 прикладів, у яких вжито препозитивні кількісні числівники. У переважній більшості ці числівники виступають квантитативами при підметах, які займають характерну для цього члена початкову позицію в реченні. Тому препозиція кількісних числівників є стилістично нейтральною, вона не є свідченням набуття квантитативом особливих детермінантних функцій, пов'язаних з обмеженням сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'я. Актуалізація квантитатив і набуття ним додаткових функцій обмеження сфери справедливості переважно спостерігається в прислів'ях, в яких квантитативну функцію виконує числівник *один*.

## ЗАГАЛЬНІ ВИСНОВКИ

Українські прислів'я, демонструючи зразки яскравої образності й афористичності, містять у собі приховані риси граматичної будови, які значно відрізняються від усталених у сучасній мові способів передачі думки.

Як показало дослідження, одним з провідних принципів побудови прислів'їв є використання різноманітних обмежувачів сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою паремій. Завдяки йому у прислів'ях відбувається несподіване смислове поєднання предикатних ознак обмежувача й присудкового компонента, що й служить основою образної свіжості цього дуже давнього засобу вираження людських знань про навколишню дійсність. Цей принцип є провідним і для подолання парадоксальності або ж, навпаки, тривіальності змісту предикативної основи, зняття логічної категоричності.

Компоненти, які виконують функцію обмежувачів, у переважній більшості випадків істотно відрізняються своїми семантичними і граматичними ознаками від усталених рубрикаційних об'єднань синтаксичних компонентів речення. Основною рисою, яка визначає їхню специфіку, є синкретичне поєднання в них декількох функцій. Цим вони нагадують дуплексиви, хоча в граматичних дослідженнях вони ніколи раніше не розглядалися в колі явищ, об'єднаних цією назвою. Синкретизм синтаксичних функцій обмежувачів виявляється в поєднанні в них ознак звичайних членів речення з ознаками детермінантів і топіків, прислівних відношень з відношеннями до всього речення-прислів'я. Зазначена оригінальність граматичної структури багатьох прислів'їв підсилює їхню смислову афористичність.

Коло обмежувачів сфери справедливості суджень, виражених предикативною основою прислів'їв, досить різноманітне, як і різноманітні способи введення їх у структуру речення. Найпоширенішою групою обмежувачів у складі українських прислів'їв є атрибутивні обмежувачі. Вони мають форму узгоджених, рідше – неузгоджених, означень при різноманітних

синтаксемах. Дуже частотними є також випадки семантичного розщеплення препозитивних словоформ, які зазвичай належать до субстантивованих прикметників, унаслідок актуалізації атрибутивної семи такі словоформи набувають детермінантних (або топікових) функцій.

Як засвідчує аналіз, препозитивні синтаксеми в складі прислів'їв демонструють різні потенційні можливості до набуття додаткових функцій обмеження сфери справедливості суджень, що містить предикативна основа. Крім особливостей синтаксемних функцій на розвиток цієї їх здатності накладають помітний відбиток і синтаксичні фактори – структура речення, його модальність, а також фактори семантичні – референтність – нереферентність паремійного вислову, належність позначуваного в реченні до суджень тощо.

Найменш налаштованими на передачу обмежувальних відношень є суб'єктні синтаксеми, у складі яких у дисертації виділено три розряди: первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами називного відмінка в двоскладних реченнях, первинні суб'єктні синтаксеми, виражені формами давального або знахідного відмінка в формально безособових реченнях, і вторинні суб'єктні синтаксеми, що з'явилися в результаті заміщальних перетворень первинних синтаксем в узагальнено-особових реченнях. Участь суб'єктних синтаксем у виконанні обмежувальних функцій у складі прислів'їв спостерігається у разі виконання досить жорстких умов. Обмежувальні функції отримують лише ті іменники, які несуть у своїй семантиці яскраву ознаковість. Інша можливість використання суб'єктних синтаксем для формування обмежувальних відношень передбачає наявність при них означень. Ці означення на семантичному рівні одержують предикатні властивості, позначаючи ознакову сферу справедливості суджень, виражених предикативною основою. При цьому суб'єктні синтаксеми виконують посередницьку роль, виступаючи трансмітерами атрибутивних обмежувачів.

Крім суб'єктних синтаксем у їх різноманітних модифікаціях (опосередкований суб'єкт неактуальної дії, суб'єкт-джерело походження когось або чого-небудь, суб'єкт невід'ємної приналежності, суб'єкт-носія якості,

властивості, внутрішнього стану тощо) семантичні перепони до набуття обмежувальних функцій мають і багато інших, менш поширених синтаксем: каузативи (зовнішні й внутрішні), дименсиви локативні, фінітиви, директиви, адресати, об'єкти, каузатори реактивної дії, інструментиви, фабрикативи, деліберати тощо). Вони спираються на ті ж, що і суб'єктні синтаксеми, способи подолання цих обмежень для прямого або опосередкованого використання для вираження обмежень сфери справедливості суджень, які передає предикативна основа прислів'їв.

Навпаки, ряд синтаксем через свою семантику потенційно налаштовані на виконання додаткових обмежувальних функцій у складі прислів'їв. До них належать синтаксеми зумовлювальної відсутності, авторизатори, критерії оцінки, суб'єктні локуси, суб'єкти-учасників подій, синтаксеми способу дії, посесивні суб'єкти, локативи, темпоративи, кондиціональні каузативи. У разі наявності при цих синтаксемах означень функцію обмеження сфери справедливості судження перебирають на себе означення.

Деякі синтаксеми, наприклад, дестинативи, потенсиви, демонструють невиразну здатність виступати в обмежувальній функції. Вони фіксуються переважно в поєднанні з узгодженими означеннями або ж виражаються субстантивованими прикметниками.

Дослідження препозитивних словоформ у складі прислів'їв, виражених простими реченнями, дозволило поглибити уявлення про синтаксемний репертуар української мови, виділити нові синтаксеми або ж подати детальніші рубрикації синтаксем. Так, у межах інструментивів виділено предметні контактні інструментиви, речовинні неконтактні інструментиви, каузативні предметні інструментиви, інструментиви *Articuli Corporis* інструментиви *nomina animalibus*, абстрактні інструментиви.

У ряді випадків суттєво переглянуті традиційні уявлення про систему значень відмінкових словоформ. Зокрема, розгляд препозитивних форм знахідного безприйменникового у складі прислів'їв дав підстави для коригування усталеної думки про те, що вони є засобом вираження лише

семантико-синтаксичної функції об'єкта дії або стану. У разі використання цієї препозитивної форми в узагальнено-особових і безособових реченнях, вона, забезпечуючи семантичну достатність предикативного мінімуму, підвищує свій синтаксемний ранг і перетворюється на суб'єкт квалітативної ознаки. Відмінною від традиційних уявлень є і характеристика давального відмінка, у дисертації доведено, що в формах давального відмінка співіснують три типи синтаксемних функцій: суб'єктна, об'єктна й адресатна. З них адресатну функцію можна вважати суміжною з об'єктною.

Досліджений матеріал підтвердив теоретичну продуктивність поглядів, що формально односкладні речення з семантико-синтаксичної точки зору, за незначними винятками, не є однокомпонентними структурами. У дисертації зроблена спроба розвинути цю точку зору, застосувавши концепцію зміни семантико-синтаксичного рангу синтаксичних одиниць, яка, зокрема, використовується в синтаксичних описах рядом лінгвістів США.

У дисертації виокремлено і досліджено новий різновид синтаксичних одиниць, який суттєво відрізняється від тих, що традиційно виділяється в синтаксисі. Ці одиниці демонструють подібність до дуплексивів, детермінантів і топіків, а отже подальший розвиток ідей, висловлених у дисертації, передбачає висвітлення теорії членів простого речення не тільки стосовно української мови, але й залучення інших слов'янських мов.

У дисертації було розглянуто обмежувальні синтаксеми в складі прислів'їв, виражених простими реченнями. Спостереження над прислів'ями засвідчує, що принцип обмеження сфери справедливості судження широко застосовується і в прислів'ях, виражених складними реченнями. А отже, вивчення його реалізації в складних реченнях є найближчим новим завданням в межах опису обмежувачів.

Дослідження українських прислів'їв, що містять у своїй структурі обмежувальні одиниці, створює теоретичне підґрунтя розвитку нових напрямів опису паремій в інших мовах. Це дає підстави сподіватися, що виконане дослідження матиме теоретичне і практичне значення не лише для українського мовознавства.

## СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Адамец Пржемысл. Образование предложений из пропозиций в современном русском языке. Praha : Univ. karlova, 1978. 160 с.
2. Адмони В. Г. Введение в синтаксис современного немецкого языка. М. : Изд-во лит-ры на иностр. языках, 1955. 397 с.
3. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології : монографія. Харків : Вища школа, 1987. 167 с.
4. Амирова Т. А. Из истории лингвистики XX века: Структурно-функциональное языкознание (истоки, направления, школы) : учеб. пособие. М. : ЧеРо, 1999. 195 с.
5. Андерш Й. Ф. Семантична структура безприйменникового давального відмінка в чеській і німецькій мовах. – К. : Наук. думка, 1975. 136 с.
6. Апресян Ю. Д. Лексическая семантика (синонимические средства языка). М. : Наука, 1974. 367 с.
7. Арутюнова Н. Д. Предложение и его смысл: логико-семантические проблемы. М.: Едиториал УРСС, 2005. 384 с.
8. Арутюнова Н. Д. Теория метафоры / Вступ. ст. и сост. Н. Д. Арутюновой. М. : Прогресс, 1990. 512 с.
9. Арутюнова Н. Д. Языковая метафора (синтаксис и лексика). *Лингвистика и поэтика*. М. : Наука, 1979. С. 147 – 173.
10. Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1966. 608 с.
11. Бабайцева В. В. Односоставные предложения в современном русском языке. М. : Просвещение, 1968. 160 с.
12. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. М. : Изд-во иностр. лит-ры, 1955. 416 с.
13. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови. Морфологія. К. : Либідь, 1993. 336 с.

14. Березин Ф. М. История лингвистических учений : учебник для филол. спец. вузов. Изд. 2-е, испр. и доп. М. : Высш. шк., 1984. 319 с.
15. Бирюкова Е. А. К вопросу о семантико-грамматическом потенциале русских пословиц. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2014. №77. С. 137 – 139.
16. Богородицкий В. А. Очерки по языковедению и русскому языку. Изд. 4-ое, перераб. М. : Учпедгиз, 1939. 223 с.
17. Большой энциклопедический словарь: [А – Я] / Гл. ред. А. М. Прохоров. 2-е изд., перераб. и доп. М. : Большая рос. энцикл. ; СПб. : Норинт, 1997. 1408 с.
18. Брицин В. М. Односкладні речення в українській мові: до питання методології їхнього дослідження. *Мовознавство*. – 2001. № 3. С. 81 – 87.
19. Брицын В. М. Синтаксис и семантика инфинитива в современном русском языке. К. : Наук. думка, 1990. 319 с.
20. Бріцин В. М. Модальна граматика як новий напрямок семантико-синтаксичного вивчення мови. *Мовознавство*. 2006. № 2 – 3. С. 101 – 110.
21. Бріцин В. М., Мозгунов В. В. Когнітивні аспекти теорії модальності (на матеріалі східнослов'янського художнього дискурсу). *Мовознавство*. 2013. № 2 – 3. С. 128 – 148.
22. Булыгина А. М. Творительный места беспредложный. *Творительный падеж в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 246–265.
23. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. 1985. Вып. 15. С. 303 – 341.
24. Вейренк Ж. Синтаксический анализ творительного падежа. *Исследования по славянскому языкознанию*. М. : Наука, 1971. С. 129 – 139.
25. Виноградов В. В. Избранные труды: Исследования по русской грамматике. М. : Наука, 1975. 559 с.
26. Виноградов В. В. Русский язык (грамматическое учение о слове). Изд. Второе. М. : Высшая школа, 1972. 614 с.
27. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. К. : Наук, думка, 1983. 219 с.



28. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. К. : Либідь, 1993. 368 с.
29. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови. К. : Наук. думка, 1987. 232 с.
30. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць : монографія. – К. : Наук. думка, 1991. 192 с.
31. Грамматика современного русского литературного языка / под ред. Н. Ю. Шведовой. М. : Наука, 1970. 767 с.
32. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць: монографія. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.
33. Демьянков В. З. «Субъект», «тема», «топик» в американской лингвистике последних лет (Обзор 2). *Изв. АН СССР. Сер. лит. и яз.* 1979. Т.38. № 4. С.368 – 380.
34. Джелалова Л. А. Структура и семантика паремий тематической группы «человек» : автореферат дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.01. Волгоград, 2014. 20 с.
35. Єрмоленко С. Фольклор і літературна мова. К. : Наук. думка, 1987. 286 с.  
Єрмоленко С. С. Мовне моделювання дійсності і знакова структура мовних одиниць. К. : Вид. дім Дмитра Бураго, 2006. 384 с.
36. Журина М. А. О выражении значения неотторжимости в русском языке. *Семантическое и формальное варьирование*. М. : Наука, 1979. С. 295 – 347.
37. Жусупов А. Е. Пародоксальные пословицы (на материале казахского языка). *International Journal of Russian Studies*. 2012. № 1/2 (July). С. 1 – 6.
38. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови. Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
39. Золотова Г. А. К понятию предикативности. Теоретические проблемы синтаксиса современных индоевропейских языков / под ред. В. Г. Адмони. Л. : Наука, 1975. С. 147 – 154.

40. Золотова Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. М. Наука, 1973. 351 с.
41. Золотова Г. А. Синтаксический словарь. Репертуар элементарных единиц русского языка. М. : Наука, 1988. 440 с.
42. Иванов Е.Е. Парадоксальные пословицы в русском и белорусском языках. *Вестник Новгородского государственного университета*. 2014. №77. С. 21 – 24.
43. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. – К. : Вища школа, 1986. 168 с.
44. Іваноў Я. Я. Праблемы ўласналінгвістычнага вызначэння паняцця “афарызм”. *Славянская фразеология и паремиология в XXI веке* / под ред. Е. Е. Иванова, В. М. Мокиенко. Минск : Змицер Колас, 2010. С. 237–247.
45. Івасюк С. Г. Семантичні та синтаксичні властивості лімітативів у сучасній російській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. К., 1998. 22 с.
46. Калистратова А. В. Функционирование посессивной быть-конструкции «у + род. падеж субъекта обладания» в разных списках «Повести временных лет». *Вестник Нижегородского университета им. Н.И. Лобачевского*. 2014. № 1 (2). С. 376 – 379.
47. Категория посессивности в славянских и балканских языках. М. : Наука, 1989. 261 с.
48. Кацнельсон С. Д. Послесловие. Семантико-грамматическая концепция У. Л. Чейфа. У. Л. Чейф. *Значение и структура языка*. М. : Прогресс, 1975. С. 407 – 427.
49. Кормилицына М. А. Семантически осложненное (полипропозитивное) простое предложение в устной речи. Саратов : Изд-во Саратовского ун-та, 1988. 150 с.
50. Котова М. Ю. Очерки по славянской паремиологии. СПб. : Филол. фак-т. СПбГУ, 2003. 230 с.

51. Коцюба З. Г. Рефлексія побутової свідомості в різномовному проverbs'яльному просторі (від універсального до національного). – Львів : Укрпол, 2010. 472 с.
52. Курилович Е. Проблема классификации падежей // Очерки по лингвистике. М. : Изд-во иностр. лит., 1962. С. 175 – 203.
53. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М. : Прогресс, 1978. С. 305 – 322.
54. Левин Ю.И. Логико-семиотический эксперимент в фольклоре. *Избранные труды. Поэтика. Семиотика*. М.: Языки русской культуры, 1998. С. 504 – 519.
55. Ли Ч., Томпсон С. Подлежащее и топик: новая топология языков. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XI. Современные синтаксические теории в американской лингвистике. М. : Прогресс, 1982. С. 193 – 395.
56. Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. Ярцева В. Н. М. : Советская энциклопедия, 1990. 683 с.
57. Литературная энциклопедия терминов и понятий / Под ред. А. Н. Николюкина. – М. : НПК «Интелвак», 2001. 1600 стлб.
58. Малаховская Л. С. Творительный времени. *Творительный падеж в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 222 – 245.
59. Малащенко В. П. Детерминанты как компоненты, осложняющие структуру предложения. *Языковые единицы в семантическом аспекте*. Таганрог, 1991. С. 68 – 77.
60. Малащенко В. П. Роль детерминантов в формировании семантической структуры предложения. *Семантическая структура предложения*. Ростов н/Д : Изд-во Ростовского ун-та, 1978. С. 70 – 86.
61. Малый энциклопедический словарь. Т. 2. Вып. 3: Кигн – Початок. – СПб. : Брокгауз – Ефрон, 1909. 1055 с.
62. Межов Олександр. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць. Луцьк : Волинський нац. університет, 2012. 464 с.

63. Межов О. Г. Система мінімальних семантико-синтаксичних одиниць сучасної української літературної мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філол. наук : 10.02.01. К., 2013. 36 с.
64. Мельничук О. С. Історія вживання давального безприйменникового відмінка в українській мові. *Дослідження з синтаксису української мови*. К. : Вид-во АН УРСР, 1958. С. 261 – 295.
65. Мельчук И. А. Русский язык в модели «Смысл – Текст». Вена: Wiener Slawistischer Almanach, 1995. 682 с.
66. Мокиенко В. М. Современная паремиология (лингвистические аспекты). *Мир русского слова*. 2010. № 3. С. 6 – 20.
67. Мразек Р. Синтаксис русского творительного (Структурно-сравнительное исследование). Прага, 1964. 285 с.
68. Мухин А. М. Структура предложений и их модели. Л. : Наука, 1968. 231 с.
69. Павловская М. А. К вопросу о предикативном определении в современном русском литературном языке. *Труды по русскому языку. УЗ ЛГПИИ им. Герцена* / под ред. А. Г. Руднева. 1969. Т. 324. С. 3 – 16.
70. Падучева Е. В. Динамические модели в семантике лексики. М. : Языки славянской культуры, 2004. 608 с.
71. Падучева Е. В. Семантические исследования. Семантика времени и вида в русском языке. Семантика нарратива. М. : Языки славянской культуры, 1996. 480 с.
72. Паук М. М. Принципи побудови українських прислів'їв. *Гуманітарна освіта в технічних вищих навчальних закладах : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 33. С. 138 – 151.
73. Паук М. М. Синтаксичні засоби афористичності в українських прислів'ях. *Система і структура східнослов'янських мов : збірник наукових праць*. 2016. Вип. 10. С. 159 – 168.
74. Паук М. М. Від парадоксальності до афористичності – один із шляхів творення українських паремій. *Philologi : Science And Education a New Dimension*

/ The journal is published by the support of Society for Cultural and Scientific Progress in Central and Eastern Europe. 2017. Issue 125. V. (35). С. 47 – 50.

75. Паук М. М. Метамова опису обмежувальних синтаксем у складі паремій. *Термінологічний вісник : збірник наукових праць*. 2017. Вип. 4. С. 97 – 103.

76. Паук М. М. Функції препозитивних форм давального відмінка в структурі українських прислів'їв. *Наукові праці : наук. журн. Чорном. нац. ун-ту ім. Петра Могили (Філологія. Мовознавство)*. 2017. Т. 299. Вип. 287. С. 78 – 82.

77. Паук М. М. Функції препозитивних форм знахідного відмінка в структурі українських прислів'їв. *Мова і культура : Науковий журнал*. 2017. Вип. 20. Т. I (186). С. 150 – 157.

78. Паук М. М. Обмежувальні синтаксеми орудного безприйменникового відмінка в складі українських прислів'їв. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Філологічні науки*. 2017. Вип. 44. С. 257 – 261.

79. Паук М. М. Обмежувальні функції форм місцевого відмінка в українських прислів'ях. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. "Педагогіка та психологія"*. 2017. Вип. 2(6). С.180 – 184.

80. Пермяков Г. Л. Грамматика пословичной мудрости. *Пословицы и поговорки народов Востока. Систематизированное собрание изречений двухсот народов*. М. : Наука, 1979. С. 7 – 59.

81. Пермяков Г. Л. Основы структурной паремиологии. М. : Наука, 1988. 236 с.

82. Пермяков Г. Л. От поговорки до сказки (Заметки по общей теории клише). М. : Наука, 1970. 240 с.

83. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении. М. : Учпедгиз, 1956. 512 с.

84. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посіб. К. : Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. 107 с.

85. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : навч. посіб. К. : Вища шк., 1986. 175 с.

86. Попов А. С. О некоторых второстепенных членах предложения с двойным подчинением в современном русском языке. *Изв. Воронеж. гос. пед. ин-та. "Русский язык и методика его преподавания в средней школе"* / под ред. В.Н.Кретовой. Воронеж, 1962. Т.42. С. 29 – 32.
87. Попов А. С. Объектный предикатив в современном русском языке. *Русский язык в национальной школе*. 1967. № 3. С. 80 – 86.
88. Попович Н. М. Проблема класифікації дуплексива в українському мовознавстві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 645. *Романо-слов'янський дискурс*. – С. 47 – 50.
89. Потебня А. А. Из записок по русской грамматике. Т. 1 – 2. М. : Учпедгиз, 1958. 536 с.
90. Потебня А. А. Из лекций по теории словесности: Басня. Пословица. Поговорка. / под ред. В. И. Харциева; Вступ. ст. Д. И. Багалея, А. М. Финкеля и В. И. Харциева. Харьков.: ГИУ, 1930. 132 с.
91. Рословец Я. И. О второстепенных членах и их синтаксических функциях. *Вопросы языкознания*. 1976. № 3. С. 74 – 88.
92. Русская грамматика : В 2 т. Т. 2 : Синтаксис. М. : Наука, 1980. 709 с.
93. Русский язык. Энциклопедия. М. : Дрофа, 1997. 721 с.
94. Рыбникова М. А. Русские пословицы и поговорки. — М. : Изд-во АН СССР, 1961. 229, [1] с.
95. Савенкова Л. Б. Русские паремии как функционирующая система: автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : 10.02.01. Ростов н/Д, 2002. 46 с.
96. Селиверстова Е. И. Паремиологическое пространство русского языка: стабильность и вариантность. СПб., 2009. 138 с.
97. Селиверстова Е. И. Пространство русской пословицы: постоянство и изменчивость. СПб. : ООО «Мирс», 2009. 270 с.
98. Селиверстова Е. И. Русская пословица в паремиологическом пространстве: стабильность и вариативность (лингвистический аспект): автореф. дисс. на соискание ученой степени д-ра филол. наук : 10.02.01. СПб., 2010. 47 с.

99. Селиверстова О. Н. Второй вариант классификационной сетки и описание некоторых предикатных типов русского языка. *Семантические типы предикатов*. М. : Наука, 1982. С. 86 – 157.
100. Селиверстова О. Н. Семантический анализ экзистенциальных и посессивных конструкций в английском языке. *Категории бытия и обладания в языке*. М.: Наука, 1977. С. 5 – 67.
101. Семантические типы предикатов. М. : Наука, 1982. 365с.
102. Семененко Н. Н., Шипицына Г. М. Русская пословица: функции, семантика, системность. Белгород : Изд-во БелГУ, 2005. 170 с.
103. Сидорков С. В. Пословично-поговорочные паремии как фактор структурно-смысловой организации дискурса. Ростов н/Д : Изд-во СКНЦ ВШ, 2003. 214 с.
104. Сидоркова Г. Д. Прагматика паремий: пословицы и поговорки как речевые действия. Краснодар, 1999. 249 с.
105. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови : монографія. – Київ: Наук. думка, 1973. 278, [2] с.
106. Слинько І. І. Історичний синтаксис української мови. К. : Вища шк., 1973. 215 с.
107. Слоўнік лінгвістычных тэрмінаў. – Мінск : «Вышэйшая школа, 1990. 222 с.
108. Собинникова В. И. Родительный принадлежности с предлогом у в восточнославянских языках. *Славянский сборник, II вып. Филология*. Воронеж, 1958. С. 33 – 46.
109. Современный русский язык /под ред. Белошапковой В. А. 2-е изд., испр. и доп. М.: Высшая школа, 1989. 800 с.
110. Станишева Д. С. Творительный инструментальный. *Творительный падеж в славянских языках*. М. : Изд-во АН СССР, 1958. С. 76 – 126.
111. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. / за заг. ред. І. К. Білодіда. К. : Наук. думка, 1972. 516 с.
112. Тарланов З. К. Русские пословицы : Синтаксис и поэтика. Петрозаводск : Изд-во Петр ГУ, 1990. 448 с.

113. Творительный падеж в славянских языках / под ред. С. Б. Бернштейна. М. : Изд-во АН СССР, 1958. 379 с.
114. Теория функциональной грамматики : Локативность. Бытийность. Посессивность. Обусловленность / под ред. А. В. Бондарко. СПб. : Наука, 1996. 230 с.
115. Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / под ред. А. В. Бондарко. СПб. : Наука, 1991. 370 с.
116. Тимченко Є. К. Акузатив в українській мові : (3 укр. складні). К.: Вид-во УАН, 1928. 101 с.
117. Тимченко Є. К. Вокатив і інструменталь в українській мові. К.: Вид-во УАН, 1926. 118 с.
118. Тимченко Є. К. Льокатив в українській мові : (3 укр. складні). – К. : Вид-во УАН, 1925. 71 с.
119. Тимченко Є. К. Номінатив і датив в українській мові. – К.: Вид-во УАН, 1925. 64 с.
120. Тимченко Є. К. Функции генетива в южнорусской языковой области. Варшава : Варшав. учеб. окр., 1913. 278 с.
121. Тихомирова Т. С. Процесс адвербиализации творительного падежа. *Творительный падеж в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 313 – 350.
122. Томусяк Л. М. Семантико-синтаксична організація речень з дуплексивами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук 10.02.01. Івано-Франківськ, 1999. 19 с.
123. Українська мова. Енциклопедія. К. : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 2004. 822 с.
124. Филлмор Ч. Дело о падеже открывается вновь. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. 10. М.: Изд. иностр. лит., 1981. С. 496 – 530.
125. Филлмор Ч. Дело о падеже. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып.10. М. : Изд-во иностр. лит., 1981. С. 369 – 495.



126. Фоменко Ю. В. Детерминанты – реальность или миф? *Вестник Омского университета*. 2001. №3. С. 79 – 82.
127. Ходова К. И. Творительный падеж в страдательных конструкциях и безличных предложениях. *Творительный падеж в славянских языках*. М. : Изд-во АН СССР, 1958. С. 127 – 158.
128. Ходова К. И. Творительный причины. *Творительный падеж в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 159 – 180.
129. Ходова К. И. Творительный превращения и сравнения. *Творительный падеж в славянских языках*. М.: Изд-во АН СССР, 1958. С. 181 – 192.
130. Чейф У. Л. Данное, контрастивность, определенность, подлежащее, топики и точка зрения. *Новое в зарубежной лингвистике*. Вып. XI. *Современные синтаксические теории в американской лингвистике*. М. : 1982. С. 277 – 316.
131. Чернов В. И. К вопросу о детерминантах. *Вопросы языкознания*. 1969. № 1. С. 127 – 128.
132. Чеснокова Л. Д. Конструкции с предикативным определением и структура предложения в современном русском литературном языке : Материалы для спецкурса. I часть. Ростов н/Д, 1972. 134 с.
133. Чеснокова Л. Д. Семантические типы членов предложения с двойными отношениями : Материалы для спецкурса. II часть. Ростов н/Д, 1973. 104 с.
134. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. 2-е изд. Л. : Учпедгиз, 1941. 620 с.
135. Шведова И. В. Функционирование дательного падежа в немецком и русском языках : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. филол. наук : 10.02.20. М., 2001. 21 с.
136. Шведова Н. Ю. Существуют ли все-таки детерминанты как самостоятельные распространители предложения? *Вопросы языкознания*. 1968. № 2. С. 39 – 50.
137. Шведова Н. Ю. Детерминирующий объект и детерминирующее обстоятельство как самостоятельные распространители предложения. *Вопросы языкознания*. 1964. № 6. С. 77 – 93.

138. Шведова Н. Ю. К спорам о детерминантах (обстоятельственная и необстоятельственная детерминация простого предложения). *Филологические науки*. 1973. № 5. С. 66 – 77.
139. Шмелев Д. Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном русском языке. М. : Наука, 1976. 150 с.
140. Шульгіна В. І. Про структурно-семантичне моделювання прислів'їв. *Мовознавство*. 1990. № 2. С. 61 – 64.
141. Энциклопедический словарь / Издатели Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. Т. XIVa. СПб, 1898. 958 с.
142. Якобсон Р. О. К общему учению о падеже. Общее значение русского падежа. *Якобсон Р. О. Избранные работы*. М. : Прогресс, 1985. С. 133 – 174.
143. Auwera van der J., Malchukov A. A Semantic map for depictive adjectivals. *Secondary predication and adverbial modification: the typology of depictives*. Oxford, 2005. P. 393 – 421.
144. Brinkmann Hennig. Die deutsche Sprache : Gestalt u. Leistung. Sprache und Gemeinschaft. Düsseldorf : Schwann, 1962. 654 s.
145. Durco Peter. Sprichwörter in der Gegenwartssprache. Trnava, 2005. 174 s.
146. Ian Kacala. Dopolnok v Slovenscine. Bratislava, 1971. 278 s.
147. Ivič M. The grammatical category of non-omissible determiners. *Lingua*. 1962. 11. P. 199–204.
148. Kuusi M. Concerning Folk Paradoxes. *Mind and Form in Folklore. Selected Essays of Matti Kuusi* / ed. H. Ilomaki. Helsinki : Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 1994. P. 131 – 141.
149. Pauk M. M. Descriptive metalanguage of restrictive syntaxemes as component of paremias. *Terminologichnyi Visnyk: Collected papers*. 2017. – Vol. 4. P. 18 – 19. URL: <http://www1.nas.gov.ua/institutes/ium/Chronicle/Pages/default.aspx>.